

74.261 (кар)

Кар. 2263-А

Х 18

ХУБИЙЛАНЫ М. А.

ХУБИЙЛАНЫ К. Г.

**АНА ЛИТЕРАТУРАНЫ
IV КЛАССДА
ДЕРСЛЕРИ**

МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

ХУБИЙЛАНЫ М. А.
ХУБИЙЛАНЫ К. Г.

КОМПЬЮТЕРНИЙ ОБРАБОТКА

АНА ЛИТЕРАТУРАНЫ IV КЛАССДА ДЕРСЛЕРИ

МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

Биринчи чыкыгыны

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бѣлюю
Черкесск — 1979.

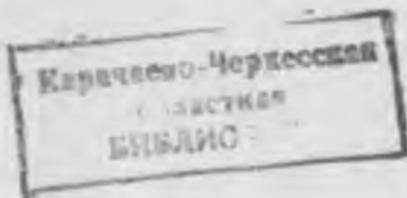
8(07) (карач.)

X 98.

Ал сёзю, джазычуланы чыгъармачылыкъ ишлери бла фольклор чыгъармаланы юсюнден *Хубийланы Ахияны джашы Магомет* джазгъанды.

Башха-башха темаладан дерс беруню юлгюсюн *Хубийланы Клара, Гыкканы къызы*, джазгъанды.

Кар. 2263

С Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю, 1979.

АЛ СЁЗ

Ана литературадан дерсле IV классда белгили джорукъ бла бериледиле. Биринчи дерсен башлаб, арт дерсге дери ол джорукъ бузулмагъанлай, толусу бла барады.

Ана литература сабийлеге не затланы юсюнден къаллай билим бергени биринчи орунну алады. Соктала хар затдан билимни башха-башха юзюклерин алыб къалмайдыла, билим алыу юзюлмеген бир белгили джорукъ бла барады.

Окъуу китабха кирген чыгъармала эки улу бёлюмден къуралгъандыла: биринчи бёлюм:— „Къарачай халкъны фольклорундан“, экинчи бёлюм— „Джазыучулары чыгъармалары“. Аланы хар бири талай гитче бёлюмден къуралыбды. Фольклор чыгъармалада биринчиге джомакъла барадыла, экинчиге—нарт сёзле, ючюнчюге—эл берген джомакъла.

Ала бла бирге фольклор сюжетлеге авторла джазгъан чыгъармала берилгендиле Сёз ючюн, Байкъулланы Даутну „Къайсы уллуду?“, „Айю бла къарт“ деген чыгъармалары, Хубийланы Магометни „Шохайчыкъла“ деген чыгъармасы.

Эл берген джомакъла бла бирге Хубийланы Осман, Суююнчланы Азамат, Джаубаланы Хусей назму халда джазгъан джомакъла да берилгендиле.

IV классда литератураны историясы окъулмаса да, окъуу китабда бир джорукъ сакъланады. Джазыучулары чыгъармаларында эм алгъа эски джашауну юсюнден джазылады. Сёз ючюн, Къобанланы Дагирни „Къуугъун“, Байкъулланы Даутну „Бекмырзаны джашауу“, Шогендукъланы Алийни „Унну пуду“ деген чыгъармалары.

Андан сори совет джашауну юсюнден джазылады. Бостанланы Хасанны „Бизни таула“, Байкъулланы Абдул-Керимни „Октябрь“, Байрамукъланы Халиматны „Ленин джашагъан юйде“, Боташланы Абидатны „Биринчи къуш“ дегенча чыгъармалары.

Бу бёлюмде урунууну, Ата джуртха терен сиймекликни, совет патриотизмни, халкъланы къарнаш шох-

лукъларыны, къазауатха кършчылыкъны, табигъатны юсюнден айтылады.

Чыгърмала талай тюрлю жанр бла бериледиле: джомакъ, нарт сѣз, эл берген джомакъ, литература джомакъ, литература эл берген джомакъ, назму, хапар, романдан юзюк.

Окъуу китабда кѣргюзтюлген авторлада къарачай литератураны аллын башлагъанла да, литературагъа арт джыллада къошулгъанла да бардыла: джыйырманчы джыллада литератураны башлагъанла Боташланы Абидат, Ёртенланы Азрет, Байкъулланы Даут, Биджиланы Асхат, отузунчу джыллада къошулгъанла—Бостанланы Хасан, Эбзеланы Шахарбий, Байрамукъланы Халимат, Хубийланы Осман, Байкъулланы Абдул-Керим, эллинчи-алтмышынчы джыллада къошулгъанла—Сюйюнчланы Азамат, Лайпанланы Хамид, Къобанланы Дагир, Хубийланы Назир, Джаубаланы Хусей, Къобанланы Ахмат, д. б.

Хрестоматиягъа къабарты джазыучуну Шогенцукъланы Алийни „Унну пуду“, абаза джазыучуну Тхайцухланы Бемурзаны „Ленинни джашы“ деген хапарлары къошулгъандыла.

Китабда кѣргюзтюлген чыгърмаланы бир къаууму эртдеден да белгилидиле. Сѣз ючюн, Байкъулланы Даутну „Бекмырзаны джашауу“, Ёртенланы Азретни „Эсимдеди“, Бостанланы Хасанни „Совет джуртум“, „Бизни таула“, Байкъулланы Абдул-Керимни „Москва“ дегенча чыгърмалары.

Хрестоматияда берилген хар чыгърмада Ата джуртха суймеклик, урунуугъа талпымакълык, халкъланы шохлугъу, ишленмеклик, адеб, намыс эсен кетмейдиле.

Литератураны теориясындан да барды материал: гипербола, эпитет, бетлендириу, хапар.

Белгили джазыучуланы да, литературагъа энди къошулгъанланы да бирер-экишер гитчерек затлары берилгенди. Амма сохтала хар джазыучуну юсюнден хапарлы болургъа керекдиле. Сѣз ючюн, Ёртенланы Азретни, Боташланы Абидатны, Байкъулланы Даутну, Байрамукъланы Халиматны, Къобанланы Дагирни, дагъыда башхаланы литературада орунларын сохталагъа ангылатыргъа тыйыншлыды.

IV классда берилген чыгърмала ючюнчю классда берилгенледен кѣблуклери бла, бир джорукъда берил-

генлери бла, уллукълары бла айырыладыла. IV класны программасын иги билиу бешинчи класда берилгенни терен ангыларгъа болушады.

Сохтала окъуу джылны биринчи кюнюнде ана литературадaн биринчи дерсни къайсы автордан, къайсы чыгъармадан башлагъанларында уллу магъана барды. Ол затны эсге ала, окъуу китабны ал бѐлюмю фольклордан башланса да, эм алгъа Биджиланы Асхатны „Ана тил“ деген назмусу бериледи. Аны алай бериу ана тилде чыкъгъан чыгъармалагъа сохталаны сюймекликлерин ёсдюрюрге болушады. Китабны ахырында Хубийланы Османни „Сюйген Джуртумда“ деген назмусу бериледи.

Методикадан болушлукъ китаб ана литературадaн 1979 джыл чыкъгъан программагъа кѐре джазылгъанды.

Китабда чыгъармала асламысына толусу бла бериледи. Сохтала кеслери окъургъа деб да талай чыгъарма барды. Джомакъладан „Къара къуш“, Ёртенланы Азретни „Эсимдеди“ деген назмусу, Хубийланы Османни „Къартны анты“ деген хапары, Зумакъулланы Танзиляны „Пионерле октябрда“, „Къалай игиди ишлеген“ деген назмулары, Шаманланы Медиханы „Сагъатчыкъ“ деген хапары, Хубийланы Назирни „Къыш кюнде“ деген назмусу, Салпагъарланы Кулинаны „Сурат“ деген хапары, Сюйюнчланы Азаматны „Эльбрус“ рудникде“ деген статьясы, Байкъулланы Абдул-Керимни „Урун энтда“ деген назмусу, Хубийланы Османни „Сюйген джуртумда“ деген назмусу.

Хрестоматиягъа кирген чыгъармалагъа кѐре салынган сурат джокъду, ол себеден китабда берилген иллюстрацияла бла устазла не къадар толу хайырланыргъа керекдиле.

Сохталаны ойлашдыруу, сагъыш этерге, хапар айтыргъа юретиу устазны баш ишлерини бириди.

Чыгъарманы терен магъаналы, кесгин, джюрек сезимле бла окъуу дерсни муратына джетдирирге уллу болушлукъ этеди. Литература чыгъарманы сансыз, бош затны юсюнден хапар айтханча, къарыусуз ауаз бла окъургъа болмайды. Къууаныр джерде къууанчны, кыйналыр джерде кыйынлыкъны, бушууну билдиррге керекди ауаз кеси.

Устаз чыгъарманы окъугъан заманда сохтала, сѐз нени юсюнден баргъанын билгенден сора да, устаз не

халда окъугъанына эс бѐледиле. Бир-бирде уа хапар къууанчны, къыйынлыкъны юсюнден баргъанын сохтала къуру устазны ауазындан огъуна биледиле. Адам башха тилде сѐлешсе, джырласа, сѐзлени магъаналарын ангыламагъанлыкъгъа, къалай айтылгъанларына кѐре къууанчны, бушууну, джарсыуну, чамны ангылайбыз.

Джазыучулары, композиторлары, художниклени творчество ишлерини коммунист джамагъат къурауда къаллай магъанасы болгъаныны юсюнден КПСС-ни XXV съездинде Л. И. Брежнев айтханны устазла хар къуру да эсде тутаргъа керекдиле.

Азбар этилирге берилген чыгъармаланы устаз кеси суратлау халда азбар окъуй билирге керекди. Алайсыз сохталагъа „азбар этигиз“ деб айгыргъа аны толу эркинлиги боллукъ тюлдю. Сохтала устаз этген иги затланы этерге бек тырмашадыла. Сохтала азбар айтхан заманда устаз аланы джангылычларын неда унутханларын китабха къараб айтса, кесини сыйын тюшюреди.

Устаз литертураны, аны кибик кесини башха ишин къаллай бир суйсе, билим берирге къаллай бир тырмашса, сохтала да аллай бир къадалыб кюреширкидиле билим алыргъа.

Устаз ишине салкъын къараса, не алакат методика бла ишлесе да, сохтала ол окъутхан предметни сюерик тюлдюле.

Сохтала литератураны дерсинден арыб чыгъаргъа керек тюлдюле, джарыб чыгъаргъа керекдиле.

Дерсле тыйыншлысыча барыр ючюн, эм алгъа устаз кеси окъутхан предметни толу билирге, бек сюерге, сохтала аны терен билирлерин излерге керекди. Ол заманда анга методикадан джазылгъан китаб кереклисича болушурукъду.

1978 джыл июнда СССР-ни устазларыны съездинде С. В. Михалков былай айтханды: „Устаз неге юретирге керекди? Белгилисича, окъуу китабда джазылгъан затлагъа да. Алай а не алакат китаб да джашауну китабы болуб тургъан литератураны орнун туталлыкъ тюлдю. Баш магъана джазыучуну къачан туугъанын, къачан ългенин билиуде тюлдю... Баш зат литератураны сюерге, игиликге тырмашыргъа, джюрекни учундурургъа юретнудю, табигъатны сакъларгъа, адамны багъалы кѐрюрге, халкъда эндиге дери, бусагъатда да бола

келген иги затланы сыйларын чыгъара билирге, аталаны, аккаланы ишлери бла махтаньргъа, социалист Ата джуртубузну кирпич къакъмай сакъларгъа, коммунизмни хурмети ючюн къолдан келгенни аямай ишлерге юретиудю“.

Методикадан болушлукъ китаб чыртда мындан та-йышыргъа боллук тюдю деген муратда джазылмагъанды. Бу китаб кеб тюдю. Устазны ишине болушур деген муратда джазылгъанды ол.

Дерс берген заманда устаз СССР-ни 1977 джыл 7 октябрда бегитилген Конституциясыны 45-чи, 46-чы статьялары бла сохталаны шагърей этерге керекди.

Бу китабны джазгъан заманда эсге алыннган затла: Тюкенледе, библиотекалада авторланы программагъа кирген чыгъармалары хар заманда да табылыб турмайдыла. Бир къауум авторну чыгъармалары, мындан 12—20 джылны алгъа басмаланыб, эртде огъуна сатылыб бошалгъандыла. Чыгъармаланы юсюнден белгили литературоведле джазгъан китабла алай тынч табылмайдыла. Джыйымдыкъ китабла да алайдыла. Керекли материалла болмасала, сынгар хрестоматия бла дерс бермеклик къыйынды.

Эртдеден ишлеген устазлада аллай китабла хазна къалмай сакъланыргъа да болурла, школагъа 9—10 джылны мындан алгъа келген неда джангы келе тургъанлагъа ол китабланы табмакълыкъ тынч тюдю. Джазыучуланы къачан, къайда, не тилде, не китаблары чыкъгъанларын билмеклик, аланы чыгъармалары къайсы джыйымдыкъ китаблагъа къошулгъанларын, аланы чыгъармаларыны юсюнден кимле къайсы китаблада не джазгъанларын билмеклик кимге да къолдан келлик зат тюдю.

Аллай амалсыз керекли затланы эсге ала, бу китабда джазыучуланы юсюнден аслам хапар берирге излегенбиз. Устазла ол китабланы барысын табмазлыкълары белгилиди, алай а хар джазыучуну къачан, къайда, не тилде китабы чыкъгъанын, аланы юсюнден не окъургъа керек болгъанын билликдиле.

Быллай затланы эсге ала джазылгъаны себебли, бу китаб башха тилдеде устазлагъа болушлукъгъа джазыла келген китабладан бир кесек башхаракъ да болур. Быллай китаб IV классха къарачай тилде биринчи кере джазылгъаны себебли, кемликледен къуру болмаз. Алай болса да, устазны ишинде болушлукъ этер деб ышанабыз.

АНА ЛИТЕРАТУРА. IV класс—70 сағат.

I четверть—19 сағат

№Мә ли	Оқулық материал	Толлук ышле	Сағат саы	Қыйын сәде	Қыйтарыллык материал	Дерде болуш лукъ материал	8 Болжал
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Тил ёдюрюу «Ленини дерс».	Лит-сур. мон-таж	1		Хубиланы Осман «Ленини джырыз», В. И. Ленини, партианы юсонден назмула.	Двафильм «В. И. Ленини биографиясы», грамм-пластинка, альбомла.	
2.	Биджиланы Асхат «Ана тил».	Ана тилни юсонден на му-ну азбар эт-ерге, иарт сёз-леге юренирге.	1		Джахиллик, къаджыкъмай, тутмакълыкъ.	Биджиланы Асхатни сураты. Альбом, иллюстрацияла, «Алгып бла энди».	
3.	Қъарачай халкыны фольклору.	Соруулагъа толу джууб джа аргъа, таурухла, иарт сёзле джа аргъа, джыргъа.	1		Окъуу, джазма болмагъан заманда фольклорну халкъны джанууида магъанасы.	Магнитофон, картонкала	

1	2	3	4	5	6	7	8
4	Къарачай халкъ джомакъ-ла. а) «Кычыкъъ бла къо-лукъ»; б) «Еге ана бла оола ата»; в) «Батыр джашчыкъ»; г) «Акымлы устл»;	Кестин окъуб, хапар айтыр-гъа. Сочинение джазаргъа. Кестин окъур-гъа, энцици, соруулагъа то-ду джууаб. И ложение «Тюзню тюз-люю иймез»; Джомакъла джыйыб ке-лирге. Кестин окъур-гъа, гипербо-лаланы табы, тетрадлада джазаргъа. Кестин окъуб келирге, омо-нимлени, си-номимлени ай-ырыб джазар-гъа. Соруула бла иш.	Къарачай халкъ джомакъла. Къарачай халкъ джомакъла. Джомакъланы къайтаруу. Къб магъанала сёзле, синоним-ле, омонимле. Байкъулланы Даутну биогра-фиясы, гипербо-лала. Диалогланы, къб магъанала сёзле-ни къайтаруу. Джыллы чакъла-рын къайтаруу.	Ёсю, обур, ауа-на, шапа, онгуз, ёге. Пелюан, гам-меш, тулукъ, гы-быт, къалын, улан. Къаратон, хазна, ууахты, мюлк. Кюч, ат, джау. Къаратон, санагыт. Темир ау, чы-нгылла, хыйла, джай чилле. Алтын къач, кюз, антаула.	Иллюстрация-ла. Магнитофон (бстаде оь'удуб джомакъла). Иллюстрация-ла. Грампластина-ка. Альбомла, кар-точкала. Байкъулланы Даутну сураты; карточкала, таб-лица. Альбомла, табли-цала, иллюстра-ция. Грампластина (Чайковский) «Джыллы чакъ-лабы», сурат.		
5	«Байлыкъ, акъыл, ласыб».						
6	Байкъулланы Даут. «Къайсы уллулу?»						
7	Байкъулланы Даут. «Айю бла къарт».						
8	Тил ёсдюрюу Сурат бла ишлеу.						

1	2	3	4	5	6	7	8
9.	Сочинение джазыу «Алтын къач».	Сочинение джазыу план салыргъа.	1			Сурат «Алтын къач».	
10.	Хубийланы Магомет «Шохайшакъла».	Энци иш	1		Хубийланы Магометни биографиясы бла чыгъармачылыкъ иши.	Хубийланы Магометни сураты, картошка.	
11.	Нарт сёзле. Соруула бла ишле.	Соруулагъа толу джуугъа берирге.	1		Нарт сёзлени къайтаруу.	Картошка, таблица.	
12.	Эл берген джомакъла.	Джомакъла джазыб, юрениб келирге.	1		Эл берген джомакъланы юрениб келирге.	Альбом, грампластинка «Къанаматны джыры».	
13.	Сююнчланы Азамат, «Джангы джомакъла». Хубийланы Осман, «Мен кимме?»	Джомакъланы бирин азбар этерге.	1	май этед. асыу, сабыр	Джырыны къайтаруу.	Магнитофон (бетледсе окулуб джазырылган).	
14.	Джаубаланы Хусей, «Сабилете къонакыгъа келгенде джомакъла».	Бир джомакъгъа джууукъ назмулагъа юрениб келирге.	1	ГЭС	Рахатлыкъны, шохлыкъну юрениб келирге.	Энциоскоп, грампластинка «Шохлыкъ» (джыр.)	
15.	Тил ёсдюрюу. Соруула бла иш, изложение.	Энци иш (изложение)	1		План салуу.	Грампластинка.	

1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Сочинение джазыу. «Шахарда».	Сочинение джазыу.	1		Джолда джорюу; шахарны орамларыны юсюнден ушакъ.	Сурат.	
2.	Ертенланы Азрет. «Бай бла джарлы».	Бегледе кес-гич окъуу, поэмадан сайлагъан джерин азбар этюу.		Къапчыкъ, таркъайды, «фана», зулму.	Ертенланы Азретни биографиясы, алгъын джашауну юсюнден ушакъ.	Авторну портрети. Карточкала, эпидиоскоп, иллюстрацияла.	
3.	Байкъулланы Даут. «Бекмырзаны джашауу». Бекмырзаны сыфаты.	Бегледе кес-гич окъургъа, сочинение джазаргъа. «Бекмырзаны сыфаты».	1	Иянсан, хал, къулланыб, къанджиллик.	Авторну биографиясын къайтаруу, Уллу Октябрь революциягъа дери таууланы джашауларыны юсюнден ушакъ.	Авторну портрети. Карточкала, иллюстрацияла «Алгъын бла энди».	
4.	Къобанланы Дагир. «Къуугун».	Изложение «Къанаматны сыфаты».	2	Садакъча, тарпан, ёгюр.	Къобанланы Дагирни биографиясы, чыгъармачылыкъныши.	Авторну портрети. Грампластинка «Къанаматны джыры», иллюстрацияла.	
5.	Тил ёсдюрюу. Сочинение хазырлануу.	План салуу.	1		Улакъ: уллу Октябрь революциягъа дери таууланы джашаулары.	Иллюстрацияла, альбом.	

1	2	3	4	5	6	7	8
6.	Сочинение. «Уллу Октябрь революциягъа дери тауулан ланы джашаулары».						Иллюстрацияла.
7.	Шогенцукъ улу Алий. «Ун ну нуду». Алгъынныгъа джашуу такъырдыгъы, кюн сюзлюгю, тенгсизлиги.	Соруулагъа джууабла джазыу, сочинение «Алгъын бла эндни». 2	1	Мууал, десетина, картуз, пуд.	Ушакъ: «Алгъын бла эндни».	Авторну портрети, карточкала, грампластинка, иллюстрацияла, «Алгъын бла эндни».	
8.	Бостанланы Хасан. «Совет джуртум». Текст бла ишлеу.	Назмуну азбар этерге. Совет джуртуну юсюнден нарт сёзлеге юрелирге. 1		Къашха, чумла, чатла.	Авторну биографиясы, совет Ата джуртну байлыкъларыны юсюнден ушакъ.	Сурагъ, диафильм.	
9.	Бостанланы Хасан. «Бизни таула».	Назмуну азбар этерге, соруулагъа джууабла берирге. 1		Улуйдула, Илячин.	Ата джуртубузу байлыкъларыны юсюнден ушакъ.	Грампластинка «Мнги тау». Сурагъ. Карточкала.	
10.	Тил ёсдюрюу. Сурагъ бла ишлерге юрстну.	Хапарчыкъ джазаргъа, аша ат атаргъа. 1			Тенгледшириуленни, синонимлени, омонимлени къайтарыргъа.	Сурагъ, таблица.	

1	2	3	4	5	6	7
11.	Байкбулланы «Октябрьга» А. Керим	На муну азбар этерге, тенгешдирилени табыб джазартъа	1	Зор бугъоу. Къурч къылыч. Рахатлыкъ.	Авторну биографиясы. Октябрьны юсюнден нарт сёзлени. джырланы, иазмуданы эсте тюшюрюу.	
12.	Текст бла ишлеу. Тилни суратлау мадарлары, фразеологизиле бла ишлеу.	Соруулагъа толду джууабла джазыу карточкала бла ишлеу.	1 1		Тилни суратлау мадарларын. фразеологизилени ктайгарыу, тилни байлыгы, кирсизлиги, тавтологизиясыз сёлеширге юретиу.	Карточкала таблица
13.	Изожение «Джавгы джыды»	Изожение джазыу.			Джавгы джылыны юсюнден ушакъ.	Ёлканы сураты.

III четверть — 20 сагъат

1.	Сочинение. «Къышхы каникулла».	Сочинение джазыу.	1	Къышны юсюнден ушакъ.	Къышны сураты, эпидиоскоп.
----	--------------------------------	-------------------	---	-----------------------	----------------------------

1	2	3	4	5	6	7	8
2.	Сююичланы Азамат. «Алтын кыач».	Назмуну азбар этерге, соруулагъа толу джууаб берирге.	Дамлы хансаб, чумла, кыулакъда	Сююичланы Азаматны биографиясы. Кёб магъаналы сёзлени юсюнден ушакъ.	Къачны сураты, эпидиоскоп, «артчоккала».		
3.	Биджиланы Асхат «Кыыш», «Боран» Текст бла ишлеу.	Назмуну бирин азбар этерге, белгилеулени айырыб джазаргъа.	Кюрт, тыгъырыкъ, тертгюллей.	Биджиланы Асхатны биографиясы, кыышны, боранни юсюнден ушакъ.	Грампластинка «Джълны чакълары» (Чайковский).		
4.	Тыл ёсдюрюю. Газет бла ишлерге сабийдени юретю.	Газетин беллери бла шагърей болургъа.	Хурмет, шюр, тырмашаса.	Газетин беллери юсюнден ушакъ.	«Пионер газетле».		
5.	Байрамукъланы Халимат. «Ленин джашагъан юде».	Назмуну азбар этерге, соруулагъа толу джууабла берирге.	Ушакъ. «В. И. Ленинни джашау ажалу».	Ушакъ. «В. И. Ленинни джашау ажалу».	Джафильм В. И. Ленинни биографиясы альбом «Уллу Ленинни юсюнден джазадыла сабийде».		
6.	Байрамукъланы Халимат. «Сени устазынг».	Азбар этерге, кёб магъаналы сёзле бла ишлерге.	Ушакъ «Устазны кыйыны кёблю берю уллуду».	Ушакъ «Устазны кыйыны кёблю берю уллуду».	Магнитофон, картчоккала.		

1	2	3	4	5	6	7	8
7.	Изложение «Капитан Гас-телло». Халатла бла ишлеу.	182 бет. Б. Т. Созаев энчи иш. 2	2	Парашют, зенитка.	План салыу. Туура сёзю, диалогну кыайтарыу.	Таблица, карточкала.	
8.	Тхайцух улу Бсмурза. «Ленини джашы». Аскерни кыралгъа терен сыймыклыгы.		2	Тырмашыб, рота, саласкюр, фьватик.	Тхайцух улуну биографиясы, Аскерни ётюрлюгю. Аскерчилени юлгюге келтириву.	Грампластинка «Ленини джыры» -- Хубайланы Осман, Альбомла, карточкала.	
9.	Кюбанланы Ахмат. «Ол аджалны хорлагъанды». «Таулада». Ленини иши илсибды.		1				
10.	Хубайланы Осман. «Тенг- ле». Хапарны иницет ма- гъавасы.	Кестин окъургъа, план салыр- гъа. 2	2	Берч, сюгю, ал- гъасалды, тынг- калды.	Уллу Ата джурт кызауатны юс- юнден ушакъ. Джигитлени юс юнден.	Альбом «Джи- гитлик елмей- ди». Карточкала.	
11.	Текст бла ишлерге юретиу сабийлени.	Планига джууукъ хапарчыкъ къураргъа 1	1	Хорламины юсюн- ден ушакъ.		Таблица, кар- точкала, илlest- рацияла.	

1	2	3	4	5	6	7	8
12.	Сочинение. «Джигитлик елмейди».	Планга кёре джазыу	1		Планга кёре хапар айтыу.	Стенд «Джигитлик елмейди» иллюстрацияла.	
13.	Сюйюнчланы «Джигер кьолла». Аламат.		1				
14.	Соруула бла иш. Сурат бла ишлеу.	Соруулагъа толму джууаб джазыу.	1		«Суратны окъуу билгире» — ушакъ.	Суратла, эпидиоскоп.	
15.	Хапарчыкъ джазыу. «Ишлегенни бети джарыкъ».		1				
16.	Лайланланы Хамид. «Макура».		1				
17.	Изложение. «Совет солдат».		1	Рахатлыкъ.	Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден ушакъ.	Созаев. Джазыу ишле. 117 бет.	
IV четверть — 16 сагъат							
1.	Сочинение джазыу, суратха кьараб. «Джаз».	План салыу. сочинение джазыу.	1	Джазыу юсюнден назмуланы, нарт сезлени эсте тюшюрю.		Б. Бакшеевни «Джашил джаз» деген сураты, эпидиоскоп.	

1	2	3	4	5	6	7	8
2.	Байкулланы А-Керим «Москва».	Назуну аз-бар этерге, соленине джазартъа. «Москва — джерде тычлыкъны ара-сы».		Зорлукъ, юрюб, деу.	Авторну биографиясы, ушакъ «Москва--джерде тычлыкъны къласы».	Москваны сураты, альбом (Москваны юсюнден карт сезде, назмула, джырла, сонинциеле джазылгъан).	
3.	Боташланы Абидат. «Биринчи къуш».	Назуну аз-бар этерге, «Биринчи космонавт» деб хапарчыкъ къурагъа.		Таукъ, джер джюкнде, илму.	Ушакъ «Биринчи космонавт».	Альбом «Биринчи космонавт», грампластинка.	
4.	Тил ёсдюрю. Соруула бла иш.	«Биринчи къуш» деб хапарчыкъ джазартъа.			Космонавталы юсюнден ушакъ.	Альбом, карточка.	
5.	Зумакулланы Танзила «Биринчи май».	Назуну аз-бар этерге, соруулагъа толу джууаб бериге.			Кёб магъаналы сёзлени юсюнден авторну биографиясы юсюнден ушакъ.	Карточка, элидиоскоп.	

1	2	3	4	5	6	7	8
6.	Бостанлайы Хасан. «Гок-ка ханчыкь».	Назмуну азбар этерге, соруулагъа толуджууаб берирге. 1	1		Авторну биографиясыны юсюнден ушакъ.	Карточкала, эпидиоскоп, авторну сураты.	
7.	Хубийлааны Назир. «Тау суучукъ».	Назмуну азбар этерге. 1	1	Бётеклениб, эжиу.	Хубийлааны Назирни биографиясын къайтаруу, табигъатны юсюнден ушакъ.	Сурат «Джаз».	
8.	Текст бла ишлерге юрстиу.	Соруулагъа толуджууаб джазаргъа. 1	1		Бегилеу, тенг-лешдирну, кёб магъаналы сезле, сёзтугушла (фразеологизм).	Карточкала.	
9.	Сочинение. «Ленин бла къызычкь».	План салыу, юйде бошаб келирге 1	1		В. И. Ленинни юсюнден ушакъ.	Сурат, диафильм.	
10.	Эбзеланы Шахарбий. «Чалкычыкь». Текст бла ишлеу.	Азбар этерге, джырлай билирге. 1	1	Кюз, дюрю, антау.	Ишни, урунууну юсюндеи нарт сезлени, назмуланы, джырлааны къайтаруу.	Грампластинка «Чалкычыкь», иллюстрация.	

1	2	3	4	5	6	7	8
11.	Сураг бла ишлеу, соруу-лагъа толу джууаб берирге юретну.	Тенгешдириулери болгъан хапарчыкъ къууаргъа.	1	Татлеш, лахор, къышлага, армау, сескекли, ассы	Урунууну юсюнден ушакъ.	Карточкала. Иллюстрацияла.	
12.	Блигъотланы Мунир. «Джур балачыкъ».	Кесгин окъуб, план салыргъа.	1				
13.	Джаубаланы Хусей. «Огъурлу къарт».	Соруулагъа толу джууаб бериб, хапарны хар кесегине ат атаргъа.	1		Фразеологизмлени табыу, текст бла ишлерге юретну.	Карточкала.	
<p>Классдан тышында окъулгъанны юсюнден — 4 сагъат.</p>							
14.	Сабийлени газет бла ишлерге юретну.		1				
15.	Мечланы Казими чыгъармачылыкъ иши. «Пионердег».		1				
16.	Хубийланы Османни чыгъармачылыкъ иши. «Къартны анты».		1				
17.	Къарачай-малкъар калкъ джомакъ.		1				

Биджиланы Асхат

Биджиланы Басиятны джашы Асхат 1900 джыл Учкуланда туугъанды. Эл школда, Майкопда окъугъанды.

1928 джыл Москвада университетни медицина факультетин айырмагъа бошагъанды, андан сора Москвада ишлегенди, 1934 джыл Микоян-Шахарда больницыны баш врачы болгъанды. 1956 джылдан башлаб Асхат Москвада бир больницыны хирургия белюмюню тамадасы болуб ишлегенди.

Биджиланы Асхат 1958 джыл 2 майда Москвада ёлгенди, анда асыралгъанды.

Биринчи классда Асхатны „Билчи, къайсы заманды?“, экинчи классда „Джаз“, ючюнчю классда „Къумурсхала“, „Къач“ деген чыгъармаларын, И. А. Крыловдан кёчюрген „Тюлкю бла къаргъа“ деген басняны окъуйдула.

Асхат гитчеликден огъуна литературагъа эс бёлюб тебрегенди. Биринчи назмусун ол он джылда джазгъанды.

1921 джыл Асхат „Плачет лес“ деб орус тилде назму джазады. 1926 джыл „Билим“ деб экинчи классха окъуу китаб чыгъарады, 1928 джылда уа уллулагъа окъургъа „Малчы“ деген китабны, 1930 джыл дагъыда уллулагъа окъургъа „Джангы джашау“ деген китабны басмалайды. Китабла Асхатны кесини эмда башхаланы тюрю-тюрю назмуларындан, хапарларындан къураалгъандыла.

Биджиланы Асхат къарачай халкъны белгили адамларыны бириди. Литературагъа аны уллу кыйыны киргенди. Ол кеси джазгъан назмуладан сора да Пушкинни, Лермонтовну, Максим Горькийни талай затларын ана тилге кёчюргенди. Пушкинни „Капитан-

ская дочка“ („Капитанны къызчыгы“), „Повести Белкина“ („Белкинни повестлери“), Лермонтовну „Демон“ („Ибилис“), Горькийни „Песня о Буревестнике“ („Боранбилгич“), „Песня о Соколе“ („Илячинни джыры“) деген чыгъармаларын, Крыловну „Лисица и ворона“ („Тюлкую бла Къаргъа“) баснясын.

Орус литература бла терен шагърейлениу Асхатха уллу болушлукъ этгенди. Бу чыгъармаланы Асхат 30-чу джыллада кѣчюрсе да, ала бюгюн да орус тилден ана тилге кѣчюрюлген чыгъармаланы ал сафларына салынныкъдыла.

Асхат сѣзю сѣз бла кѣчюрюб къоймай, магъананы магъана бла, оюмну оюм бла, сезимни сезим бла кѣчюреди. Керекли джерде затны ауушдуруб джазгъаны да болады. Сѣз ючюн, ол „Тюлкую ола Къаргъа“ деген басняда бышлакъны орнуна „этни“ айтады:

Излей кетиб бир къаргъа,
Эт кесекчик табханды,
Аны къабыб ауузуна,
Бир терекге къоннганды.

„Ибилис“ деген поэмада Лермонтов кече арада чыкъгъан джулдуз бла ант этеме дейди, Асхат а ол джулдуз Темиркъазакъ болгъанын да чертеди.

Лермонтовда: „Клянусь полночною звездой“.

Асхатда: „Ант этеме кече арада чыкъгъан Темиркъазакъ бла“.

„Боранбилгич“ деб къарачай тилде сѣз болмаса да, Асхат М. Горькийни „Песня о Буревестнике“ деген чыгъармасын „Боранбилгич“ деб кѣчюргенди. Ол сѣз, эртдеден келген сѣзча, орналгъанды.

Асхатны табигъатха аталгъан „Къыш“, „Боран“ дегенча дагъыда сабийлеге аталгъан назмулары бардыла. Алай болса да аны кеси джазгъан назмуларыны ичинде эм белгили „Ана тил“ деген назмусуду. Бу назму уллу болмаса да, аны магъанасы теренди. Джазма тил къарачайлылагъа Уллу Октябрь революция берген саугъады. 1917 джылгъа дери къарачайлыланы джазмалары болмагъанды. Ол себебден литература да болмагъанды.

Къарачай тил тюрк тиллени бириди. Бизни областны джерлеринде шыякылада археологла IX, X ъмюрледе тюрк тиллени биринде ташлада джазылгъанла-

ны табадыла. Биринчиси, ол заманлада къарачайлыла кеслери энчи миллет болуб бошамагъандыла. Экинчиси, ташлада джазыулагъа таяна, бютеу халкъ джазма бла хайырланыб тургъанды деб айтсакъ, терс боллукъду. Литература болмагъанлыкъгъа, сёзлени ташлагъа джазыу болгъанына шагъатлыкъ этген шыякылада джазыудан сора да, талай заг барды. Сёз ючюн, бир адам кетиб бара тургъанлай юч джол айырылгъаннга тюбегенди, алайда ташны юсюнде, „бу джолну барсанг, атынг ёлюр да, кесинг къалырса, бу джолну барсанг, кесинг ёлюрсе да, атынг къалыр, бу джолну барсанг, атынт да, кесинг да ёлюрсюз“ деб джазылыб тургъанды, дегенча айтыула тюрю-тюрю джомакълада тюбейдиле. Къарачай фольклорда джазману юсюнден кёб айтылады.

Ташлада джазыу адет болгъан эсе да, литература болмагъанды. XVIII ёмюрден башлаб, къарачайлыладан бир къауумла динни юсю бла араб тилде джазылгъан, тюрю-тюрю китабланы, къуранны окъугъандыла, XIX ёмюрде элдеде талай сабий окъугъан медирселе ачылгъандыла; алай а ол да къарачайлыланы кеслерини джазмалары болгъанды деб айтыргъа эркинлик бермейди. Бир къауум адам араб тилде арабла джазгъан китабланы окъугъанлыкъгъа, ол къарачайлыланы джазмалары, литературалары болгъаннга саналлыкъ тюдю. Сёз ючюн, бюгюн къарачайлыла немец, англиз тиллени окъуб билгендикге, ол къарачай миллетни джазмасы, литературасы болмайды.

1917 джыл Совет власть, В. И. Ленин къурагъан Коммунист партия бютеу Россияны халкъларына тенглик бергендиле, къарачайлыла да къууаныб, жангы джашауну башлагъандыла. Жангы джашауда эркинлик, тенглик табханы бла бирге, халкъ кесини тилинде джазма къурагъанды.

Ана тилинде джазмасы болмагъан халкъ социалист, коммунист джамагъатны тыйыншы халкъы болаллыкъ тюдю. Ана тилни сюймеген, аны багъалатмагъан адам болмайды. Адамла тюз бир-бирине сёлешгенден сора да, аууз халкъ творчествону чыгъармалары ана тилде къуралгъандыла. Ана тилде джазма болмагъаны себебли, кёб джомакъ, нарт таурух, джыр, нарт сёз, эл берген джомакъ унутулуб къалгъандыла. Халкъ сагъышын, оюмун, сезимин ёмюрлени сакъларгъа излегенди,

алай а джазма болмаса, ууакъ-ууакъ хар зат унутула барады.

XIX ёмюрде къарачайлыла джазмань бек керек болгъанын ангылагъандыла, алай а патчахлыкъ таулуланы ана тилде окъутургъа излемегенди, халкъны ичинде джарыкълыкъ ишлени ёсерлерин суймегенди.

Ана тилде биринчи китаб 1916 джыл Тбилисиде чыкъгъанды. Китабны аты „Ана тили“ деб алайды, аны джазгъан Акъбайланы Исмаилды. Ол китаб биринчи классны окъуу китабына ушашды. Ана тилде биринчи газет 1924 джыл 19 октябрда чыгъыб башлагъанды. Сураглау литературадан биринчи назму китаб Къаракетланы Иссаны 1924 джыл Москвада чыкъгъан „Джангы джырла“ деген китабыды.

Окъуу, билим, джазма болмагъан халкъда къарангылыкъ, джахиллик, меджисуулукъ кеслерине орун табадыла.

Октябрь революциядан бери къарачайлыла, къалгъан халкъла бла бирге тенглик, тюзлюк табыб, джангы джашау ишлей, ана тилде газет, китаб чыгъарадыла. Хар кюн сайын ана тилде радио сёлешеди, ийыкъда юч кере ана тилде уллу газет чыгъады, джыл сайын ана тилде джазыучуланы кеслерини энчи китаблары эмда джыйымдыкъ китабла чыгъадыла. Ана тил бла ана литература бютеу эл школлада окъуладыла, аны бла къалмай, Къарачай-Черкес пединститутну филология факультетинде да окъуладыла.

Фольклорну, тилни, литератураны юслеринден талай китаб джазылгъанды, талай кандидатлыкъ диссертация бла докторлукъ диссертация джазылгъанды.

Халкъны ишине алай уллу джарагъаны ючюн, ана тил артыкъ да багъалы кёрюнеди. Ол себебден ана тилни юсюнден талай къарачай джазыучу назму джазгъанды. Сёз ючюн, Биджиланы Асхат, Къаракетланы Исса, Ёртенланы Азрет, Боташланы Абидат, Суйюнчланы Азамат, дагъыда башхала.

Ана тилни уллу ёсгени орус тилни билирге да болушлукъ этеди. Алгъын заманлада джазмасы болмагъан тау халкъ бюгюн Совет властны кючюнден эки джазма тил табханды: бири ана тил, экинчиси орус тил—экинчи ана тил.

Къарачай джазыучуланы хапарлары, назмулары, поэмалары, романлары орус тилде Черкесскеле, Ставропольда, Москвада да чыгъадыла. Орус тилни юсю

бла къарачай литература бютеу къралыбызгъа белгили болгъанды. Бир къауум джазыучуну чыгъармалары СССР-ни халкъларыны тиллерине, башха къралланы тиллерине да кёчюрюлгендиле.

Асхатны „Ана тил“ деген назмусундан дерс берген заманда бу затла бютеу эсде болургъа керекдиле. Ансы алгъын къарачайлыланы джазмалары болмагъанды, энди уа барды деб къоймакълыкъ азлыкъ этеди.

Халкъны бютеу джашауунда ана тилни магъанасы теренди. Биджиланы Асхатны „Ана тил“ деген назмусу китабны эм аллында аны ючюн салыннганды.

Ана тилни юсюнден кёб нарт сёзде айтадыла. Сёз ючюн, „Адамны ана тили анасы кибик“, „Тили джокъну сыйы джокъ“.

ЛИТЕРАТУРА

Биджиланы Асхат. Сайланганлары. Черкесск, 1963. (Ал сёзю Хубийланы Осман джазгъанды).

Джыйымакъ китабла

1. Джюрек джырлайды. 1957.
2. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.

Асхатны творчествосуну юсюнден

1. А. И. Караева. Становление карачаевской литературы. Черкесск, 1963.
2. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
3. *Орусланы Аминат.* Ёмюр танышланы сагъыныу. Черкесск, 1975.

Дерсни темасы: Биджиланы Асхатны чыгъармачылыкъ иши. „Ана тил“.

Дерсни мураты: кесгин окъуу, Уллу Октябрь социалист революциядан сора ууакъ халкъланы тиллеринде окъууну—джазману, илмуну ёсюю.

Дерсде окъуу керекле: Биджиланы Асхатны сураты, къарачай-малкъар джазыучулагъа аталгъан альбом, иллюстрацияла, „Алгъын бла энди“.

Дерсни барыуу—ушакъ халда.

1. Устазны ушагы альбомну бетлерин ача. Атха да минме, джаяу да джюрюме, къамчи да алма, къамчисиз да барма; джол бла да барма, джолсуз да барма, джаша, алай а солума, ашама, ичме, кюлме, кюуаиша, белниги ёрге кёлтюрме, ишле, унукъ, кёз ачма, джашауну не болгъанын ангылама, окъума, джахил къал—саудан ёл,—деген заманла да болгъандыла. Ол заманла, тенгиз толкъунла бир-бирин кюуууб ётгенча, тюзлюкню, джарыкълыкъны кючуо залимликни, къаршчылыкъны кючюн кюуууб думп этгендиле.

Сабийле, „Алгъын бла энди“ деген суратла ачыкълайдыла ол джашауну. Сизнича сабийле, кёремисиз, къалай термилгендиле окъургъа, школгъа барыргъа.

Бюгюн биз Асхатны „Ана тил“ деген назмусун тинтерикбиз.

Биджиланы Асхат „Ана тил“ деген назмусунда нени ачыкълайды? Эс бёлюгюз. (Сабийлени китаблары джабылыбдыла).

I. Устаз назмуну кесгин, азбар окъуйду

а) Сёзлюк иш: уюб—хапарсыз, билимсиз.

Джахиллик—къарангылыкъ, билимсизлик, къаджыкъмай—тохтаусуз, арымай-талмай, тутмакълыкъда—зарауатлыкъда, кыйынлыкъда.

(Сёзле къангада джазылыб турадыла.)

б) Бу сёзлеге синонимле келишдириб джазаргъа.

II. Назмуну сабийлеге кесгин окъутуу.

1) Саулай назмуну бир сабийге кесгин окъутуу.

2) Хар кесегин башха-башха окъутуу.

3) Окъулгъанны тинтиу.

а) Патчахлыкъны заманында тау халкъла къалай джашагъандыла?

б) Аланы ана тиллеринде окъуу, билим болгъанмыды?

в) Алгъын заманда кимлени сабийлери окъугъандыла?

г) Тау халкълагъа окъууну, эркинликни ким ачханды?

д) Бусагъатда „билим ортакъды“ деб нек айтадыла?

ж) Бусагъатда окъумагъан бармыды?

з) Джангы Конституцияда окъууну юсюнден не

айтылады? (Устаз сабийледен толу джууабла излерге борчлуду.)

Устаз: ким айтыр бу назмуну хапарын кесгин, кесини сёзлери бла? (Бир сабийге хапарны айтдырады, джетишмеген джерлерин кеси джетишдиреди).

III. Юйге иш. 1) Биджиланы Асхатны „Ана тил“ деген назмусун азбар этиб келирге. 2) Ана тилни, билимни юсюнден назмула, нарт сёзле табыб, тетрадлагъа джазыб келирге.

IV. Текст бла ишлеу.

Устаз: Сабийле, къалай ангылайсыз бу тизгинлени?

Патчах оноу ана тилде
Миллетлени окъутмаед
Уюб тургъан халкъны ичинде
Джахилликни къурутмаед.

Ана тилде биз къаджыкъмай, окъуу, билим алабыз.... д. а. к.

V. Энчи иш.

Биринчи къауум назмуну азбар этеди.

Экинчи къауум соруулагъа джууаб джазады, хапар халда (3-чю бетде).

Ючюнчю къауум сочинениечик джазады. „Сен не билесе Уллу Октябрь социалист революцияны юсюнден?“

Этилген ишни тинтиу, багъа беруу.

VI. Тил ёсдюрюу. (Устазны альбому болургъа керекди, ана тилни юсюнден назмула, нарт сёзле, сочинениеле джазылыб).

1) Устаз, альбомну алыб, ана тилни юсюнден кёб зат окъуйду, джазыучулары суратларын кёргюзтеди сабийлеге.

2) Устаз билимни юсюнден китабдан талай нарт сёз окъуйду. Сабийле, сиз къаллай нарт сёзле, назмула билесиз ана тилни юсюнден?

VII. Сурат бла ишлеу. („Алгъын бла энди“ деген суратны устаз къангагъа тагъады.)

Устаз:

1) Сабийле, бу сурат не затны ачыкълайды? (Сабийле ичлеринден суратны окъуйдула, сагъыш этеди-ле.)

2) Бу суратда сиз кимни кѳресиз?

3) Ол сабийни юсю-башы алай аман некди?

4) Нек келгенди алайгъа?

5) Нек къошулмайды сабийлеге?

Сабийлени джууаблары:

— Ол джарлы юйдегиденди.

— Джарлыланы сабийлери окъургъа эркинлик табмагъандыла. Ала адамгъа саналмагъандыла. Байланы сабийлери окъургъандыла школада, джарлы сабийле бла байланы сабийлери бирге да ойнамагъандыла ол заманда.

Устаз: Кѳремисиз, сабийле, бизни кърал сизге къаллай насыб джашау ачханды, къаллай эркинлик бергенди окъургъа! Билим хар кимге да тенг болгъанды, джашау эркин болгъанды. Биздеча бир къралда да ѳсмейдиле сабийле быллай насыблы джашауда. Сиз да къралны керти адамлары болугъуз!

АУУЗ ХАЛКЪ ТВОРЧЕСТВО

Хар халкъны джашауунда аууз халкъ творчество уллу орун алады: къайсы миллетни да джазмасы болмагъан кѳзюу болгъанды, халкъ а джыр, джомакъ этмей турмайды.

Аууз халкъ творчествону чыгъармалары бла бютеу халкъ хайырланганды, аны бла къалмай, ол чыгъармалагъа бютеу халкъны дегенча къыйыны киргенди. Ала, джазыу халда болмагъанлары себебли, кѳб тюрленгендиле. Бир къауум фольклор чыгъарманы тюрлю-тюрлю вариантлары андан болгъандыла.

Къарачайлыла бла малкъарлыланы джашау джоллары, тиллери, культуралары бир болгъаны себебли, фольклорлары да бирди. Аны алайлыгъын Къараланы Асият,¹ Къул йланы Къайсын,² Бѳзюланы Ахмат³ да бегитедиле. Нарт тулпарланы, джомакъланы, нарт сѳзлени, эл берген джомакъланы, бир къауум эски джырланы къарачайлыладан, малкъарлыладан кимле этген-

¹ А. И. Караева. О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа. Черкесск, 1961, 4-чю бет.

² Балкарская народная лирика. Нальчик, 1959, 5-чи бет.

³ Малкъар поэзияны антологиясы. Нальчик, 1959, 7-чи бет.

лерин билирге да кыйынды. Арт ёмюрледе этилген бир кыауум историялы-джигитлик джырла кыйда этилгенлерин билирге боллукъду, алай а джырла эки халкъда да бирча джырланадыла. Илмуда кыарачай-малкъар тил, кыарачай-малкъар фольклор деб айтылады.

ДЖОМАКЪЛА

Биринчи классда сохтала „Къочхар бла Бёрю“, „Айю бла Ит“, „Хыйлачы Тюлкю“, „Эсли джаш“, „Тюлкю бла Чакъынджик“, „Батыр Гугурук“, „Турма“, „Бёрю бла Тюлкю“, „Эринчек бла Чыпчыкъ“, экинчи классда „Бир ат, бир бёрю, бир тюлкю“, „Тюлкю бла Турна“, „Аслан бла тюлкючюк“, ючюнчю классда „Кыызгъанч“, „Айю, Бёрю, Тюлкю“ деген чыгъармаланы окъуйдула.

Джомакъ халкъда кёб джюрюген жанрланы бириди. Адамны ишини юсюнден хапар кёбге джайылса, „башы джомакълыкъгъа квалгъанды“ деб айтыучандыла. Джомакъланы бююнлюкде асламысына сабийле окъуйдула, алгъын заманлада уа къарт да, джаш да, сабий да, эркиши да, тиширыу да айтхандыла.

Уллу адамла джомакъланы булджургъа неда баш кечиндирирге деб айтмагъандыла. Джомакъ халкъны акъылыды, эсиди, оюмуду, сагъышыды, тил байлыгъыды. Джомакъла халкъны джашауунда бола келген затладан оюм бла этилгендиле. Ала джашаудан хапар айтыб кыймайдыла, алада халкъны тенгликге, тюзлюкге, эркинликге термилгени кёрюнеди.

Джомакълада фантастика да барды, алай а баш магъана анда тюлдю, ич магъанасындады.

Орус тилде „сказка“ деген сёзню магъанасын тутады джомакъ. Алай а арт джыллада нарт таурухха да, джомакъгъа да таурух деб кыйоучандыла. Джангылычды ол. Нарт таурухла бир бёлекдиле, кеслери да белгили нарт тулпарланы юсюнден этилгендиле, тюз таурух „легенда“ деген магъанада джюрюютюледи. Джомакъ—„сказканы“ магъанасында. Эл берген джомакъ—„загадканы“.

Биринчи кере кыарачай-малкъар джомакъла 1897 джыл басмалангандыла. Аланы Евгений Баранов къартладан джазыб алгъанды. Тифлисте СМОМПК (Сборник материалов для описани местностей и племен

Кавказа) деген джыйымдыкъда басмалагъанды. Анда болгъанла: „Всадник в шкуре жеребенка“, „Трус“. „Хитрый сын“, „Жена охотника“, „Коварная жена“, „Женщина с серыми глазами“, „Пасынок“, „Чомарт и Момарт“, „Лисица, медведь и волк.“

СМОМПК-ну 25-чи номеринде Дьячков-Тарасов юч къарачай-малкъар джомакъны басмалагъанды: „Магомет Ындырбаев“, „Глупый человек“, „Эмеген и охотник.“

1909 джыл Будапештде венгер алим Вильгельм Прёле Къарачайны, Малкъарны юсюнден чыгъаргъан китабда талай джомакъ берилгенди: „Бит бла бюрче“, „Эки къарнаш“, „Эки мараучу“, „Кеси бир къарыш“, дагъыда башхала.

1940 джыл Микоян-Шахарда „Къарачай фольклор“ деген китаб чыкъгъанды. Анда кёб джомакъ басмаланганды. 1957 джыл Фрунзе шахарда орус тилде „Карачаевские и балкарские сказки“ деген китаб Лайпанланы Хамидни ал сёзю бла чыкъгъанды. 1959 джыл Нальчикде „Малкъар джомакъла, нарт сёзле, элберле“, 1963 джыл анда „Малкъар халкъ джомакъла“, Черкесскеде „Къарачай халкъ таурухла“ деген китабла чыгъадыла,

Къарачай-малкъар джомакъла 1930 джылладан башлаб, тюрлю-тюрлю школ хрестоматиялада басмалангандыла.

Джомакълада джаныуарла кёб айтыладыла, алай а ала джаныуарладан хапар айтыргъа деб этилмегендиле. Алада джаныуарланы юсю бла халкъны джашаундан хапар айтылады. Джомакълада кёсе киши кёб тубейди. Кёсе, хар джомакъда дегенча, джут, кыызгъанч болады, аны хазна адам суймейди. Джомакълада „аман киши“, „аман къатын“ деб да тубер ючюн къалмайды.

Джомакълада сабийле уллу орун аладыла, бир къауум джомакълада уа уллуладан да сабийле эсли болуб кёрюнедиле. Сёз ючюн, „Эсли сабий“ деген джомакъда айтылгъаннга кёре, эртде заманлада, адам бек къарт болса, четен этиб, анга къартны салыб, элтиб къаядан атхандыла. Бир кере атасы четен эте тургъанлай, джашчыгъы къатына барыб, „атам, не

этесе?“ деб соргъанды. „Да атам къарт, къарыусуз болгъанды, энди аны, четеннге салыб, элтиб къаядан атарыкъма“, дегенди атасы.

— Акканы къаядан атыб келсенг, четенни атыб къойма,—дегенди джашчыкъ.

— Нек сора?—деб сейирсингенди атасы.

— Сен къарт, къарыусуз болсанг, мен да сени, ол четеннге салыб, къаядан атарма,—дегенди.

Андан сора ол осал адет тохтагъанды деб, джомакъ-да алай айтылады.

„Къызчыкъ бла къозучукъ“, „Батыр джашчыкъ“ деген джомакълада асламысына сёз сабийлени юсюнден барады. „Къызчыкъ бла къозучукъда“ аллында ёге ананы аманлыгъыны, таш джюреклилигини юсюнден айтылады. Ёге ананы юсюнден осал затла талай башха джомакъда да айтыладыла. Ёге анала барысы ёге сабийлени кёрюб болмайдыла десек, терс боллукъду. Ёге сабийин кесини сабийича суюген анала кёбдюле. Устаз дерсде къаллай ёге ананы да аман адамча кёргюзтсе, андан заран чыгъаргъа боллукъду: сохтачыкъгъа ёге анасы ариу къарай эсе, аллай сабий устазны айтханындан къаллай оюм этер?

Къысхача айтыргъа, устаз, ол затны эсге ала, алай берирге керекди дерс.

Джомакъладан дерс берген заманда дагъыда бир затны унутмазгъа керекди. Бир-бирде ушаш джомакъ-ла кёб тюрлю халкъны аууз халкъ творчествосунда тюбейдиле. Аны алай болгъаны эки затданды. Биринчиси, ол заманлада китаб болмагъанлыкъгъа, джюрюген джолоучула бир-бирине айта, бир джомакъ бир халкъдан бирине кёче баргъаны болгъанды. Сёз ючюн, къарачай-малкъар джомакъ „Кёк бёрю“ бла орус джомакъ „Жар птица“ бир-бирине бек ушайдыла. Ол огъай, Гомерни „Одиссея“ поэмасында айтылгъан затланы бир къаууму къарачай-малкъар джомакълада тюбейди. Одиссей Циклопну дорбунунда солуб, аны ол джангыз кёзюн исси тишни сугъуб къармагъанды. Циклоп Одиссейни тутаргъа иш этиб, къойланы дорбундан бирем-бирем, сыртларына тийиб ийгени „Джалмакус“ деген къарачай-малкъар джомакъда да айтылады. „Одиссеяда“ Одиссей къойланы тюблери бла чыгъады, мында уа Джалмакус, бир къойну соуб, эрлай терини юсюне къаблаб, тёрт аякъланыб, къойланы биргелерине чыгъады.

Андан сора да, „Одиссеяда“ айтылганча, тенгизни тар джеринде эки къяа, келиб бир-бирине тие да ызларына къайта тургъанлары „Джалмакус“ джомакъда да барды. Поэманы Гомер бизни джыл санауубуздан алгъа VIII ёмюрде джазгъанды (2800 джылны мындан алгъа). Гомер Ионияда джашагъанды, Иония деб бусагъатдагъы Турцияны тенгиз джагъасына айтхандыла.

Басманы кючю бла сабийле къайсы халкъны джомакъларын да окъуйдула. Алай бла бюгюнлюкде башха халкъланы джомакъларын билиу кыйын тюлдю.

Джомакълада бирчалыкъ, ушаш затла башха сылтаула бла да тюбейдиле. Джашаугъа джомакълада халкъны кёзю бла къаралады: халкъ да терсликге, тюзлюкге, урунуугъа бирча багъа бере келгенди; ол себебден бирча затла аны бла да тюбейдиле.

„Батыр джашчыкъ“ деген джомакъны аягъында ачыкъларгъа берилген сёзлеге къарайыкъ. „Пелиуан“ деген сёз къарачай-малкъар тилде джаны болгъан затлада эм уллу деген магъанада джюрюйдю. „Сабыр этигиз, ол адамланы пелиуаныды“, дейди эмеген джашчыкъны юсюнден. Бу сёзлени магъаналарын „адамланы ичинде эм къарыулу“ деген магъанада ангыларгъа керекди.

Джомакъда „гаммеш гыбыт“ деб айтылады. Гаммешден гыбыт киши да этмегенди. Аллай айтыу къуру джомакълада, нарт таурухлада тюбейди. Сёзню семиртиб сёлеширге сюйгенле да айтыучандыла алай. „Ашхы улан“ деб джылы келген адамла джаш адамлагъа айтадыла. „Иги джаш“ деген магъанада ангылашынады ол. „Адам улу“ деб адам деген магъанада айтадыла. „Адам улу“, „адам улусу“ деб джер юсюнде бютеу адамла деген магъанада айтадыла.

„Ырхы“ деб къулакъ ичи бла келген суугъа да айтадыла, жангур джаууб, тауладан саркъгъан суу, джерни ашаб, кесине орун айыргъанына да айтадыла. „Къалынлыкъ джыя“ деген сёзле бусагъатда эски болгъандыла. Алгъын заманлада юленирге тебреген джаш, къошлагъа айланыб, къалын джыйгъанды. Хар къош башындан дегенча, анга бирер токълу атхандыла, къой, кёзу берген да болгъанды. Юйленник джаш ол малны кызыны юйюне джибергенди. „Тулукъ“ деген сёз да эски болгъанды. Тулукъну теке териден,

тана териден этгендиле. Ол себебден къапчыкъдан тулукъ иги огъуна улуу болгъанды. „Тулукъ туюб тогкъайса, тогъуз гырджын чыгъар“ деб нарт сёз барды.

„Чёб атыу“ деб айтыу бек эртделеден келеди. „Чёб атхан“ деб айыргъан, сайлагъан кёзюуде джюрюютюлген лагъымгъа айтылады. Сёзсюз да, бир заманлада сайлау джорукъ чёб бла байламлы болгъанды. Артракълада чёб атыуда акъ къудоруу бла къара къудоруну, акъ таш бла къара ташны хайырландыргъандыла.

„Акъыллы устаз“ деген джомакъда юч сёзню магъанасын ачыкъларгъа бериледи: „къаратон“, „санагъат“, „аркъа джюк“. „Къаратон“ деб эркиши, тиширыу да болсун, юйдегили болгъандан сора сабийи болмагъаннга айтадыла. „Санагъат“ деген сёзню халкъ мюлкню бёлюмю деген магъанада джюрютедиле (промышленность, эл мюлк, илму, д. а. к.) Мал кютгенден, джер сюргенден, чалкъы чалгъандан, агъач кесгенден сора да къолу джукъгъа уста адамлагъа айтхандыла санагъатчы деб. Сёз ючюн, сагъатха къарай билген, кюмюш белибау, къама эте билген адамлагъа санагъатчы дегендиле. „Акъыллы устаз“ деген джомакъда да джарлы киши бай кишини джашына „малыгъыз а кёбдю, кесинг бир санагъат билмеймисе ансы?“—деб соргъанды.

„Аркъа джюк“ деб бусагъатда аз айтылады. Ол зат эндиги джашауда джюкъну орнундады. Аркъа джюкню джиб бла, тыбына бла сыртларына къысхандыла. Аркъа джюк этиб къапчыкъ бла мюргеуноу, отунну, биченни, саламны дегенча къысхандыла.

ЛИТЕРАТУРА

1. Карачаевские и балкарские сказки. Фрунзе, 1957
2. Малкъар поэзияны антологиясы. Налчик, 1959
3. Малкъар джомакъла. Нарт сёзле. Элберле. Нальчик, 1959
4. Къарачай халкъ таурухла. Черкесск, 1963
5. Сказки четырех братьев. Черкесск, 1964
6. Балкарские и карачаевские сказки. Москва, 1971

1. Материалы научной сессии Кабардино-Балкарского научно-исследовательского института по проблеме периодизации, отбора и публикации адыгейского, кабардинского, черкесского, балкарского и карачаевского фольклора. Нальчик, 1960.

2. А. И. Караева. О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа. Черкесск, 1961.

3. Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору. Нальчик, 1962

4. Л. П. Егорова. Изучение фольклора народов Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1964.

* * *

Дерсни темасы: „Къарачай халкъны фольклору“.

Дерсни мураты: къарачай фольклорда жанрла, окъуу, джазма болмагъан заманда фольклорну джашауда магъанасы.

Дерсде окъуу керекле: магнитофон, карточка.

Дерсни барыуу—ушакъ, соруу халда.

1. Соруула:

1) Юйге берилген ишден сорлугъу болгъан бармыды?

2) Юйге не берилген эди? Ким айтыр?

Сохта. Юйге Биджиланы Асхатны „Ана тил“ деген назмусун азбар этиб келирге, билимни, ана тилни юсюнден назмула, нарт сёзле, джомакъла юрениб, тетрадлагъа джазыб келирге берилген эди.

3) Ким айтыр назмуну азбарлай. (Эки сохтагъа сорады.)

(Устаз, парталагъа айланыб, сабийлени ишлерине кёз джетдиреди, бир-эки ишни алыб, сабийлеге кёргюзтеди.)

4) Билимни, ана тилни юсюнден къаллай нарт сёзле джазыб келгенсиз, ким окъур? (Сабийлеге окъутады, тетрадланы джыяды, иги ишни альбомгъа джаздырады.)

II. Юй ишни бегитиу.

Устаз: Уллу Октябрь революциягъа дери тау халкълада окъуу болгъанмыды?

Сохта. Уллу Октябрь социалист революциягъа дери тау халкълада окъуу, джазма болмагъанды. Урунган халкъны кыйынын ашаб туруп ючюн, халкъны къарангылыкъда тута эдиле байла.

Устаз: Уллу Октябрь социалист революциягъа ким башчылыкъ этгенди?

Сохта. Уллу Октябрь социалист революциягъа В. И. Ленин башчылыкъ этгенди. Хар кимге да джашауу тенг этгенди.

Устаз: Владимир Ильич Ленин окъууну юсюнден не айтханды сизге?

Сохта. „Окъургъа, окъургъа эмда окъургъа“ дегенди Владимир Ильич Ленин бизге.

Устаз. Сабийле, джашауда Владимир Ильич Ленинни осиятын къалай толтурасыз?

Сохта. Биз Владимир Ильич Ленинни айтхан сёлерин бир дакъиканы да эсен кетермейбиз. Биз иги окъуйбуз, юлгюлю ленинчи пронерлебиз. Къылыгъыбызны, халибизни арну этиб, коммунизмни джолунда барабыз.

Устаз. Капиталист къраллада сабийле къаллай джашауда джашайдыла? Кимлени сабийлери окъуйдула?

Телевизорда, китаблада, газетледе, радиодан эштгенлеринден, окъугъанларындан, ата-аналадан эштген хапарларын джарашдырыб айтадыла. Устаз къошады, джетишдиреди, тамамлайды.

III. Джангы дерс.

- 1) Устазны ушагъы. „Окъуу кимге да ортакъды.“
- 2) Сабийле магнитофонга тынгылайдыла.
- 3) Устаз Марксны, Энгельсни, Ленинни фольклорну юсюнден айтханларын ачыкълайды.
- 4) Сабийлеге китабдан кесгин окъутуу.
- 5) Окъулгъанны тинтиу.

IV Юйге иш. Кесгин окъуб келирге, соруулагъа толу джууаб берирге, нарт сёлге, таурухла билиб, джазыб келирге.

V. Соруула бла иш.

- 1) Фольклор деб неге айтадыла?
- 2) Къарачай фольклоргъа къайсы жанрла киредиле?
- 3) М. Горький фольклорну юсюнден не айтханды?
- 4) Не заманда басмаланыб башлагъандыла аууз халкъ чыгъармала?
- 5) Фольклорну джыйыуда уллу къыйын кимле къошхандыла?

6) Китабда соруула бла ишлеу.

VI. Этилген ишге багъа берну.

Дерсни темасы: „Къызчыкъ бла къозучукъ“

Дерсни мураты: сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу, кесгин окъуу.

Дерсде окъуу керекле: иллюстрацияла, магнитофон (джашчыкъ бла къызчыкъны ушагъы, ёге ана бла атаны ушакълары.)

Дерсни барыуу—ушакъ халда.

I. Соруула:

- 1) Аууз халкъ чыгъармачылыкъ деб неге айтылады?
- 2) Къарачай фольклоргъа къайсы жанрла киредиле?
- 3) Къаллай джомакъла, таурухла билесиз?
- 4) Ким айтыр джомакъла? Ол джомакъны къайда окъугъансыз, кимден эштгенсиз?

(Сабийле къартладан эштген джомакъланы, таурухланы айтадыла. Устаз айтылгъан джомакъланы баш магъаналарын ачыкълайды, багъа береди).

II. Джангы дерс.

Устазны ушагъы (гекстге джууукъ)

Джомакъла халкъда бек эртдеден бери айтыладыла.

Ала кёб тюрлю затланы ачыкълайдыла. Джомакълада бир зат бир башха затха бурулургъа да болады. Адам не джаныуар, не хайуан, не къанатлы болуб да къалады. Адамны джашаугъа ойландырадыла джомакъла. Сёз ючюн, „Къызчыкъ бла къозучукъ“ деб нек аталгъанды бу джомакъгъа? Къарнашчыгъы къалай болду къозучукъ? Къызчыкъ къозучукъну нек къоюб кетмеди? Къызчыкъны тобукъчукъларына башын салыб нек турады къозучукъ? Джомакъланы кече нек айтхандыла? (Кюндюз джомакъ айтсала, иш джарсырыкъ болгъанды.)

Къаллай нарт сёз билесиз аны юсюнден?

Сабийлени джууаблары:

„Кюндюз джомакъ айтхан кийимсиз болур“ деген-
диле.

Устаз. Бюгюн биз „Къызчыкъ бла къозучукъ“
деген джомакъны сюзерикбиз. Бу джомакъны баш ма-
гъанасы неди? (Къангада соруула джазылыбдыла.)

Устаз. Мен кесгин окъугъан заманда сиз бу со-
руулагъа эс бёлююз.

Соруула:

1) Къызчыкъ бла джашчыкъ юлеринден нек къач-
дыла?

2) Ненча кере тилегенди эгешчигинден суу ичерге?

3) Эгешчиги нек къоймайды аны суу ичерге?

4) Джашчыкъ къозучукъ нек болгъанды?

5) Къызчыкъ къозучукъгъа къалай къарагъанды?

6) Аскерчилеге къайда, къалай тубегендиле?

7) Аскерчилени сейрсиндирирча не иш этгенди
къызчыкъ?

8) Обур къыз къаллай иш этгенди?

9) Обур къатын къозучукъну кесдирирге нек
ашыкъгъанды?

10) Ханны юй бийчеси къалай сау болду?

11) Кимлени не болумда кёрдю артда къызчыкъ?
(Устаз джомакъны кесгин окъуйду, сабийле тынгы-
лайдыла.)

Устаз. Ким айтыр кесини сёзлери бла
джомакъны текстге джууукъ.

Джомакъны къалайын джаратдыгъыз? (Хар ким
джаратхан джерини хапарын айтады.)

Устаз. Джомакъны бу план бла хапарын айтыгъыз:

а) Ёге ана къаллай адам болгъанды?

б) Аталары анга нек тынгылагъанды?

в) Обур къатын, джарлы къатын, садакъачы.

(Сабийле, планнга кёре джарашдырыб, хапар айта-
дыла, устаз джетишдиралмагъан джерлерин джетиш-
диреди.)

III. Ю йге иш. Биринчи къауумгъа—кесгин окъуб,
джомакъны хапарын айтыргъа.

Экинчи къауумгъа—сочинение джазаргъа („Джарлы
къатын“.)

Ючюнчю къауумгъа—ёге ананы, ёксюзлени юсюн-
ден, былагъа ушагъан таурухла, джомакъла юрениб
келирге (орусча, къарачайча да.)

IV. Сёзлюк иш: ёксюз, ёге ана, огъурсуз, обур, шапа, ауана.

Бу сёзлеге синонимле излерге: ёксюз—ата-сыз, анасыз неда экисини бири болмагъан сабий. Ёге—кесиники болмагъан, ана, ата, джаш, къыз. Огъурсуз—къутсуз, джарашыусуз, урушуучу. Инджилиб—джунчуб, кыйналыб, алгъасаб. Обур—заранчы, хыйлачы, аманлыкъчы адам; эсли. Шапа—джумушчу, азыкъ этиучю, аш бишириучю. Ауана—келеке, къарыусуз болуб...

V. Текст бла ишлеу.

Устаз. Сабийле, бу джомакъда туура сёзлю айтымланы табарыкъбыз, бетледе окъурукъбуз. Къызчыкъ бла къозучукъ болуб. Окъугъаныбызны кёзюбюзге кёргюзтуб, бир къауумубуз сурат саллыкъбыз таурухда кесибиз джаратхан джерини юсюнден.

VI. Этилген ишге устаз багъа береди, тинтеди.

Дерсни темасы: Джомакъ. „Батыр джашчыкъ“.

Дерсни мураты: кесгин окъуу, сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: тулукъ, гыбыт, иллюстрацияла, сабийле кеслери къурагъан.

Дерсни барыуу—ушакъ халда.

I. Ётген дерсни юсюнден соруула.

Устаз. Ким айтыр, юйге берилген дерсден сорлугъу болгъан бармысыз? Юйге не берилген эди?

Сабийле:

Юйге тюрлю-тюрлю ишле берилген эдиле. Биринчи къауумгъа кесгин окъуб, джомакъны хапарын айтыргъа. Экинчи къауумгъа сочинение джазаргъа („Джарлы къатын“ деген темагъа.) Ючюнчю къауумгъа—ёге ананы, ёксюзлени юсюнден чыгъармала окъуб келирге, къайсы тилде джазылгъан китабладан да. (Юйге берилген ишни толусу бла тинтеди устаз, айырылыб иги хапар айтхан 3—4 сабийге багъа салады.)

II. Джангы дерсге кечедиле. Ётген дерс бла жангы дерсни байлай:

— Сабийле, кетген дерсде талай зат айтылгъан эди джомакъланы юсюнден. Энтда айтдыкъ.

Аманлыкъчыла халкъны джашаууна заран салыб тургъандыла. Алай а тюзлюк ючюн кюрешген адамла

аланы хорлайдыла. Бююн биз „Батыр джашчыкъ“ деген джомакъны окъурукъбуз. Джомакъда къаллай адамланы селеке этедиле? Окъугъан заманда быллай сёзлеге джолугъурукъбуз, къангагъа къарагъыз. Пелиуан, гаммеш, тулукъ, гыбыт, улан, къалын (бу сёзле къангада джазылыб турургъа керекдиле.)

1) Устаз сёзлюк иш бардырады окъурну аллы бла.

2) Кесгин окъуйду джомакъны, сабийле китаблагъа къарайдыла, ичлеринден окъуйдула.

3) Устаз. Джомакъны къалайын бек джаратдыгъыз? (хар ким суйген джеринден хапар айтады, устаз аланы бёлмейди.)

4) Устаз. Аллындан артына дери ким айтыр хапарын джомакъны? (Сабийле джарашдырыб ангылагъанларыча хапарын айтадыла.)

III. Юйге иш: 1) Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа.

2) „Батыр джашчыкъ“ деб нек аталгъанды джомакъгъа? 3) Джашчыкъны батырлыгъын, амалгъа усталыгъын кёргюзтген джерлерин табыб, тетрадлагъа джазаргъа.

IV. Соруула бла иш. 1) Джашчыкъ бла эмеген къайда, къалай тюбегендиле?

2) Эмеген джашчыкъдан нек къркъгъанды?

3) Эмегенле джашчыкъны не загла бла сынагъандыла?

4) Джашчыкъ эмегенле берген ишлеге къаллай лагъымла этгенди?

5) Тюлкючюк эмегенни не бла алдагъанды?

6) Эмегенле тюлкючюкню къалай ычхындырыб кьойгъандыла?

(Сабийледен толу джууаб излерге керекди.) Устаз хар этилген ишге багъа береди.

V. Иллюстрацияла бла ишлеу.

Джашчыкъ гыбытны кёбдюре тургъаи иллюстрация, „Эмеген бла тюлкючюк“ (Сабийле алагъа суйюб къарайдыла).

Устаз. Кёремисиз, сабийле, бу суратланы сизнича сабийле салгъандыла. Сиз да салыргъа керексиз быллай сурагла. Сизни суратларыгъыз быладан да ариула, башха гюрлю болургъа боллукъдула. (Устаз гыбытны, тулукъну къалай этилгенлерин, неден этилгенларин, неге джарагъанларын ачыкълайды.)

Устаз. Юйюнде быллай затлары болгъан къолун ёрге тутчугъуз.

Гыбытха не къуюлады?

— Айран, сютбашы, джау саладыла.

— Тулукъгъа уа?

— Мюрзеу къуюлады (ун, тюй, нартюх, будай.)

VI. Устаз дерсни бошайды, сабийлеге энчи ишле береди классдан тышында этерге.

Дерсни темасы: „Акъыллы устаз“

Дерсни мураты—сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу, джомакъда тюзлюкню хорлауу.

Дерсде окъуу керекле: карточкала, грам-пластинкала.

Дерсни барыуу—ушакъ халда.

I. Устаз юйге берилген энчи ишни тинтеди („Батыр джашчыкъ“ деген джомакъдан.)

1) Сабийле юйге берилген дерсни хапарын айтадыла.

2) Кеслери юрениб келген джомакъланы да айтадыла.

Соруула:

1) Сабийле, бу джомакъгъа „Батыр джашчыкъ“ деб нек аталгъанды?

2) Джомакълны къайсы кесегин, къалайын бек джаратасыз?

II. Устаз сабийле джетишдирмеген, толтурмагъан затланы ачыкълайды, толтурады, джангы дерсге кечеди.

1) Тюзлюкню юсюнден нарт сёзле джаздырады:

„Гитче, уллу да тюзлюкню сиедиле“.

„Дунияда тюзден батыр джокъду“.

„Дунияда оюлмазлыкъ къала—тюзлюкдю“.

„Тюзню тюзлюгю—терсге джетер“.

„Шохлукъну тюзлюк бегитир“.

Магъаналарын айыртады.

2) Сабийле, „Акъыллы устаз“ деген джомакълны кесгин окъурукъбуз, тинтерикбиз. Иги сагъыш этигиз: „Акъыллы устаз“ деб нек аталгъанды джомакъгъа?

3) Устаз кеси джомакълны кесгин окъуйду (биринчи бетде) къалгъанын иги окъугъан сабийге окъутады.

4) Сёзлюк иш.

Устаз. Джомакъны баш магъанасы неди?
Джомакъны къалайын джаратдыгъыз?
Кесини сѣзлери бла хапарны ким айтыр?
(Сабийле джарашдырыб хапарын айтадыла, соруу-
лагъа толу джууабла бередила.)

III. Сабийле джомакъны бетледе окъуйдула, туура сѣзлю айтымланы тинтедиле. (Бу айтымда туура сѣз къалайдады? Былайда уа...?!)

IV. Энци иш.

Биринчи къауумгъа—туура сѣзлю айтымланы айы-
рыб, тетрадлагъа джазаргъа, тинтерге.

Экинчи къауумгъа—кѣб магъаналы сѣзлени табыб,
ала бла айтымла къураб джазаргъа, магъаналарын
айырыргъа.

Ючюнчю къауумгъа—фразеологизмлени табыб джа-
заргъа, магъаналарын айырыргъа.

Сѣз ючюн, „Къарт, мен ёлсем, бу алтын кимге
къаллыкъды?“—деб...

Былайда туура сѣз айтымны ортасында келеди,
д. а. к.

Экинчи къауумгъа—ач, от, къой, кюн, д. а. к.

Ахмат, эшикни бир ач. Эшикден бир ач адам кел-
се уа...

Атам: „Мурат, къой сен бу ишни“,—деди.

Ахмат къой къыркъды, д. а. к.

Ючюнчю къауумгъа—

1) Къаратон киши.

2) Аманлыкъчыла.

3) Акъыллы устаз, д. а. к.

4) Фразеологизмлени табыу.

V. Этилген ишни тинтиу, багъа бериу.

VI. Юй иш.

1) Кесгин окъургъа.

2) Изложение джазаргъа („Тюзню тюзлюгю иймез“.)

VII. Грампластинкагъа тынгылау, оюм этиу.

VIII. Карточкала бла ишлеу.

1) Фразеологизмле къаллай сѣзтутушладыла?

2) Нарт сѣзледен сѣзтутушланы неди башхалыгъы?
Юлгюле келтиригиз.

Дерсни темасы: „Байлыкъ, акъыл, насыб“.

Дерсни мураты—Джашауда неден да акъыл баш болгъанын ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: 1. Альбом—джомакълары, нарт сёзлери, таурухлары болгъан.
2. Карточкала.

Дерсни барыуу—ушакъ халда.

I. Юй ишни тинтиу.

1) Юйге берилген ишден сорлугъу болгъан?

2) Юйге не берилген эди, ким айтыр?

Сохта. Юйге элберле, нарт сёзле, джомакъла джазыб келирге берилген эди. (Устаз, парталагъа айланыб, этилген ишлеге кёз джетдиреди, бир-эки сабийге окъутады, багъа береди).

Устаз. Аламат элберле, нарт сёзле джазгъансыз. Альбомланы дерсни аягъында джыарсыз. Джазылгъан джомакъланы, нарт сёзлени талайын „Альманахха“ джазарыкъбыз. (Устаз джетишмеген джерлерин джетишдиреди.)

II. Джангы дерс. Джомакъланы юсюнден устазны ушагъы. Бюгюн биз „Байлыкъ, насыб, акъыл“ деген джомакъланы окъурукъбуз. Иги эс бёлюб тынгылагъыз.

Устаз „Байлыкъ, насыб, акъыл“ деген элберни кесгин окъуйду. (Сабийле устазгъа тынгылайдыла, китабла джабылыбдыла, устаз окъугъан заманда сабийлени халларына аз-аз кёз джетдиреди, сабийлени бетрин джазады, сёзлюк иш бардырады.)

Устаз. Ангыламагъаныгъыз болдуму джомакъда? Ким айтыр, джарашдырыб джомакъланы кесини сёзлери бла? (Джарашдырыб кеслери ангылагъанча бир-эки сабий джомакъланы айтадыла.)

Устаз. Адамгъа бу ючюсюнден—байлыкъдан, насыбдан, акъылдан—къайсы бек керекди?

Сохта. Адамгъа неден да бек—акъыл керекди. Адамны акъылы болмаса, насыбы да боллукъ тюлдю. Байлыкъланы да джюрюте биллик тюлдю (Устаз джетишдиреди.)

III. Текст бла ишлеу.

1) Джомакъланы бир сабийге кесгин окъутуу.

- 2) Джомакъны бетледе кесгин окъутуу.
 - 3) Диалог халда хапарын айтыу.
 - 4) Кѣб магъаналы сѣзле бла ишлеу:
Кючлюме—къарыулума, деуме.
Ат—урлукъ ат, ат отлайды, ат ата.
Джау—джау аскер, джау чайкъа, джау, джангур!
Эт—дерс эт, эт аша, Хасан эт адамыбызды.
 - 5) Джомакъны хар кесекчигине ат атау.
 - 6) Этилген ишни тинтиу, багъа бериу.
- IV. Юйге иш. 1. Кесгин окъуб, диалог халда тюрлю-тюрлю ауазла бла хапарын айтыргъа.
2. Джангы джомакъла билиб келирге.
- V. Карточкала бла ишлеу.
Биринчи карточка.
- 1) Къарачай фольклоргъа къайсы жанрла киредиле?
 - 2) Джомакъланы джашауда магъаналары.
 - 3) Сен къаллай джомакъла билесе?
- VI. Этилген ишледен оюм алыу, багъа бериу.

ФОЛЬКЛОР ТЕМАЛАГЪА ДЖАЗЫЛГЪАН ЧЫГЪАРМАЛА

1930-чу джылладан башлаб, къарачай, малкъар джазыучула фольклор сюжетлеге назмула, поэмала джазадыла. Аны алай болгъанына эки сылтау барды. Биринчиси, Октябрь революциягъа дери бизде джазма литература болмагъаны себебли, фольклор чыгъармала халкъда толу айтылыб тургъандыла. Ала, эртде этилген эселе да, бек эртдегили затлача кѣрюнмейдиле. Фольклор бизге тюненеги кюндю деб къояргъа боллукъду. Халкъ фольклорну алай дженгил унутуб неда сансыз этиб къояллыкъ тюлдю. Экинчиси, фольклор чыгъармала халкъны акъылы, оюмудула, ол себебден ненча да джазыучула халкъ акъылгъа, халкъ оюмгъа къайтханлай турлукъдула.

Орус литературада, белгилисича, фольклор сюжетлеге джазылгъан чыгъармала кѣбдюле. Къарачай-малкъар литературада да аз тюлдюле ала. Фольклор сюжетлеге джазылыб, хрестоматиягъа кирген чыгъармала быладыла: Байкъулланы Даут джазгъан „Къайсы

уллуду“?, „Айю бла кърт“, Хубийланы Магомет джазгъан „Шохайчыкъла“.

Фольклор сюжетлеге башхала джазгъандан бир къауумун келтириб кърарайыкъ. Къртджурт элни кюн чыкъгъан джанында Хурла кълню юсюнден „Аймуш“ деген таурухда айтылады. Орусланы Махамет „Хурла къл“ деген чыгъармасында ол таурухха кѳб зат кѳшуб джазады. Аллы бла аягъында эндиги джашауну юсюнден айтады.

Этегинге эм дженгинге джанашыб,
Колхоз кѳшла кѳулакълада, чатлада.
Гокка хапслы чириклеге джарашыб,
Джукъгъа кетмей отлайдыла атла да.

Колхозчула, урунуучу малчыла,
Тѳрт джанынга басынышыб джашайдыла,
Кѳшдан, юйден джюрюген джолоучула,
Сеннге кърайтыб, джол азыкъ да ашайла.

.

Юсюнг бла ары-бери учалла,
Сюрюю болуб, кѳгюрчюнле, къраргъала.
Гюрюддейле, джер кързалла, турушалла,
Доммайлача, ѳхтем колхоз бугъала.

Тюрлю-тюрлю шахарладан, элледен
Сеннге адамла келиб-келиб кърарайла:
Кърарайны белгисинде кѳлледен
Барындан да сени уллугъа санайла.

Бир къауум поэт, джомакълагъа аллай джангылыкъ кѳшмагъанлай, аланы назмула бла джазадыла деселе да, джомакъны назмулагъан заманда кѳб зат кѳшадыла. Джомакъ кеси бир кърагъыт эсе, назмугъа салынса, поэт аны талай кърагъыт этеди. Аллай чыгъарма джомакъ болгъанлыкъгъа, поэт аны назму бла джазгъан эсе, назму бла джазылгъан джангы чыгъармагъа, саналады ол, фольклор сюжетге джазылгъанды деб айтылады ансы.

Отарланы Саид джомакъны сюжетине „Салимат“ деб поэма джазгъанды. Ол 28 кърагъытны толтурады. Поэт джомакъны юсю бла кеси джашаугъа къралай кърарагъанындан кѳб затны джазады.

Поэманы аллын былай башлайды:

Насыбсызлыкъ соруб келмейди адамгъа,
Келиб басса, ташны чайнатад анга.

Боташланы Исса джомакъ сюжетге „Мыдах джаш“ деген поэманы джазгъанды. Поэма къарт киши къызына алгъыннгы джашаудан хапар айтыб тебрегени бла башланады:

Къызым, олтур къатыма,
Сен тынгыла хапарыма.
Мен айтайым аны санга,
Кёл салыб иги тынгыла.

Бурун тиширугъа джашау
Болуучан эди бек аман.
Тенглик джашауну бергенди
Энди бизге совет заман.

Кёб заманны мындан алда,
Хайыр бермей этген иши,
Джашай эди бек кыйналыб,
Умар атлы бир къарт киши.

„Мыдах джаш“ деген чыгъарма 13 къагъытны толтурады.

Хачирланы Алисаны джашы Хаджи-Мырза „Халал тенгле“ деген джомакъ сюжетни назму халда джазгъанды. Хаджи-Мырза джомакъгъа талай жангы зат къошханды, терен магъаналы этгенди.

„Халал тенгле“ деген джомакъдан бир кесеги:

Шаухал ёсдю бир уллу тау элни ичинде,
Чырайлы эди, бузгъаны болмай юсюнде.
Уучулукъну билгенча, базды кесине.
Бир кюн тюшдю уугъа барыу аны эсине,
Ёхтем атын джерлеб, кийиниб чыкъды Шаухал,
«Разылыкъ бер, мен джолоучума, анам, сау къал»,—
Деб, чынгаб минди ол сойген атына,
Эгечи Мариям келиб айтды тюз къатына...

Малкъар поэт Къулийланы Хаджи-Мусса фольклор сюжетге „Шеша-къала“ деген поэмасын джазгъанды. Поэма 15 къагъытны алады. Ол поэма былай башланады:

Ма эртде-эртде, озгъан заманда,
Он ёксюз джашчыкъ джашай элле амандан,
Аталары, аналары да болмайын,
Ачдан онгсуз, къарынлары да тоймайын.

Бек къыйналыб, аман бла джашай элле,
Ким не берсе садакъагъа ашай элле.
Тамада джаш, бирге джыйыб, оноу этди.
Кече бла элни къоюб, алыб кетди.

Ай джарыгъед, барыр джолун кёре эди,
Хар бирине бирер садакъ бере эди.
Ёксюзчюкле элни къоюб кетген элле,
Бир кюнден бир дорбуннга джетген элле.

Поэманы аягъын Хаджи-Мусса джомакълада тюбеу-
чю традиция бла бошайды:

Барыб мен да кёрмегенме къаланы,
Ётюрюгюн, кертилигин аланы.
Сизге сёзюм: хомух болуб ёлмегиз,
Кёрмегенме, ауруу, талау кёрмегиз.

Белгилисича, джомакъла „аны кёрмегенибиз кибик,
ауруу, талау да кёрмей къалайыкъ“ деб бошаладыла,
джомакъны айтхан адам эм ахырында алай айтады.

Энди Байкъулланы Даутну „Къайсы уллуду?“ де-
ген чыгъармасына къарайыкъ. „Къайсы уллуду?“,
„Къайсы кючлюдю?“ деген соруу фольклор чыгъарма-
лада тюбеученди. Сёз ючюн, М. Алейников СМОМПК-
да 1883 джыл басмалагъан нарт таурухлада „къайсы
уллуду“ деген темагъа эки нарт айтыу джазылгъанды.
Бири „Дауле, или кто сильнее?“, бири да „Кто боль-
ше?“ деген.

Даулени юсюнден былай айтылады: Дауле кесин эм
кючлю адамгъа санагъанды, дагъыда, ким билсин, бир
кючлю адамгъа тюбесем а деб, джолгъа чыкъгъанды.
Суу ызында илкич бла чабакъ сала тургъан чабакъ-
чыны кёргенди. Илкични Дауле кючден кёлтюргенди,
алай а, андан озгъанлай, андан да уллу илкич бла
чабакъ салгъанны кёргенди. Бир къарт къатынны юй-
юнде Дауле къонакъда болгъанды. Аны джашлары би-
рем-бирем „уф“ деселе, Дауле джел тобча учханды.
Тёртюсю бирден юргенлеринде уа, учуб оджакъдан
чыкъгъанды. Андан сора да Дауле мазаллы туз
арбаны тебериб баргъанны кёргенди.

Нарт айтыуну башха вариантларында башха тюрлю айты барды. Сёз ючюн, Дауле кесинден кючлю излей баргъанлай, урлукъ ата тургъан адамгъа гюбегенди. Дауле тас болуб къалмасын деб, ол сабанчы аны алыб аллында урлукъ нартюхлери тургъан элекге атханды. Сора нартюх бюртюкню къабама деб, ол адам Даулени къабыб ийгенди, Дауле да аны тишини къууушуна кириб къалгъанды. Алай а сабанчы да кесин эм уллугъа санамагъанды. Не заманда да, не иште да менден онглу джокъду деб, алай къарау терс болгъанын ачыкълайды нарт айтыуну магъанасы.

Байкъулланы Даут джазгъан „Къайсы уллуду?“ деген чыгъарма нарт айтыуну тамалында джазылгъанды.

Къысхача анда былай айтылады. Эртледе бир уллу ёгюз джашагъанды. Аны башы тауда суу иче турса, къуйругъу тюзде чибин къоруу тургъанды. Ол джерледе бир уллу къуш джашагъанды. Къуш, ол ёгюзню кёлтюрюб, таугъа элтиб ашагъанды. Ёгюзню джауорун къалагъын алыб, къуш келиб сюрюуде бир текени мюйюз арасына къонпганды. Джангур джауса, текени сакъалыны тюрюне бютеу сюрюу да, сюрюучю да сыйынпгандыла. Ол джауорун къалакъ келиб сюрюучюню кёзюне тюшгенди. Сюрюучю аны алыб атханды. Талай джылдан джауорун къалакъны юсюне джер къозлаб, алайгъа эл орналгъанды. Кече сайын бир тюкю, джауорун къалакъны къыйырын кемиреме деб, тартыб, элни къымылдата тургъанды.

Эл джыйылыб тюкюню ёлтюргендиле. Тюкюню бир джаныны терисин сойгъандыла, олбир джанына уа аудуралмагъандыла. Бир тиширыу, келе келиб, бир къолу бла тюкюню бир джанына айландыргъанды.

Тюкю терини бир джаны сау элде эркишилеге бёрклюкге джетгенди, бир джаны уа ол тиширыуну джашчыгъына бёрк къыйыр да чыкъмагъанды. Энди аладан къайсы уллуду, деб бошалады Алайников басмалагъан вариантда.

Чыгъарманы башха вариантларында уа бир уучу, аджашыб, эмегенлени орталарына тюшюб, эмегенле да аны ашаргъа тебрегенлеринде, аладан башын къалай алыргъа билмей, уучу алагъа бу хапарны айтады. Эмегенле да, къайсы уллу болур деб, даулаша, эм арты бир-бирине боладыла, бир-бирин ёлтюредиле. Уучу къа-

чыб къутулады. Андан башха вариантларында уа эмегенлени орталарына эки-юч адам тюшюб, сора башларын алыр сылтау бла алагъа биягъы хапарны айтадыла.

1909 джыл венгер алим Вильгельм Прёле Къарачайны, Малкъарны юсюнден джазгъан китабында „Къайсы уллуду?“, „Дауле, или кто сильнее?“ деген чыгъармаланы басмалагъанды.

Даут кесини чыгъармасында фольклор сюжетни бир кесек тюрлендиргенди. Къыш, боран кече, Махай джашчыгъы Алий бла уугъа барады. Джашчыкъ аджашыб, эмегенлени орталарына тюшеди. Эмегенлени ашаргъа деб тургъанлай, Махай, джашчыкъны излей, алайгъа келеди да, эмегенлени бир-бирине этер муратда биягъы хапарны айтады.

Адамла эмегенлени орталарына тюшюб, сора башларын алыргъа бирер зат айтыб, эмегенледен къутулгъанларыны юсюнден башха фольклор чыгъармалада да айтылады.

Сёз ючюн, „Эмегенле“ деген джомакъда былай айтылады. Бир адам билмей эмегенлени орталарына тюшеди. Сора аладан башын алыргъа „мен сизге келечи болуб келгенме, элде адамла билалмагъандыла да, мени сизге ийгендиле“, дейди. „Айт, биз билмеген зат джокъду“, дейдиле эмегенле. Ол да „чөгючмю алгъа этилгенди, огъесе тешмю алгъа этилгенди?“—дейди.

Эмегенлени бири „теш“ дейди, бири „чөгюч“ дейди. Алай бла бютеу эмегенле бир-бирине боладыла, туююш башланады, ол адам да къачыб къутулады.

„Къайсы уллуду?“ деген чыгъарма тамалы болуб, „Бийнегерни джырын“, „Апсатыны джырын“ да къоша, Къоркъмазланы Кёккёз „Адам хорлайды“ деб уллу чыгъарма джазгъанды.

1939 джыл Владимир Торопецкий „Къайсы уллуду?“ деген нарт айтыуну орус тилге назму халда кечюреди. Ол аны 1939 джыл Ставропольда (ол заманда Ворошиловск шахарда) „Литературный сборник. Стихи и рассказы“ деген китабда басмалагъанды.

Торопецкий 1930-чу джыллада Микоян-Шахарда джашагъанды, къарачай халкъны историясын, этнографиясын иги билгенди, назмула джазгъанды, къарачай поэтле джазгъанны орус тилге кечюргенди. Владимир Торопецкий Уллу Ата джурт къазауатда ёлгенди.

Торопецкий Багъыр улу Къасботну „Къызыл Аскер-

ни джыры“ („Песня о Красной Армии“), „Мени Джуртум“ („Моя Родина“), „Микоян-Шахар“, „Дебош“ деген чыгъармаларын кѣчюргенди.

Биз билиб, „Дебошдан“ кълганла ана тилде басмаланмагъандыла, газетледе басмаланмагъан эселе. Хубийланы Османны „Абрек“ деген повестинден юзюкню да ол кѣчюргенди. Торопецкнй „Ачемез“ деген джырыны, бир къауум поэтни назмуларын кѣчюргенди. Бу башында айтылган чыгъармала 1939 джыл Ставропольда чыкълган „Литературный сборникде“ басмалангандыла. Къасботдан кѣчюргенлери Къасботну кесини 1964 джыл чыкълган „Сайламаларында“ да басмалангандыла.

Владимир Торопецкийни „Кто больше?“ деген чыгъармасы бек къыйын табыллыгын эсге ала эмда аны Ата джуртубуз ючюн къазауатда ёлюб кетген хурмети ючюн, чыгъарманы бу китабда берирге тыйыншылы кѣргенбиз.

КТО БОЛЬШЕ

(Карачаевская сказка)

Жил когда-то вол здоровенный
У подножья джиких гор.
На Бештау опирались
Ноги задние его.

Он передними ногами
Попирал седой Эльбрус.
Сена стог съедал он — все же
Был желудок его пуст.

Шел за годом год спокойно,
Вол состарился и пал.
И лежали его кости
Белой грудой между скал.

Как-то утром дождевая
Туча по небу ползла,
И чабан с отарой вместе
Стал под бороду козла.

Овцы сбились тесно в кучу,
Стадо радовал приют.
Вот чабан (прошла ли туча?)
Вышел на небо взглянуть.

Вместо тучи в поднебесье
Увидел чабан орла.
В клюве нес орел лопатку
От погибшего вола.

Уронил орел добычу:
Нехватило, видно, сил,
И с огромною лопаткой
В глаз чабаний угодил.

Ту лопатку, как соринку,
День в глазу чабан носил,
И под вечер только вынуть
Мать родную попросил.

Долго мать его искала,
Наконец, с трудом нашла.
И в долину за селенье
Вместе с сыном отнесла.

Годы шли. Менялись люди;
Дул холодный ветер с гор,
И на брошенной лопатке
Вырос тёмный, тёмный бор.

Вот однажды тишь немую
Пробудил тревожный гул —
Люди тёмный лес срубили
И построили аул.

Поселились. Жизнь бурлила
Полноводною рекой.
Только хитрая лисица
Нарушала их покой.

Каждый вечер, когда сумрак
Горной свежестью бодрящ,
Грызла хитрая лисица
На лопатке вкусный хрящ.

Содрогалось все селенье
И вертелось, как каток,
То на запад, то на север,
То на юг, то на восток.

Так, как прежде, мирно, дружно
Невозможно стало жить, —
То решили всем аулом
Подстеречь лису — убить.

Наконец, лиса убита,
Ободрали правый бок,
На другой же бок лисицу
Подвернуть никто не мог.

Половину шуры лисей
Поделили по дворам,
Шубы теплые пошили
Веселились, как в байрам.

Раз батрачка молодая
Рано по воду пошла
И негаданно, нежданно
На лисицу набрела.

Ведро наземь положила,
Палку толстую взяла,
Лисий труп перевернула,
Мех пушистый содрала.

Зачерпнув воды, батрачка
По тропе домой спешит.
Дома села на скамейку,
Стала сыну шапку шить.

Что за дивная картина!
Взял батрачку звонкий смех:
На опушку шапки сына
Мал не в меру лисий мех!

А теперь, друзья, скажите,
Кто же больше всех: козел,
Старый вол или лисица,
Мальчуган или орел?

В. Торопецкий „Къайсы уллуду?“ деген чыгъарманы алай кѣчюрюб къойгъанды, эмегенлени къошмагъанлай. Башха чыгъармада айтылгъаннга кѣре, бир къатын, урчукъ ийире келиб, урчугъуну кыйыры бла аудургъанды тюлкюню бир джанына. Сора къайсы уллуду деген сорууда къатын да айтылады.

Бу чыгъармагъа бир нарт таурух, бир джомакъ дейдиле, алай болса да нарт таурухладанды бу.

Байкъулланы Даутну „Айю бла къарт“ деген чыгъармасы бизни литературада бек иги чыгъармаланы бирине саналады. Аны окъусанг, тилни байлыгына, кесгинлигине, сыйдамлыгына бек сейирсинесе. „Айю бла къарт“ къарачай-малкъар джомакълада эм белгилени бириди.

„Айю бла къартха“ ушаш джомакъла башха халкълада да тюбейдиле, алай а алада сѣз бу джомакъдача айтылмай, бир кесек башха тюрюлю айтылады. Джомакъгъа автор кеси джангъдан къошуб, бир кесек тюрлендирген да этиб джазса, аны игиге санай-

дыла. Даут бу джомакъда аллай зат къошмайды, алай а джомакъны ритм, рифма, стиль джаны бла, сѣзге чемерлик бла къарачай литературада баш чыгъармалагъа тенг болурча джазады. Даутну кесини творчествосунда да „Айю бла къарт“ эм белгили чыгъармаланы бириди. Даут фольклор сюжетлеге джазгъан чыгъармаланы ичинде уа „Айю бла къарт“ эм игиди.

Бу темадан дерс берген заманда муну магъанасына келишген нарт сѣзлени эсге тюшюркюрге боллукъду. Сѣз ючюн, „Аманнга игилик этсенг, юйюнге сау бармазса, „Аманатха хыянат“, „Аманлыкъ излеген аман ёлюр“, „Аманлыкъчыны эки юлюшю башына джау“.

ЛИТЕРАТУРА

1. СМОМПК, выпуск 3. Тифлис, 1883. („Дауле или кто сильнее?“, „Кто больше?“ деген чыгъармала).

2. Карачаевские и балкарские сказки. Фрунзе, 1957г. („Эмегены“, „Дауле или кто сильнее?“, „Старик и медведь“ деген джомакъла).

3. *Исса Боташев*. Жюрегимден жырлайма. Фрунзе, 1957 (фольклор сюжетге джазылгъан „Мыдах джаш“ деген поэма.)

4. *Саид Отаров*. Назмула бла поэмала. Нальчик, 1959 (фольклор сюжетге назму бла джазылгъан поэма „Салимат“.)

5. *Байкъулланы Даут*. Джазгъанларыны сайламалары. Черкесск, 1959.

6. *Къоркъмазланы Кёккёз*. Адам хорлайды. Черкесск, 1959.

7. „Шохлукъ“. Черкесск, 1962. (Бу джийымдыкъ китабда Хачирланы Хаджи-Мырзаны „Халал тенгле“ деген чыгъармасы басмаланнганды).

8. Къарачай халкъ таурухла. Черкесск, 1963.

9. Балкарские и карачаевские сказки. Москва, 1971. („Дауле или кто сильнее?“ деген джомакъ.)

Дерсни темасы: „Къайсы уллуду?“ (Байкъулланы Даут).

Дерсни мураты—Кесгин окъургъа юретиу, чыгъарманы фольклор тамалын, тил байлыгъын ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: иллюстрацияла, карточкала, Байкүүллары Даутну портрети.

Дерсни барыуу—ушакъ халда.

I. Юй ишге кёз джетдириу.

Юйге берилген дерсден ангыламагъаныгъыз бармыды? Сорлугъу болгъан бармысыз? (Устаз изложение-лени джыяды, кирсиз, таб джазылгъан ишлени юл-гюлейди, суратлайды.)

II. Устаз классха соруула береди:

1) Къарт устазны ашхы ишлери неден таныладыла?
2) Устазны джомагъында айтылгъан къартны ашхы сёзлерин неде кёресиз?

3) Бу сёзлени магъаналарын ачыкълагъыз: къаратон, санагъат, аркъа джюк (сёзле къангада джазылыб туругъа керекдиле дерсни аллында.)

4) Къаллай нарт сёзле джазыб келгенсиз гудучуну, аманлыкъчыны юсюнден? (Сабийледен устаз толу джу-уаб излерге борчлуду.)

Нарт сёзле: „Аманлыкъны сюрген айнымаз“, „Аман-лыкъны сюрген аман ёлюр“, д. а. к.

Устаз, сабийлени джетишдирмеген джерлерин дже-тишдире, оюм этерге керекди.

III. Джангы дерс.

1) Байкүүланы Даутну юсюден устазны ушагъы. Бюгюн биз Байкүүланы Даутну „Къайсы уллуду“ де-ген фольклор чыгъармасын окъурукъбуз, эс белюб ты-нгылагъыз.

2) Устаз чыгъарманы кесгин окъуйду, хар окъл-гъан кесекчикни тинтеди.

Устаз. Бу тизгинлени къалай ангылайсыз, сабийле: „Терен таракъланы ичинде доммайла къыргъан эдиле“; „Узакъ созулгъан киришледе, кирсиз, тала ёрюшледе“; „Алтынлысына узалыб“; „Энди эрлик сиздеди“; „Беш-таудан озуб, арт джаны чибинлени къоруй эди“, „Джауорун къалакъ сылджыраб, джашны кёзюне тю-шгенди“; „Юсюнде кырдык чыкългъанды“; „Беш айгъа сойгъанды“, д. а. к. (Сабийлени джууабларына ты-нгылай, устаз джетишдирмеген джерлерин толтурады.)

3) Сабийлеге кесгин окъутуу, хапарын айтдыруу.
Устаз. Къалайын бек джаратдыгъыз бу чыгъарма-ны? Не ючюн джаратдыгъыз? (Сабийле суйген, джа-ратхан джерлерини юсюнден хапар айтадыла.)

IV. Юйге иш.

- 1) Кесгин окъуб келирге, хапарын айтыргъа.
- 2) Джомакъда гиперболаланы табыб, тетрадлагъа джазаргъа.

V. Текст бла ишлеу.

- 1) Устаз текст бла ишлеген заманда, гиперболала бла шагърей этеди сабийлени.

Устаз: Сабийле, бу тизгинледе айтылгъан сёзлеге къаллай сёзле дерге боллукъду? „Къушну гаккысы— Минги Таугъа ушагъанды“. „Ол Минги Таудан уллу болгъанды...“ Быллай сёзле гиперболадыла. (Гипербола—затны уллу кёлтюртюб айтмакълыкъды.)

- 2) Энчи иш. а) Сабийле „Къайсы уллуду“ деген джомакъда гиперболаланы табадыла; б) Карточкала бла ишлеу.

- 3) Этилген ишни тинтиу, багъа берю.

VI. Иллюстрацияла бла ишлеу. (Салийле кеслери хазырлагъан иллюстрацияла.)

Устаз:

- 1) Бу иллюстрацияла сизге не затны ачыкълайдыла?
- 2) Фольклор деб неге айтадыла?
- 3) Бу чыгъарма фольклордан къайсы чыгъармагъа ушайды, къайсы иллюстрация келишеди бу чыгъармагъа?

- 4) Атла атагъыз суратлагъа, джарашдырыб хапарын айтыгъыз.

а) Махай бла джашчыгъы къайры, нек баргъандыла?

б) Алий эмегенлеге къалай тюбегенди?

в) Эметенле Алийге не этерге умут этгендиле?

г) Махай бла Алий эмегенледен къалай къутулгъандыла?

- 5) Сюрюучюден, текеден, бугъадан, къушдан, тюлкюден, сюрюучюню анасындан къайсы уллу болгъанды? (Сабийледен толу джууабла излеу, этилген ишге багъа берю.)

Дерсни темасы: „Айю бла къарт“ (Байкъуланы Даут.)

Дерсни мураты: Кесгин окъургъа юретиу эмда сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: альбомла, таблица.

Дерсни барыуу—ушакъ, соруу халда.

I. Юй ишге къарау.

- 1) Юй ишигизде ангыламагъаныгъыз бармыды?
- 2) Ким айтыр, юйге не берилген эди?
- 3) Устаз этилген ишлени тинтеди.

II. Соруула: Байкъулланы Даут къайда, къачан туугъанды? Къаллай юйдегиде ёсенди?

Сохта. Байкъулланы Даут Огъары Марада туугъанды 1902 джылда. Эллини юйдегисинде ёсенди.

Устаз. Сабийле, биз бюгюн Байкъулланы Даутну „Айю бла къарт“ деген джوماгъын окъурукъбуз.

1) Джомакълада тюбеучю энчи ышанланы юсюнден устазны ушагъы.

2) Сёзлюк иш: Темир ау, дыгалас, кёз тиерча сурат эдинг, джай чилле, хыйла, чынгылла.

3) Джомакъны устаз кесгин окъуйду. (Сабийлени китаблары джабылыбдыла.)

4) Кесгин окъуйду бир сабий, къалгъанла аны ызындан ичлеринден окъуйдула.

5) Хапарын кеслерини сёзлери бла ангылагъанларыча айтадыла.

6) Бетледе кесгин окъутуу, диалог халда хапарын айтдыруу.

III. Соруулагъа толу джууабла излеу.

1) Къарт айюню сёзюне нек ийнаннганды?

2) Айю бошланнганында къартха не айтханды?

3) Къарт бла айю кимлеге тюбегендиле, ала не айтхандыла?

4) Къартны айюден ким къутхаргъанды?

5) Айюню сыфатын ким айтыр?

6) „Аманнга игилик этсенг, юйюнге сау бармазса“ деген нарт сёзге орун бармыды бу джомакъда?

(Сабийле энчи ишле толтурадыла, толу джууабла бередила.)

IV. Юйге иш. 1) Кесгин окъургъа, хапарын айтыргъа. 2) Кёб магъаналы сёзлени тетрадлада джазыб келирге.

V. Энчи иш.

Биринчи тизгин—карточкала бла ишлейди.

Экинчи тизгин—таблица бла ишлейди.

Ючюнчю тизгин—сурат салады, кёзюне кёргюзтюб, темир ауда тургъан айюню

VI. Этилген ишге къарау, багъа беруу.

Хубийланы Магомет.

Хубийланы Ахияны джашы Магомет 1929 джыл Огъары Тебердиде туугъанды, КПСС-чи члениди. 1960 джыл Къабарты-Малкъар университетни филология факультетин бошагъанды, филология илмуланы кандидатыды, Къарачай-Черкес пединститутда доцент болуб ишлейди. Дерс бергени тыш къраллы литературадан. СССР-ни журналистлерини Союзуну члениди.

Магомет назмула, чам хапарла, очеркле джазады. Чам хапарланы баш героюна „Алан“ деб атагъанды. Лермонтовну, Шевченкону, Лев Толстойну творчестволарыннан илму статьяла джазгъанды. Октябрь революциядан бери этилген къарачай-малкъар джырланы джыйгъанды, аланы юсюнден китаб чыгъаргъанды. Къарачай литературадан школ программаланы, хрестоматияланы авторларыны бириди. Ючюнчю классда аны „Джетген кюнде“ деген хапарын окъуйдула.

„Шохайчыкъла“ деген чыгъармасын „Текечик, къозучукъ, таначыкъ“ деген джомакъны тамалында джазгъанды. Бир-бирде ол джомакъгъа „Текечик“ деб да къоядыла. Алай а джомакъ кеси уллу тюлдю, Хубий улу аны абадан чыгъарма этгенди. „Шохайчыкълада“ автор табигъатны суратлаугъа уллу эс бѐледи.

ЛИТЕРАТУРА

Хубийланы Магомет кеси джазгъан китабла:

1. Алан. Черкесск, 1967.
2. Совет къарачай-малкъар халкъ джырла. Черкесск, 1969.
3. Алан. Черкесск, 1974.

Орус тилде кесини китаблары:

1. Алан из Карачая. Москва. 1968.
2. Рассказы Алана. Москва. 1977.

Джыйымдыкъ китабла (къарачай тилде):

1. Джарыкъ джолда. Черкесск, 1960.
2. „Шохлукъ“. Черкесск, 1962.
3. Къанатла. Черкесск, 1971.
4. Толкъунла. Черкесск, 1973.

Джыйымдыкъ китабла (орус тилде):

1. Журнал „Дон“. Ростов—на—Дону, 1967, №9
2. Журнал „Дон“. Ростов—на—Дону, 1977, №7.
3. Альманах „Ставрополье“. Ставрополь, 1966, №№ 2, 3.
4. Журнал „Наш современник“, Москва, 1967, № 10.—

Дерсни темасы: „Шохайчыкъла“ (Хубийланы Магомет.)

Дерсни мураты: кесгин окъуу, тенгликде бирикмегенлени джашауда орунлары болмагъанын ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: авторну сураты, магнитофон, карточкала.

Дерсни барыуу—ушакъ, соруу халда.

I. Классха соруула:

- 1) Юйге не берилген эди, ким айтыр?
- 2) Юй ишден сорлугъу болгъан бармысыз?
- 3) „Айю бла къарт“ деген джомакъны ким айтыр джарашдырыб, кесини сёзлери бла?
 - а) Иннет магъанасы неди бу джомакъны?
 - б) Айюню сёзюне нек ийнаннганды къарт?
 - в) Аман адамны юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз?
 - г) Иги адамны юсюнден а? (Сабийледен бу соруулагъа толу джууабла изленеди.)
- 4) Джомакъда къарт бла айюню сёлешген джерлерин табыгъыз. Айю бла къартны ушакълары алгъы бурун не халда барады? д. а. к.

II. Юй ишни бу халда бардырыгъа боллукъду.

III. Жангы дерс.

- 1) Авторну юсюнден устазны ушагъы.
 - а) Устаз Магометни талай хапарын „Алан“ деген китабдан окъуйду, сюзеди.
 - б) Хубийланы Магометни сиз несин окъугъансыз? (Сабийле окъугъанларындан, билгенлеринден джарашдырыб хапар айтадыла.)

2) „Шохайчыкъла“ деген джомакъны устаз кесгин окъуйду, сѣзлюк иш бардырады.

Сѣзлюк иш: ауушла, гелеу, дукъуш, керпеслениб, оюмсуз.

Устаз. Ангыламагъаныгъыз болдуму бу джомакъны окъугъан заманда?

Ким айтыр кесини сѣзлери бла „Шохайчыкъла“ деген джомакъны?

3) Сабийлеге джомакъны бетледе кесгин окъутуу.

IV. Юйге иш. Бетледе кесгин окъургъа, бирикмекликни, тенгликни юсюнден нарт сѣзле билиб келирге.

V. Магнитофоннга тынгылау.

Сабийле кеслери окъугъан бла магнитофонда джазылгъанны тенгleshдириу, багъа бериу.

VI. Тил ёсдюрюу.

1) Карточкала бла ишлеу (къаллай нарт сѣзле, назмула, джомакъла билесиз тенгликни, бирикмекликни юсюнден?) 2) Текст бла ишлеу. Текстни бетледе кесгин окъуу.

„Сюйген хайуаным“ деген темагъа хапар къурау.

Джаратхан джерлерин азбар этиу, ат атау.

VII. Этилген ишге багъа бериу, оюмлау.

НАРТ СѢЗЛЕ

Нарт сѣзле бла школда экинчи классда шагърей бола тебрейдиле. Аууз халкъ творчествода нарт сѣзлени орунлары уллуду. Джырны адамла бир кѣзюуде джырлайдыла, нарт таурухланы, таурухланы, джомакъланы бир кѣзюуде айтадыла. „Бусагъатда уа нарт сѣзле айтабыз“ деб, къуру нарт сѣзлени айтыб турмайдыла. Селеше келген заманда айтылгъан сѣзню деменгили этерге, ачыкъларгъа, тенгleshдирирге айтыладыла нарт сѣзле. Нарт сѣзлеге орусча „пословицы и поговорки“ дейдиле. Къарачайлыла, малкъарлыла уа эки къауумуна да нарт сѣзле деб къоядыла. Атлары бир болгъанлыкъгъа, нарт сѣздеде да ол пословицала бла поговоркалада болгъан башхалыкъ барды. Пословица бир толу магъананы айтады, поговорка уа ол магъананы джартысын айтыб къояды. Сѣз ючюн, пословица „Родина—мать, умеи за нее постоять“; поговоркала: „Как с луны свалился“, „Как с гуся вода“.

Къарачай-малкъар нарт сѣздеде пословицаны орун тутхан: „Азыкълы ат арымаз“, „Сыйы джокъну—

кюню „джокъ, „Джигит айтмаз, айтса—къзайтмаз“, „Аш берме да къаш бер“, „Ары—оракъ, бери—чалкъы“.

Поговоркаланы орунларын тутхан: „Киштикни отха тартханча“, „Эшекни бузгъа тирегенча“, „Къазгъа суу джабышмагъанча“.

Нарт сёзле халкъны акъылыдыла, оюмудула, аны тил байлыгъыдыла. Ала къуралыу джорукъ бла барысы бирча тюлдюле. Бир къауумлары сынгар бир тизгинден къуралыбдыла: „Кёб джашагъандан кёб кёрген ашхы“, „Соргъанны айыбы джокъду“, „Ташны ата билмеген башына урур“.

Эки тизгинден къуралгъан нарт сёзле да аз тюлдюле:

Айтылгъан иш битер,
Къымылдагъан тиш тюшер.

Бай джангы кийим кийсе къууана эди,
Джарлы уа эскисин джаматса, къууана эди.

Нарт сёздеде рифма кёб тюбейди:

Джюрюгеннге — джёрме,
Джюрюмегеннге джукъ да берме.

Сан болмаса, къан болмаз,
Къан болмаса, джан болмаз.

Аман юлгю кёрсенг, алма,
Ашхылыкъдан керн къалма.

Урунган халкъ джашаугъа бирча сагъыш эте келгени себебли, тюрлю-тюрлю халкъланы нарт сёзлеринде ушашла кёб тюбейдиле. Сёз ючюн, грекледе (урумлулада) „мюйюзсюз эчки суугъа къараб, алкъын джашма“ деген нарт сёз барды. Къарачайлыла уа, „гыдай эчки суугъа къарай эди да, алкъын джашма дей эди“, дейдиле. Север Кавказы халкъларыны нарт сёзлеринде бир-бирине ушашла керти да кёбдюле.

Хапарлада, повестледе, романлада, назмулада нарт сёзле тюбер ючюн къалмайдыла. Юлгюге бир-эки чыгъармагъа къарайыкъ.

Аппаланы Хасанны „Къара кюбюр“ романында айтылгъан нарт сёзлени бир къаууму: „Аман адам этегингден тутса, кес да къач“, „Насыблыны рысхысы арба бла келеди“, „къыйынлыны рысхысы аллына келсе, бурнундан къаны келеди“, „Тонгузну аласы—къарасы болмайды“, „Сырты кичиген—бий эшигине“, „Ач къарынны токъ билмез, айругъанны сау билмез“,

„Адам, кѣрюрюн кѣрмей, кѣрюне кирмез“, „Ауузунг кѣндан толса да, кѣанлынга билдирме“, „Суугѣа кирсенг, чыкѣдан рыслама“, „Бышлакъ джыккырни тузлукъ таш басханча“, „Ким да болсун, байгѣа ышанган адамгѣа налат болсун“, „Аман арба джол сызар, аман киши эл бузар“, „Ашамаздан тана башын кѣуртду“, „Кѣуйругѣу сынган итча“, „Кѣурудан кѣуйрукъ да игиди“, „Аман адамгѣа игилик этсенг, эрнинги-бурнунгу кѣан этер, арыкъ токѣлуну асырасанг, эрнинги-бурнунгу май этер“, „Джан ауруса, сокѣур кѣзден джаш чыгѣар“, „Тауукъ тюшю тары бюртюк“, „Телиге джол бош, айраннга суу кѣош“, „Кѣызбай ит стауатда юргенча“, „Кѣонакъ сюймеген кѣонакъ-байча“, „Эшек кѣала ишлеб, кѣуйругѣу бла ойгѣанча“, „Энтда эт аллай аккагѣа окѣа тартма“, „Кѣб кѣалгѣан кѣпчек кѣалдыыр“, „Кѣасапчыгѣа мал кѣайгѣы, джарлы эчкиге джан кѣайгѣы“, дагѣыда башхала.

Хубийланы Османни „Аманат“ деген романында джазылгѣан нарт сѣзледен бир кѣаууму: „Ашда—бѣрю, ише—ѣлю“, „Уллу сѣлешме да, уллу кѣаб“, „Эртденни кѣз экили кѣреди“ „Тойгѣан джерден туугѣан джер ашхыды“, „Кѣыйырдагѣы кѣыйынлы“, „Тели кесин кѣыйынлыкѣа танытыр“, „Ана кѣлю балада, бала кѣлю агѣачда“, „Ѣлюр гѣбелек кесин отха атханча“, „Уллу ауруу бла уллу суудан башынгы сакѣла“, „Окѣумагѣан сокѣурду“, „Кечеги оноу эртденнге джарамаз“, „Суугѣа тюшген таш кѣармар“, „Тѣзген тѣш ашайды“, „Эт кетсе да, бет кетмез“, „Кѣз кѣатында—кѣаш“, „Отунчуну ачыуу—бурнунда“, „Ишле-меген тишлемез“, „Аман кѣызгѣа кѣазан кѣошакѣ“, „Бек анасы джыламаз“, дагѣыда башхала

Отарланы Саидни „Чам ийнарла“ деген чыгѣарма-сында 26 куплет барды, аладан тогѣузунда нарт сѣзле айтыладыла:

Д ж а ш:

«Чарлаучу шок тюз урур»,
 Сен да сюйюб кѣалырса.
 «Сайлагѣан эрнин кѣабад»,
 Артда бушман болурса.

«Биреу кѣатын келтирир,
 Биреу атын ѣлтюрюр».
 Сени кибик джаш кѣызчыкъ,
 «Табса, табан кѣлтюрюр».

К ы з:

«Татлы тилли кьозучукъ
Эки ананы эмед».
«Оспар сёзлю джаш джигит
Рысхыны отха кёмед».

Д ж а ш:

«Джазыу джардан атады»,
Чурум эте келирсе,
Келинчик болуб келсенг,
Мени ючюн джан берирсе.

К ы з:

«Уллу сёлешме, уллу кьаб», —
Деб сёзю бард кьартланы.
Чёрчек джаш кёрюнесе,
Билалмайса нартланы.

Д ж а ш:

«Джылай туудум анадан,
Киши болдум баладан».
Мени анам нек джылайд,
Сени элтсем кьаладан?

К ы з:

«Татлыны кёб чайнасанг,
Ахыры ачы болур».
Менден сеннге файда джокъ,
Тюнгюлсенг, ашхы болур.

«Кслечи иги болса,
Кели баш эрге барыр».
Айхай алай болалсанг,
Тилерге кючюнг кьарыр.

«Ойнай-ойнай, кёз чыгъар»,
«Экеу тутса, бир джыгъар»,
«Тилни сюеги джокъду»,
«Самаркьау сёз джан кьыяр».

(Отарланы Саид. Назмула
бла поэмала. Нальчик, 1959, 12—26 бетле).

Къарачай-малкъар нарт сёзле XX ёмюрню ал джыл-
ларында джыйылыб эмда басмаланыб башлагъандыла.
1903 джыл Н. П. Тульчинский Владикавказда „Терский
сборникни“ VI номеринде талай къарачай-малкъар нарт
сёзню береди.

Нарт сёзле тюрлю-тюрлю китаблада, школ хрестоматиялада бериле келгендиле. Энци китаб болуб, „Къарачай нарт сёзле“ 1963 джыл чыкъгъандыла.

Экинчи кере нарт сёзле 1965 джыл чыгъадыла: „Малкъар нарт сёзле“. Ол китабланы атларына „Къарачай нарт сёзле“. „Малкъар нарт сёзле“ деб аталса да, эки китабда басмаланганла да къарачай-малкъар нарт сёзледиле.

Къарачай-малкъар нарт сёзле орус тилге кёчюрюлюб басмалангандыла. 1965 джыл Нальчикде „Так сказали мудрецы“ деген китаб чыкъгъанды. Анда къабарты бла малкъар нарт сёзле берилгендиле деб джазылса да, „малкъар нарт сёзле“ деген бёлюм къарачай-малкъар нарт сёзледиле. Орус тилге кёчюрген Наум Гребнёвду. Ол белгили кёчюрюучюдю, кавказ эмда тюрк халкъланы фольклорларын иги биледи.

Наум Гребнёв нарт сёзлени назму джорукъ бла кёчюргенди. Нарт сёз ана тилде бир тизгин эсе, ол бир куплет этиб джазады, эки тизгин этиб джазгъаны да барды.

Сёз ючюн, „аджаллыгъа окъсуз шкок атылыр“ дегенни Гребнёв былай кёчюргенди:

Уж если умирать тебе пришел черёд,
Не заряженное ружье в тебе пальнёт.

„Юй ишлеген балга эшикде къалыр“ дегенни Гребнёв былай кёчюргенди:

Топор, которым срублен дом,
Забывает.
Он возле дома под дождем
Лежит.

Къарачайча:

Келир болса, эгиз-эгиз,
Къорар болса, сегиз-сегиз.

Гребнев кёчюрген:

В отаре твоей, если везет,
Родятся двойняшки,
А не везет, так падает скот
По восемь барашков.

Къарачайча:

Ауругъанны сау билмез,
Ач къарынны токъ билмез.

Гребнев кёчюрген:

Здоровый человек пройдет
И не поймет больного,
Желудок полный не поймет
Товарища пустого.

1962 джыл Нальчикде чыкъгъан „Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору“ деген китабда нарт сёзле, ана тилдеча, къысха кёчюрюлгендиле. Сёз ючюн, „Ёлмесенг да къарт дамы болмазса?“—„Если даже не умрешь—сотаришься.“ „Отдан чыкъ да джалыннга“—„Из огня да в полымя“.

1909 джыл венгер алим Вильгельм Прёле Будапеште Къарачайны, Малкъарны юслеринден чыгъаргъан китабында оналты нарт сёзню басмалагъанды.

ЛИТЕРАТУРА

1. Къарачай фольклор. Микоян-Шахар, 1940.
2. Малкъар джомакъла, нарт сёзле, элберле. Нальчик, 1959.
3. Балкарская народная лирика. Нальчик, 1959.
4. А. И. Караева. О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа. Черкесск, 1961.
5. Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору. Нальчик, 1962.
6. Къарачай нарт сёзле. Черкесск 1963. (Джыйгъан, джарашдыргъан Алийланы Солтан. Ал сёзню джазгъан—Хубийланы Осман).
7. Так сказали мудрецы. Нальчик, 1965.
8. *Гочияланы Софья, Ортабайланы Римма*. Эртде биреу бар эди. Черкесск, 1971.

Дерсни темасы: Нарт сёзле. „Ата джуртну, илмуну, билимни юсюнден“.

Дерсни мураты: сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу, нарт сёзлени джашауда магъаналарын айыртыу.

Дерсде окъуу керекле: альбом (нарт сёзле-ри болгъан). Таблица.

Дерсии барыуу—ушакъ халда.

I. Классха соруула:

1) Гипербола деб неге айтадыла?

2) Ким окъур юй ишин?

Тетрадлада джазылгъан ишни тинтиу.

II. Этилген ишге багъа беруу, джетишдирмеген джерлерин джетишдириу (устаз).

III. Джангы дерс.

Нарт сёзлени юсюнден устазны ушагъы:

1) Сабийле, къаллай сёзлеге айтадыла нарт сёзде деб?

2) Нарт сёзде дегенни кесгин окъуу.

3) Окъулгъан нарт сёзлени сабийлеге кесгин окъу-туу, окъулгъанны магъанасын айыртыу.

IV. Бегитиу.

1) Нарт сёзде деб неге айтадыла?

2) Халкъгъа артыкълыкъ этгендени юсюнден бу сёздеде не айтылады?

3) Адамлыкъгъа, джигер урунуугъа нарт сёздеде къаллай орун бериледи?

4) Нарт сёз бла „Нарт“ дегенни къаллай байлам-лыкълары барды?

5) Сабийле, ким айтыр нарт сёзде: Ата джуртну юсюнден, билимни, илмуну юсюнден. (Сабийле билген-лерин айтадыла, устаз толтурады).

V. Таблица бла ишлеу. (Таблицада Ата джуртну, билимни, илмуну юсюнден нарт сёзде джазылыбдыла.)

1. Тойгъан джерден туугъан джер ашхы.

2. Джуртубузда—миллет кёб, иннет бир.

3. Ленини иши—къадама.

4. Совет власть бизге келди, халкъгъа бирден тенг-лик берди.

5. Тюзлюкню джакъла, джуртунгу сакъла.

6. Байлыкъ билимде, билим этимде.

7. Илму—джашауну джолу; Илму—акъылны башы. Магъанларын айтдыруу.

VI. Юйге иш. Нарт сёзде джазыб, юрениб кел-ирге, соруулагъа толу джууабла берирге (эсде.)

VII. Альбомда нарт сёзлени окъуу, тинтиу.

Къарачайлыла „эл берген джомакъ“ дейдиле, малкъарлыла „элберле“ дейдиле. Эки тюрлю айтыуда да магъана бирди.

Эл берген джомакъла адамланы сезимлерин ёсдюрюрге, ойлашдырыргъа болушадыла. Аланы юсюнден эм алгъа джазыб тебреген венгер алим Вильгельм Прёле болгъанды. Ол Къарачайда, Малкъарда айланганды, 1909 джыл Будапештде немец тилде къарачайлыланы, малкъарлыланы юсюнден джазгъан китабында алты джомакъны береди: „Тиш тюбюнде мияла мынчакъ“ (чабакъ), „Сууда тууады, джерде джашайды, анасын кёрсе, ёледи“ (буз), „Биз анга къарай, ол кёкге къарай“ (лампа).

„Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору“ деген китабда эл берген джомакъланы юсюнден аслам джазылгъанды, ала кеслери да аслам берилгендиле, орус тилге кёчюрюлгендиле. Китабдан бир талайын келтирейик: „Къарангы бауда акъ кёзула“ (тишле), „Джол джанында ач кючюк“ (мурса), „Джерни джабхан ала кюйюз“ (кёк бла джулдузла).

Эл берген джомакъла джазыучуланы чыгъармаларында да тюбейдиле, джазыучула кеслери джазгъан джомакъла да бардыла.

Боташланы Абидат джазгъанда: „Узакъдан кызырады, мийикден узалады, кеси джурун кесекди, магъанасы уллуду“ (байракъ.) „Кёпюрсюз, джолсуз келген, не узакъда да хапарны къатынгдача берген“ (радио.) „Тынчлыгъы—тынгысы джокъду, санаб кюрешеди, бир белгили заманны джыйырма тёртге юлешеди“ (сагъат.) „Кеси джаза билмейди, джазыб а тауусулады“ (карандаш.) „Таууш этмей сёлешген, халкыгъа акъыл юлешген“ (китаб.) „Бурунчугъу сыза баргъан, акъылынгы толу салгъан“ (перо.)

Бир къауум эл берген джомакъда адам жангылырча къуралгъанла да тюбейдиле. Сёз ючюн, „садакъ тюз, оракъ муккур, тюз ачы“. Былайда адам билмей, бу не затды эке деб, излеб тебрейди. Бу джомакъны уа айтылгъаныча ангылаб къояргъа керекди: садакъ тюз болады, оракъ къынгыр, тюз ачы боладыла.

ЛИТЕРАТУРА

1. Къарачай фольклор. Микоян—Шахар, 1940.
2. Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору. Нальчик, 1962.
3. *Гочияланы Софья, Ортабайланы Римма*. Эртде биреу бар эди. Черкесск, 1971.

Дерсни темасы: „Эл берген джомакъла“.

Дерсни мураты: Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу. Эл берген джомакъланы суратлау, энчиликлерин ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: альбом „(нарт сёзле джазылгъан.)“

Дерсни барыуу—ушакъ, соруу халда.

I. Классха соруула:

Устаз. 1) Юйге берилген ишден сорлугъу болгъан?

2) Юйге не берилген эди, ким айтыр?

Сохта. Нарт сёзле джазыб келирге керек эди.

Устаз. Къаллай джашауну юсюнден джазаргъа керек эди?

Сохта. Эски джашауну юсюнден джазаргъа керек эди.

Устаз. Ким окъур юй ишин? (Сабийле окъуйдула, устаз болушады, талай нарт сёз айтады.)

Устаз. „Бай билгенин джарлы да биледи“ дегенин къалай ангылайсыз?

Сохта. Джарлы байдан да кёб биледи, алай а джарлыны джагъы джокъду. Джашау да, оноу да байны къолундады. Джарлыны уа билгенин айтыргъа да эркинлиги джокъду...

Устаз. Бусагъатда джашау кимге да тенгди. Хар ким къарыууна кёре ишлейди, урунады, кеси къыйынын табады. Закон тюзлюкню джакълайды. Конституцияны бегимлеринде айтылгъанча, хар адамны ишлерге, окъургъа, солургъа толу эркинлиги барды. Бизге бу джарыкъ джашауну ачхан Коммунист партияды. Партия—халкъны мыйысыды, джулдузуду.

Кёремисиз, нарт сёзлени джашауда къаллай уллу магъаналары барды! Нарт сёз—адамны эм иги нёгериди джашауда. Сиз нарт сёзлени кёб окъургъа, билрге керексиз. Нарт сёзле тилигизни бай, ариу этедиле, кёб затха тюшюндюредиле.

II. Джангы дерс: Эл берген джомакъла.

Устаз: Бююн биз, сабийле, эл берген джомакъны окъурукъбуз, сюзерикбиз. Эл берген джомакъла адамны сезимин ёсдюрюрге, ойлашыргъа юретедиле. Эл берген джомакъла халкъны тил байлыгъын ёсдюредиле. Сёз ючюн:

— Бир атым барды да, мен минсем да, эл минсе да арымайды.

— Поезд болурму?

— Огъай.

— Самолет болурму?

— Огъай.

— Кеме болурму?

— Огъай.

— Билмейме, кесинг айт!

— Эл берсенг, айтырма!

— Хурзукну береме!

— Хурзукну игилиги—мени, аманлыгъы—ташдан, таудан кери, ол да неди десенг—кёпюр! (Бу джомакъ къагъытха джазылыбды).

Сабий „Кёпюр“ деб къояргъа боллукъду, сабийден устаз толу джууаб излерге керекди. Диалог халда джазылгъаны себебли, грамматика джаны бла тинтерге боллукъду. (Диалогну къайтарыргъа).

1) „Бир атым барды да, мен минсем да, эл минсе да арымайды“. Бу къаллай айтымды? (Сабийледен толу джууаб излеу, тинтиу.)

2) Ким айтыр, сиз къаллай эл берген джомакъла билесиз?

(Сабийлеге эл берген джомакъланы айтдыруу, ала-ны магъанларын ангылатуу.)

3) Билимни юсюнден ким айтыр эл берген джомакъла?

(Алтын болуб, саргълмагъан, кююш болуб— агъармагъан, багъасына багъа джетмеген, артыкъ болуб киши атмагъан, кёзю къыйыб киши сатмагъан.)

4) Сабийле, бу неди? Не алтын тюл, не кююш тюл, не сатылмагъан, не багъасына багъа джетмеген. (Сабийле да, устаз да сагъыш этедиле, айталмасала, устаз болушады.) Акъылдан багъалы джукъ джокъду. Акъыл адамны джашауда тутуругъуду.

5) Зынтхы ашатмайма, къамчи бла урмайма, джерге ариу джатады, талай сагюнджю тартады.

Сёзлюк ишни бардырыгъа керекди устаз.

Зынтхы—овёс, сагюнджю—джюк.

Устаз.—Бу не затды? (Трактор—сабийлени тау-ушлары чыгъар).

Устаз. Тюз айтасыз, алай а диалог халда бардырайыкъ ушакъны.

— Ат болурму?

— Огъай. Ат зынтхы ашайды.

— Ёгюз болурму?

— Огъай.

— Кёб джюк тартады.

— Трактор.

Устаз. Алгъын заманда трактор болгъанмыды? Джерни не зат бла сюргендиле? Иш дженгил къорагъанмыды?

Сохта. Алгъын заманда трактор болмагъанды, джерни ёгюзле бла, агъач къаладжюк бла сюргендиле. Бусагъатда трактор бла бир сагъатха сюрген джерни беш кюннге да сюрмегендиле ёгюзле бла.

Устаз. Кёремсиз, къралда техника кюч къалай уллуду. Къыйыи ишлени барысын техника этеди. Билимигизни къаллай бир ёсдюрюрге излесегиз, джашау алай бир тынч боллукъду. Билген билимигизни джашауда хайырландыра билирге керексиз. Себийле, биз бюгюн нени юсюнден окъудукъ?

Сохта. Бюгюн биз эл берген джомакъла бла шагърей болдукъ.

(Сабийледен толу джууаб излейди устаз.)

III. Устаз оюм этеди джангы дерсни юсюнден.

IV. Юйге иш. „Бизни фольклорубуз“ деген альбомларыгъызгъа элберле джазыб келигиз.

V. Тил ёсдюрюу.

1) Элберле, нарт сёзле джарашдырыб айтыу класда.

2) Хар айтылгъан таурух, нарт сёз, элбер не затха тюшюндюргенине оюм этерге.

VI. Хар этилген ишге багъа беруу, оюм этиу.

Дерсни темасы: „Джангы джомакъла“ (Сюйюнчланы Азамат.) „Мен кимме?“ (Хубийланы Осман.)

Дерсни мураты: кесгин окъутуу, тил байлыккыны ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: магнитофон, „Эл берген джомакъла“ джазылыб.

Дерсни барыуу—ушакъ, соруу халда.

I. Юй ишлерине къарау.

1) Юй ишигизде ангыламагъаныгъыз бармыды?

2) Ким айтыр, нарт сёзле деб къаллай сёзлеге айтадыла?

3) Нарт сёзлени джашауда хайырлары.

4) „Шохайчыкъла“ деген джомакъда не зат ачыкъланады? Магнитофоннга тынгылау.

(„Шохайчыкъланы“ диалог халда хапарын айтдырыу.)

II. Джангы дерс.

1) Лигература элберлени юсюнден устазны ушагъы: „Джангы джомакъла“, „Мен кимме?“

а) кесгин окъуу („Кёб джаша“ деген эл берген джомакъ;)

б) сёзлюк иш: Къапчыкъ—къапчыккыны кёрдюрюу, неден этилгенин, неге джарагъанын айтыу. Бусагъатда къапчыккыны орнуна не затла джюрююледиле?

Май этед—джау этеди, сабыр—басымлы, шош, оюмлу, д. а. к.

в) Джомаккыны хар кесекчигин тинтиу.

2) „Мен кимме“ деген эл берген джомаккыны сюзюу. Устаз кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардырады.

3) Сабийлеге кесгин окъутуу.

4) Эл берген джомаккыны хар кесекчигин соруу халда тинтиу, атла атау.

Устаз: Бу эл берген джомакъда къат-къат чепкенле не затладыла?

Сохта. Китабны къагъытлары.

Устаз. „Чепкенлерим къара бла джасалгъандыла“ деб неге айтады?

Сохта. Чепкенлери—китабны бетлери, къара бла джасалгъандыла—къара харифле, д. а. к.

Устаз. Сабийле, бююн биз джангы элберле окъудукъ. Сёлешген заманда ариу, бай тил бла сёлешир ючюн, сиз кёб затны юренирге, билирге керексиз. Джомаккыны, нарт сёзню, таурухну кёб билсе, адамны тили бай боллукъду. Адам сёзюнге сюйюб тынгыларыкъды, сейирсиниб бай, ариу тил бла сёлешгенинге.

III. Энчи иш.

Биринчи къауум—„Кёб джаша“ деген джомакъдан шохлукъну, рахатлыкъны юсюнден айтылгъан джомакъны азбар этеди.

Экинчи къауум—китабны юсюнден суйген джерин азбар этеди. („Китабны бетлери,“ „харифле“, „китаб“.)

Ючюнчю къауум—малчылыкъны, урунууну, билимни юсюнден билген, суйген джомакъларын джазады. (Этилген ишни тинтиу.)

IV. Юй иш. Джомакъланы бирин азбар этиб келирге (джаратханына кёре. „Джангы джомакъла“, „Мен кимме?“)

V. Магнитофонга тынгылау (тюрю-тюрю ауазла бла джазылыб, магнитофонда эл берген джомакъла, таурухла, нарт сёзле болургъа керекдиле хар устазда.)

1) Эски эл берген джомакъла къайсыладыла?

2) Джангы джомакъла къайсыладыла?

VI. Устаз да, сабийле да оюм этедиле этилген ишге.-

Дерсни темасы: „Сабийлеге къонакъгъа келгендиле джомакъла“ (Джаубаланы Хусей)

Дерсни мураты—Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу, джашауну, илмуну, техниканы кюнден кюннге ёсююн ачыккълау.

Дерсде окъуу керекле: эпидиоскоп, альбом.

Дерсни барыуу—ушакъ, соруу халда.

I. Классха соруула: 1) Юй ишден сорлугъу болгъан бармысыз?

2) Ким айтыр, юйге не берилген эди?

Сохта: Юйге Хубийланы Османны „Мен кимме?“, Суйюнчланы Азаматны „Джангы джомакъла“ деген чыгъармаларыны бирин азбар этиб келирге берилген эди.

(Устаз юй ишни 2—3 сохтагъа сорады.)

3) Соруула: Эл берген джангы джомакъланы халкъ джомакъладан башхалыкълары неди?

Шохлукъну, китабны, билимни юсюнден къаллай джырла, назмула, нарт сёзле билесиз? (Сабийле Джаубаланы Хусейни „Шохлукъ“ деген джырын джырлайдыла, кёб назмула, нарт сёзле айтадыла.)

Устаз. Сабийле, бек кёб назму, джыр, джомакъ этилгенди бизни бу алакат, мелхум джашауубузну юсюнден. „Шохлукъ“ деген джыры джазгъан Джау-

баланы Хусей сизге алакат джомакъла да джазгъанды—“Сабийлеге къонакъгъа келгендиле джомакъла“. Бу джомакъда Хусей нени джазады, не затланы ачыкълайды? Иги, эс бѣлюб тынгылагъыз! (Устаз джомакъланы кесгин окъуйлу, сабийле тынгылайдыла.)

II. Сабийле китабны сорууларына толу джууабла хазырлайдыла.

1) „Рахатлыкъны белгисини“ юсюнден сиз къаллай джыр, назму билесиз?

Сохта. Мен Хубийланы Османни „Акъ кѣгюрчюн“ деген назмусун билеме (билген назмусун азбар айтады.)

Устаз. Сабийле, бу назмуну къайсы тизгинлерин нек джаратасыз?

Сохта ала. Джашчыкъ терилрге унамагъанын:

„Кѣгюрчюнюю джокъду багъасы ...“ д. а. к.

Устаз. Нек унамады джашчыкъ кѣгюрчюнню сартаргъа? Неуа багъасы нек джокъду кѣгюрчюнню?

Сохта. Ол рахатлыкъны белгисиди. Рахатлыкъны джокъду багъасы.

2) Совет адамла электрокюч бла къалай хайырланадыла? (юйде, промышленностда.)

Сохта. Электрокюч бла юйледе чыракъла джанадыла, холодильникле, телевизорла ишлейдиле, юйле джылынадыла, тирменле айланадыла, заводлада станокла ишлейдиле.

3) Сабийлеге джомакъланы кесгин окъутуу, магъаналарын айтдыруу.

III. Юйге иш. 1) Кесгин окъуб, сайлагъан джомакъларын азбар этиб келирге. 2) Бу джомакълагъа джууукъ назмула, джырла юрениб келирге.

IV. Эпидиоскоп бла ишлеу. Техниканы ёсюю.

1) Электрокючню къаллай магъанасы барды джашауда?

2) Бизни областда къаллай ГЭС-ле ишленедиле? (Устаз сабийлеге болушады, толу джууабла излейди.)

V. Этилген ишге багъа бериу, оюм этиу.

Ёртенланы Азрет

Аууз халкъ творчестводан берилген чыгъармаладан сора дерс къарачай литератураны ал башлагъанланы биринден—Ёртенланы Азретден башланады. Алай а

устаз, дерсни Азретни „Бай бла джарлы“ деген чыгъармасындан башлаб къоймай, 1920-чы джылланы литературасында тохтаб, хапар айтыргъа керекди. Ары дери джазыу литературасы болмагъан халкъда литератураны туугъаныны бек улуу магъанасы болгъанын ангылатыргъа тыйыншлыды.

Андаи сора 1930-1970 джылланы литературасындан къысха хапар айтыргъа керекди. 1920-чы джылла джангы совет джашауну ал джылларыдыла. Ана тилде газет 1924 джыл 19 октябрдан чыгъыб башлайды. Эм алгъа газетни аты „Таулу джашау“ болгъанды, 1929 джылдан— „Таулу джарлыла“, 1934 джылдан— „Къызыл Къарачай“, эндиги аты уа „Ленинни байрагъыды“.

Ана тилде суратлау литературадан биринчи болуб, Къаракетланы Иссаны „Джангы джырла“ деген китабы чыгъады. Литературада ол джыллада кёб адам ишлемегенди. Газетде Боташланы Абидатны, Къаракетланы Иссаны, Ёртенланы Азретни, Хубийланы Исламны (Ислам Къарачайлыны), Батчаланы Абдул-Керимни, Гебенланы Гемманы, дагъыда башхаланы джазгъанлары басмалангандыла. Бир талай чыгъарма орус тилден кёчюрюлгенди.

1926 джыл Биджиланы Асхат „Билим“ деген китабы чыгъарады. Китабда Асхатны кесини, дагъыда башхаланы чыгъармалары басмалангандыла.

1927 джыл Ёртенланы Азретни „Джангы джырла“, 1929 джылда уа „Эркинликни джилтинлери“ деген китаблары чыгъадыла.

1930-чу джыллада къарачай литературагъа джангы атла кшошудыла. Байкъулланы Даут, Эбзеланы Шахарбий, Аппаланы Хасан, Бостанланы Хасан, Орусланы Махамет, Борлакъланы Тохтар, Хубийланы Осман, Байрамукъланы Халимат, дагъыда башхала. Къарачай литературада хапарла, повестле, роман да басмаландыла.

1940-чы джылланы бютеу литературасы фашизмге къаршчы джазылгъанды. Къазауатны заманында къарачай джазыучула барысы кеси разылыкълары бла Ата джуртубузну сакъларгъа кетедиле. Фронтдан сау къайтханла: Байкъулланы Абдул-Керим, Хубийланы Осман, Къобанланы Дагир, Сюйюнчланы Азамат, Эбзеланы Шахарбий.

Бизни бюгюнню насыб джашауубуз ючюн джаугъа къаршчы кюрешде къарачай поэтле Къаракетланы Исса, Байкъулланы Даут, Бостанланы Хасан, Орусланы Махамет, Борлакъланы Тохтар джан бергендиле.

1950—1970 джыллада къарачай литература улуу ёсгенди. Байрамукъланы Халиматны, Хубийланы Османни, Къобанланы Дагирни, Байчораланы Магометни романлары чыгъадыла. Литературагъа кёб жангы автор къошулады: Сюйюнчланы Азамат, Эбзеланы Ханафий, Джаубаланы Хусей, Хубийланы Назир, Лайпанланы Сеит, Батчаланы Мусса, Къоркъмазланы Кёккёз, Чотчаланы Магомет, дагъыда башхала.

Талай къарачай авторну чыгъармалары Черкескеде, Ставропольда, Москвада орус тилде чыгъадыла. Эки тилде да талай джыйымдыкъ китаб чыгъады.

Тёртючю классда къарачай литературадан биринчи дерс берген заманда бютеу къарачай литератураны юсюнден терен хапар айтыргъа керек тюлдю, алай а талай сёз айтыргъа тыйыншлыды.

Андан сора Ёртенланы Локъманни джашы Азретни творчествосуну юсюнден хапар айтыргъа керекди. Азрет 1907 джыл Къартджуртта туугъанды. Экинчи классда аны „Туугъанды ол ёлмезге“, „Таулуну ауузундан“, „Сегизинчи мартда“, ючюнчю классда „Эски заман“, „Сабийликде“, „Джаз“ деген чыгъармаларын окъуйдула.

Ёртенланы Азрет къарачай литератураны тамалын салгъанланы бириди. Азрет жангы джашауну тюз англагъанды деб къоймакълыкъ азлыкъ этерикди. Ол кесини творчествосунда баш ишге жангы, эркин, тенглик джашауну насыбын, эски джашауну заранын халкъгъа ангылатыуну санагъанды. Аны биринчи басмаланган назмусуну аты „Октябрь байрамы“ дебди. Ол назму 1926 джыл „Таулу джашау“ газетде басмаланганды. 1927 джыл Азретни „Джангы джырла“ деген китабы чыгъады. 1929 джыл „Эркинликни джилтинлери“, 1930 джыл динни халкъгъа зараныны юсюнден статьяла джазады, назмуларында алагъа кёб орун береди.

1931 джыл Ёртен улу „Насра Ходжаны хапарлары“, „Диннге къаршчы окъуу китаб“, „Джангы джырла“ деген китабланы басмалайды.

1934 джыл Азрет „Сафият“ деген поэманы „Къызыл Къарачай“ газетни талай номеринде басмалайды

Ол джыл Азретни „Джырла бла поэмала“ деген китабы да чыгъады.

Кесини заманына кёре Азрет иги билим алгъан адам болгъанды.

Симферопольда педтехникумда орус, араб, тюрк тил-леде китабла окъугъанды. Аны творчество джолуна керти болушлукъ этген орус литература болады.

Биринчи китабында огъуна поэт джер юсюнде инджилиб, унугъуб, тер тегюб ишлегенлеге сагъыш этеди, алагъа поэтни джаны ауруйду. Ол затны юсюнден Азрет „Темирчини тюшю“ деген назмуда джазады.

Халкъны алгъын заманда мутхуз джашауун Азрет „Шаркъ тиширыуну айтхан сёзлери“, „Не ючюн туудукъ?“ дегенча назмуларында кёргюзтеди. Азретни бютеу творчествосун алыб къарасакъ, аны асламысында эскилик бла джангылыкъны къаршчылыгъын суратлайды. Байла бла дин башчыла халкъны джашауун мутхуз этиб тургъанларын Азрет кёб назмуда кёргюзтеди. Аны эм белгили чыгъармасы „Сафиятда“ да байла бла дин башчыла бир иннетде болгъанларын кёребиз.

„Эски заман“ деген чыгъармасында бир строфаны келтирирге тыйыншлыды:

Эски заман, эски заман!
Кюнсюзю эмген заман,
Джарлыны джанын, саулай элтиб,
Кёрге кёмген заман.

Поэт энди джашау тамырындан тюрленнгенин, заманны тюрленнгенин, джангы джашау адамны да тюрлендиргенин айтады. Авторну кесин поэт этген, аны джырлатхан да джангы заманды. „Башладым“ деген назмусу бла билдиреди Азрет аны алайлыгъын.

Къарачай литератураны ёсюмюне Азретни уллу болушлугъу болгъанды.

„Бай бла джарлы“ чыгъармада къайсы заманны юсюнден сёз баргъанына эс бёлорге керекди. Былайда сёз Совет властны ал джылларындан, НЭП-ни заманындан барады. Поэма 1928 джыл июнда джазылгъанды.

Азрет кесн эски джашауну да, джангы джашауну да сынагъан адамды. „Бай бла джарлы“ деген чыгъармадан дерсни башлай, джалчылыкъны юсюнден

халкъ джырлада не айтыла келгенине къараргъа керекди. Эски заманлада тенглик, тюзлюк болмагъаны кѣб эски джырда айтылады. Сѣз ючюн, „Къобанланы Элмырза“, „Джагайланы Майыл“, „Хасанны джыры“.

Азрет „Джалчысын сойгъаннга“ деген чыгъарманы джазгъанды ол темагъа. Джалчысын ѳлтюргенни юсюнден Аппаланы Хасанны „Къара кюбюр“ романында, Къаракетланы Иссаны „Джумдурукъ бла джалчы“ деген поэмасында да окъуйбуз.

Бу чыгъармаланы юслеринден дерсде толу айтылсын демейбиз, алай а устаз, дерсге хазырлана, бу аатланы эсде тутаргъа керекди.

— Чыгъарманы аягъында бир талай сѣзню магъанасын ачыкъларгъа деб джазылгъанды: „къалчыкъ“, „темирли“, „ѳлемен“ (окъуу китабда джангылыч болуб, „ѳлюмлю“ деб джазылгъанды), „зулму“, „фана дуния“. Къапчыкъны къой, эчки, бузоу териден этгендиле. Териге эрик ашатыб, тюгюн алыб, ийлеуюн джетдириб, сора къапчыкъ этгендиле.

1920-чы джыллагъа дери „темирли“ деген ѳлче бизни тилде кѣб джюрюген сѣзлени бири болгъанды. Пуддан эсе темирли кѣб айтылгъанды. Темпрли челекча ишленнгенди, кесине да 20 килограмм сыйыннганды. Ол эм алгъа агъачдан ишленнгенди, бауу темирден болгъанды, ол сеbebден атына темирли дегендиле. Къалын къанджалдан ишленнген темирлиле да болгъандыла.

„ѳлемен“ деген сѣз бусагъатда да магъанасын тас этмегенди. Бола тургъанлай да, инджилмегенлей да, заты кѣзюне аз кѣрюнюб, кесин джазыкъ, мискин этиб джюрюучю адамлагъа „ѳлемен“ дегендиле.

„Зулму“ деген артыкълыкъ, къыйынлыкъ, кюнсюзлюк джашау дегенни билдиреди. „Фана дуния“ деген джалгъан дуния деген магъанада айтылады.

ЛИТЕРАТУРА

Азрет кеси джазгъан китабла

1. Джангы джырла. Ростов—Дон, 1927
2. Эркинликни джилтинлери. Нарсана, 1929.
3. Джангы джырла (экинчи кере басылгъаны). Микоан-Шахар 1931.

4. Динге къаршчы окъуу китаб. Нарсана, 1931.
5. Насра Ходжаны хапарлары. Микоян-Шахар, 1931.
6. Джырла бла поэмала. Нарсана, 1934.
7. Насра Ходжаны хапарлары. Микоян-Шахар, 1936
8. Джазгъанларыны сайламалары. Черкесск, 1959.

Джыйымдыкъ китаблада:

1. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1957.
2. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.

Ертенланы Азретни творчествосуну юсюнден.

1. П. Балтин. Из истории къарачаевской поэзии. Черкесск, 1961
2. А. И. Караева. Становление карачаевской литературы. Черкесск, 1963.
3. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
4. Труды КЧНИИ, выпуск VI. Филологическая серия. Черкесск, 1970.
5. Р. А-К. Ортабаева. Азрет Уртенев. Черкесск, 1971.
6. Орусланы Аминат. Ёмюр танышланы сагъынуу. Черкесск, 1975.

Дерсни темасы: „Бай бла джарлы“ (Ертенланы Азрет.)

Дерсни мураты: кесгин окъуу, алгъыннгы заманы айгъакълау.

Дерсе окъуу керекле: карточкала, иллюстрацияла, авторну портрети.

1. Классха соруула:

Юй ишден сорлугъу болгъан бармысыз, не берилгени ким айтыр?

Сохта. Юйге „Сабийлеге къонакъгъа келгендиле джомакъла“ деген бёлюмден джомакъла юрениб келирге берилген эди.

Устаз. Джаубаланы Хусей къайда джашайды, къайда ишлейди? Джарашдырыб ким айтыр юйге берилген ишни? (Сабийле джангы джомакъланы айтадыла, назмула, джырла, устаз да алагъа багъа береди.)

Устаз. „Рахатлыкъны белгиси“ деген джомакъда бу сёзлени къалай ангылайсыз?

Чѣмелтаякъ, шорбат, мамыр джырла (бу сёзлени болушлукълары бла темагъа джууукъ айтымла къурау.)

II. Джангы дерс.

Ёртенланы Азретни творчествосуну юсюнден устазны ушагъы.

1) „Бай бла джарлы“ деген поэмадан юзюкню устаз кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардырады:

Бир темирли—

Ёлемен—

Таркъайды—

Зулму—

„Фана“—

д. а. к.

2) Ким айтыр ангылагъаныча бу юзюкню кесини сёзлери бла хапарын?

3) Сабийле джарашдырыб хапарын айтадыла.

4) Сабийлеге кесгин окъутуу, окъулгъанны тинтиу.

5) Бу тизгинлени къалай ангылайсыз, ким ачыкълар?

«Хей... мен кѣб зулму чекгенледенме»,
Сизден тамам суугъан, безгенледенме,
Джаллы къаршчысына сауутсузлай тюшюб,
«Фана» дуниядан умут юзгенледенме.

(Соруулагъа устаз толу джууабла излейди, дже-тишдиреди.)

III. Соруула бла иш. 1) Джарлыны хакъыны, ишини юсюнден не айтылады поэмада?

2) Джарлы байда къалай ишлегенди?

3) Поэма къайсы кѣзюуню кѣргюзтеди? Байны тюрюнюн кѣргюзтген сёзлени табыгъыз.

IV. Юйге иш.

1) Бетледе кесгин окъургъа.

2) Поэмада сайлагъан джеригизни азбар этерге.

3) „Эсимдеди“ дегенни да классдан тышында энчи окъуб келирге.

V. Текст бла ишлеу.

VI. Энчи иш.

Биринчи кѡауум—иллюстрацияла бла ишлейдиле.
(Суратха кѡараб хапарчыкѡ кѡурайдыла, ат атайдыла).

Экинчи кѡауум—карточкала бла ишлейдиле.

Ючюнчю кѡауум—омонимле табыб, айтымла кѡурайдыла (табигѡатны юсюнден.) Сѡз ючюн: Кюн. Алтын таякѡларын кюн джерге джиберди. Джазгѡы кюн созулуб башлады...

Байкѡулланы Даут

Даутну биринчи классда „Кѡыш“, „Кюрт“, „Хорлам“ деген чыгѡармаларын окѡуйдула. Тѡртюнчю классда „Кѡайсы уллуду?“, „Айю бла кѡарт“ деген чыгѡармаларын эндиге дери окѡуб билселе да, Даутну творчество джолундан ал кѡзюуде аз айтылгѡанды.

Байкѡулланы Даут белгили кѡарачай поэтлени бириди. Ол назмула, хапарла, поэмала джазгѡанды. „Таулу кѡызны джыры“ деген чыгѡармасы артыкѡ да белгиледи.

Кѡарачай джазычуланы арасында китабын биринчи чыгѡаргѡан Кѡаракетланы Исса, экинчи—Ѳртенланы Азрет болгѡан эсе, ючюнчю—Байкѡулланы Даутду. Аны „Джангы джашаугѡа джырла“ деген китабы 1931 джыл чыкѡгѡанды. Даутну 1959 джыл чыкѡгѡан „Джазгѡанларыны сайламалары“ деген китабыны аягында, 216-чы бетде Кѡоркѡмазланы Кѡккѡзню иги джазылгѡан статьясында жангылыч болуб, Даутну „Джангы джырла“ деген китабы 1929 джыл чыкѡгѡанды деб басмаланнганды.

Байкѡулланы Пагону джашы Даут эски джашауну кеси сынагѡанды. Ол 1902 джыл Огѡары Марада кеси кѡыйыны бла джашагѡан юйдегиде туугѡанды. 1925 джыл устазлыкѡ курсланы бошаб, Терезе элде эки джылны школда ишлегенди. 1926 джыл КПСС-ни члени болгѡанды.

1927 джыл аны Огѡары Марада парторганизациягѡа секретаргѡа айырадыла, 1929 джыл Ростовда Комвузну журналист факультетине киреди. Андан кѡайтханлай, „Кѡызыл Кѡарачай“ газетни редакциясында ишлейди. 1934 джыл СССР-ни джазычуларыны Союзуна членнге алынады.

Даут 1941 джыл фронтха кетгинчи джизыучулары Къарачай бѐлюмню джуаблы секретары болуб ишле-генди.

Перосун автоматха ауушдургъан белгили поэт— Байкъуллары Даут Сталинград урушлада 1942 джыл джигитча ѐлгенди.

Даут поэтди, алай а аны прозадан „Бекмырзаны джашауу“ деген китабы 1931 джыл чыкъгъанды. 1932 джыл ол „Мариям бла афенди“ деген поэманы басмалайды. 1934 джыл белгили поэмасы „Шамай ал-гъын бла энди“ басмаланады, 1935 джыл „Джырла“ деген назму китабы бла „Залихат“ деген поэмасы чы-гъадыла. 1940 джыл „Джырла бла таурухла“ деген китабы басмаланады.

Даут орус тилден Пушкинни „К Чаадаеву“, „Бро-жу ль я вдоль улиц шумных“, „Сестра и братья“, „Соловей“, „Бахчисарайский фонтан“, „Татарская пес-ня“, „Братья разбойники“ деген чыгъармаларын кѐ-чюргенди, Лермонтовну „Выхожу один я на дорогу“ деген назмусун кеси, 1930-чу джыллада Арифуллин Саттар бла бирге „Беглец“ деген поэмасын кѐчюргенди.

Пушкинден кѐчюргенлери 1940 джыл Микоян-Ша-харда чыкъгъан „А. С. Пушкин. Айырма стихле. Бах-чисарайский фонтан. „Аманлыкъчы къарнашла“ деген китабда басмалангандыла. Лермонтовдан кѐчюргенлери 1941 джыл „М. Ю. Лермонтов. Айырма прозведение-ле“ деген китабда басмалангандыла.

Даутну бютеу творчествосунда баш орунну алгъан эски джашауну къарангысы бла жангы джашауну джарыгъыдыла. Джырчы, къуру къарачай халкъны джашауундан джазыб турмай, бютеу къралны джашау-уну юсюнден, тыш къраллада баш эркилик ючюн кю-решгенлени юслеринден да джазады. Джалда айлан-ган Бекмырза бла испан кызычыкны инджиулерине аны джюреги бирча эрийди. Аны алайлыгъына „Къан-лы ийых кюн“, „Юч ѐхтемге“, „Бюгюн анда“ деген, дагъыда башха назмулары шагъатлыкъ этедиле.

Фашист Германия бизни къралгъа чабханында, Бай-къуллары Даут джаугъа къаршчы талай назму джа-зады. Ала 1941 джыл Микоян-Шахарда къарачай эм-да орус тилдеде чыкъгъан „Ата джурт ючюн алгъа! Вперед за Родину!“ деген джыйымдыкъда басмалан-

нгандыла. Фашизмни, Гитлерни джаныуар кылыклары аны назмуларында ачыкъланадыла:

Адамгъа къой,
Ушамагъан кийикге.
Аны къаилы уясы
Орналыбды Берлинде.
Хар уятны
унутханды ол,
Сау дуньягъа
къаилы ишни
Тутханды ол.

ЛИТЕРАТУРА

Байкъулланы Даутну кесини китаблары:

1. Бекмырзаны джашауу (тауруху). Нарсана, 1931.
2. Жангы джашаугъа джырла. Нарсана, 1931.
3. Мариям бла афенди. Поэма. Нарсана, 1932.
4. Жангыча джырла. Нарсана, 1933.
5. Ишчи тенгеме. Нарсана, 1934.
6. Шамай алгъын бла энди. Поэма. Нарсана, 1934.
7. Джырла. Микоян-Шахар, 1935.
8. Залихат. Поэма. Нарсана, 1935.
9. Жангыча джырла. (ючюнчю кере къошулуб чыкътгъаны). Микоян-Шахар, 1937.
10. Джырла бла таурухла. Микоян-Шахар, 1940.
11. Джазгъанларыны сайламалары. Черкесск, 1959.

Джыйымдык китабла:

1. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1957.
2. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.

Даутну творчествосуну юсюнден:

1. П. И. Балтин. Из истории карачаевской поэзии. Черкесск, 1961.
2. А. И. Караева. Становление карачаевской литературы. Черкесск, 1963.
3. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
4. Орусланы Аминат. Ёмюр танышланы сагъыныу. Черкесск, 1975.

Дерсни темасы: „Бекмырзаны джашауу“ (Бай-жүүланы Даут.)

Дерсни мураты:—кесгин окъуу, революциягъа дери тенглик, тюзлюк болмагъанын ангылатуу.

Дерсде окъуу керекле: авторну сураты, карточкала, иллюстрацияла „Алгъын бла энди.“

Дерсни барыуу—соруу, ушакъ халда.

I. Соруула классха:

1). Юйге берилген ишден сорлугъу, ангыламагъаны болгъан бармыды?

2) Ким айтыр, юйге не берилгенди?

3) Поэманы бетледе кесгин ким окъур?

Поэмадан азбар этген джерлерин айтдыруу.

4) Сабийле, Ёртенланы Азретни „Бай бла джарлы“ деген поэмасындан башха несин билесиз? (Сабийлеге берилген затны соруу.)

Сохта. Ёртенланы Азретни „Эсимдеди“ деген назмусун окъугъанма.

Устаз. Ким айтыр, бу назмуда Ёртенланы Азрет нени ачыкълайды?

Сохта. Ёртенланы Азрет „Эсимдеди“ деген назмусунда байла бла джарлыланы джашауларын ачыкълайды. Кюнсюзлюкню, мугурлукъну, тенгсизликни кёргюзтеди. Бай бла джарлыны сабийлерини арасындагъы башхалыкъны танытады. Ёксюз джашчыкъны джагъы болмагъанын, аны инджиуде джашагъанын бу сёзле ачыкълайдыла:

Эсимдеди, кышхы кече боранлада

Кирир джерим болмай, эшикте джатханым.

Эл ичинде, босагъада, орамлада

Киши джазыкъсынмай, суукудан къатханым.

Устаз. Кёремисиз, сабийле, къаллай зарауатлыкъда, кыйынлыкъда джашагъанды урунган халкъ? Халкъ артыкълыкъдан безиб, кёб тентирегенди, алай а ол джашауну кёбге бармазлыгъын да сезгендиле. „Тюзню гырджыны тюзде къалса да, ит ашамаз“ деб бурунгула тюз айтхандыла. Совет власть киргенлей, урунган халкъла тюзлюкню табдыла, таулуну оту джарыкъ джанды. Таулула урунуб, кеси кыйынлары бла джашаб тебретиле. Джарлыланы сабийлерине школ-

ла, ВУЗла ачыладыла. Бу игиликни ким бергенди бизге, ким ачханды?

Сохта. Бу кюннге бизни Уллу Октябрь революция чыгъаргъанды. Уллу Октябрь революциягъа Владимир Ильич Ленин башчылыкъ этгенди. Ол къурагъан Коммунист партия бизни алдан алгъа элтеди.

Устаз. Сиз не бла къайтарлыкъсыз Коммунист партияны бу игиликлерин?

Сохта. Иги окъуб, къралыбызны керти адамлары болуб, коммунизмни къураарыкъбыз. (Устаз сабийле джетишдирмеген джерлерин джетишдире, джангы дерсге кечеди.)

II. Джангы дерс. Байкъулланы Даутну биографиясын къайтаруу.

1) Байкъулланы Даут къачан, къайда туугъанды?

2) Байкъулланы Даут къачан ёлгенди?

3) Байкъулланы Даутну сиз несин окъугъансыз?

(Устаз сабийледен толу джууаб излейди.)

4) Устаз кесгин окъуйду („Бекмырзаны джашауу“ деген хапарны.)

Окъугъан заманда сёзлюк иш бардырады: инсан, хал, къулланыб, тыгъырыкъ, кука сёз, къанджилек, дунясы къарангы болуб, джунчуб. (Фразеологизмлени къайтаруу.)

5) Окъуб бошагъандан сора, сабийле ангылагъанларыча хапарын айтадыла, иллюстрациялагъа таяна.

III. Юйге иш. Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа, хапардан 5-шер айырылыргъа болмагъан сёзтутуш джазыб келирге (фразеологизмле.)

IV. Текст бла ишлеу.

1) Хапарны энчи окъуу, хар кесекчигине ат атау. Сабийле быллай атла атаргъа боллукъдула: „Ёксюз джашчыкъ—Бекмырза“, „Бекмырза джангы юйде“, „Бекмырзаны къан джыламукълары“, „Бекмырзаны малчыкълары“, „Бекмырзаны дунясы къарангы болду“.

2) Сабийле хапарлагъа атагъан атланы къангада джазадыла.

(Сабийле джарашдырыб, темалагъа кёре хапарын да айтадыла.)

Устаз. Ким айтыр Бекмырзаны, Къамгъутну, халкъны сыфатын?

(Джарашдырыб хапар айтадыла, устаз да болуша, сабийле.)

V. Иллюстрацияла бла ишлеу.

Устаз. Сабийле, бир Бекмырза болмагъанды ёк-сюз, анга джетиб къалмагъанды артыкълыкъ. Бекмыр-зача кёбле инджилиб джашагъандыла тузакъда.

Устаз Къаракетланы Иссаны „Джалчы бла кулак“, Байкъулланы Даутну „Шамай алгъын бла энди“ деген поэмаларындан къысха талай сёз айтады.

Бурун законну къолда тутханла, патчахны къул-лукъчулары, мыртазакъла ётюрюкню айтыргъа, хыйлалыкъны этерге, улху алыргъа, боюн кючге ёч болгъандыла. Закон да байланы джакълагъанды. Джар-лыны сёзю чапракъдан ётмегенди. Урунган халкъны эки бетлиги болмагъанды, адебни, сыйны сакъла-гъанды. Къыйналса да, тюзлюкню излегенди. Уллу Октябрь революция кюнсюзлени, кеси къыйыны бла джашагъан халкъны кюннге чыгъаргъанды. Хар ким-ге да джашау тенгди. Коммунист партия, Ленин кёр-гюзтген тюз джол бла барыб, чырмау, бузукъ бол-гъанны тюз джолгъа тарта, кёб миллетли совет халкъ-ны коммунизмге элтеди.

VI. Карточкала бла ишлеу.

Биринчи карточка.

1) Коммунист партияны юсюнден къаллай нарт сёз-ле билесиз? (Партия—халкъны мыйысы, партия—халкъны насыбы.)

2) Уллу Октябрь революцияны юсюнден а къаллай нарт сёзле билесиз?

Экинчи карточка.

1. Эски джашауну юсюнден сен не билесе?

2. Владимир Ильич Ленинни юсюнден а не билесе?
(назму, хапар, нарт сёз, джыр, д. а. к.)

VII. Этилген ишге багъа бериу, оюм этиу.

Дерсни темасы: „Бекмырзаны джашауу“ (экин-чи кесеги. Байкъулланы Даут.)

Дерсни мураты: кесгин окъуу, алгъын заманда урунган халкъны джашауу нек къыйын болгъанды.

Дерсде окъуу керекле: иллюстрацияла,
„Уллу Октябрь революциягъа дери таулула-
ны джашаулары“ (магнитофон, къартланы
ушакълары джазылыб.)

Дерсни барыуу—ушакъ халда.

I. „Бекмырзаны джашауу“ деген юзюкню экинчи кесеги.

Устаз. Сабийле, окъугъан заманда эс бѣлюгюз, Бекмырза Къамгъутда джалда тургъан заманда къал-
лай къыйынлыкъда джашагъанды?

II. Устаз кесгин окъуйду, сѣзлюк ишни бардырады
Гыбышы—джорукъсуз туугъан сабий.

Чамланды—ачууланды, урушду.

Итден туугъан—сабийни атасын итге тергейди.

Ёкюл—джакъ, болушлукъчу.

Гебенек—кийизден этилген, джамчыгъа ушагъан,
алай а дженглери болгъан кийим.

Лахор—ушакъ, кенгеш.

Сабийлеге кесгин окъутуу, хапарын айтдыруу.

III. Соруула бла иш.

1) Къамгъут Бекмырзаны малчыкъларын нек джоя
эди?

2) Бекмырзаны Къамгъутда джашауу.

3) Патчахлыкъны заманында урунган халкъны
джашауу алай къыйын нек болгъанды?

4) Джангы Совет Конституцияда эркинликни, тенг-
ликни юсюнден не айтылады? (Джарашдырыб, сабийле-
ден толу джууабланы излейди.)

IV. Юйге иш. Биринчи къауумгъа—кесгин окъуб,
хапарын айтыб келирге.

Экинчи къауумгъа—сочинение джазаргъа („Бекмыр-
заны сыфаты“.)

Ючюнчю къауумгъа—„Бекмырзаны джашауу“ деген
чыгъармада туура сѣзлю айтымла табыб, тетрадлагъа
джазыб келирге (6-шар.)

V. Энци иш.

Биринчи тизгин—окъуу, кесинг джаратхан джери-
ни хапарын айт.

Экинчи тизгин—туура сѣзлю айтымланы табыб, ли-
ратурадан тетрадынга джаз.

Ючюнчю тизгин—Къамгъутну сыфаты.

VI. Этилген ишни тинтиу, багъа беруу.

Устаз. Сабийле, Уллу Октябрь революциягъа дери тюзлюк, тенглик болмагъанына къаллай сёзле шагъатлыкъ этедиле бу чыгъармада?

Сохта: Бай Къамгъутну джугтлугъу, бетсизлиги, Бекмырзаны инджитиб, кёзюн ёрге ачдырмай тургъаны, Къамгъут Бекмырзаны кесини малыча кёргени, Бекмырзаны школгъа иймегени. Хоншу-тийре Бекмырзаны джашаууна къыйналгъанлыкъгъа, джукъ айтыргъа мадары болмагъаны.

Устаз. Кёремисиз, сабийле, къаллай зарауатлыкъда джашагъанды урунган халкъ Уллу Октябрь революциягъа дери. Бизге къолун ким узатханды, аллай зорлукъладан ким къутхаргъанды? В. И. Ленин. Озгъан заманны къыйынлыгъын билмеген бююннгюню зауукълугъун толу билаллыкъ тюлдю. Ол себебден эски джашауну юсюнден аслам окъугъуз, иги окъугъуз, къууана билигиз бу сейирлик джашаугъа.

Къобанланы Дагир

Къобанланы Хаджи-Алийни джашы Дагир 1918 джыл 5 апрелде Тёбен Марада туугъанды. Эл школну бошагъандан сора Микоян-Шахарда педучилищеге кириб, аны 1937 джыл махтаулу бошаб, бир джылны Хусси-Къарданикде ал башланган школну тамадасы болуб ишлегенди.

1938 джылдан 1940 джылгъа дери Москвада артиллерия училищеге окъугъанды. Ол джыллада Дагир литература, искусство бла терен шагърей болуб башлайды.

1940 джыл Къобан улу КПСС-ге членнге киреди. Уллу Ата джурт къазауатны джылларында Дагир, суйген Джуртубузну сакълай, джигитликле этгенди, талай орден бла медал алгъанды.

Къобан улу, прозаик болса да, литературагъа эм алгъа назмула бла къошулгъанды. Аны биринчи назмулары 1957 джыл Фрунзеге чыккъан „Бирге джырлайыкъ“ деген репертуар джыйымдыкъны экинчи номеринде басмалангъандыла: „Батыр бол“ деген назму 1941 джыл, „Суратчыгъа“ деген назму 1955 джыл, „Таулу танго“ деген назму да 1956 джыл джазылгъандыла.

Бир назмусуна Дагир „Суратчыгъа“ деб бош атамагъанды. Ол кеси художникди.

1957 джыл Фрунзеде чыкыган „Таза джюрекден“ деген джыйымдыкы китабда Дагир „Ленин“, „Батыр бол“, „Суратчыга“, „Школчум“, „Бюгюн“, „Бирликде тирилик“, „Врачха“, „Сабий тенгеме“ деген назмуланы басмалаганды. Джыйымдыкы китаблада Къобан улуну дагыда талай назмусу берилгенди. Аны назмуларыны ичинде эм белгилелерини бири „Джашасын бизни партия“ деген назмусуду.

Бир джазыучу китаб джазыб, сора башха джазыучу ол китабда айтылган затланы юсюнден андан ары джазганы дуня литературада аз болган затды. Эки джазыучу бир чыгарманы бирден джазганылары кёб болганды, бусагъатда да болады, алай а ала бири башлаб, бири андан ары джазганы аз тюбейди. Сёз ючюн, Гёте бла Шиллер балладаланы, эпиграммаланы бирге да джазгандыла, бири башлаб, бири аягына дери джазганы да болганды.

Къобанланы Дагирни аты 1965 джыл окъуучулагъа артыкы да белгили болганды. Ол джыл Дагирни „Таулада таууш“ деген романы чыкыганды. Аппаланы Хасан „Къара кюбюр“ деген романы ХХ ёмюрню ал джыллары бла бошайды. Дагир „Таулада таууш“ деген романы алайдан башлайды. Дагирни романында баш геройланы асламысы „Къара кюбюрде“ болган геройладыла. Ол себебден „Таулада таууш“ „Къара кюбюрню“ андан арысыча ангылашынады.

„Къара кюбюр“ къарачай литературада эм белгили китаб болганына сёз джокъду, ол себебден аллай романы экинчи китабын джазмакылыкы джууаблы, кыйын иш болганы ачыкды. Дагир ол ишни тыйыншы толтурганды.

„Таулада таууш“ деген роман орус тилде эки кере чыкыганды: „Голос в горах“.

Къобанланы Дагирни юч китабы „Эки заман“ деген романы Уллу Ата джурт къазауатны джылларында бюгеу совет халкы бла бирге къарачайлыланы джаугъа къаршы кюрешлерин кёргюзтеди.

Дагир „28 джылны буз тюбюнде“ деген илму-фантастика романы джазыб бошаганды. Бу роман къарачай тилде илму-фантастика джанындан биринчи китаб боллукъду.

Къобан улу Крыловну, Сеит Задени талай затларын ана тилге кёчюргенди.

ЛИТЕРАТУРА

Къобанланы Дагирни ана тилде китаблары:

1. Таулада таууш. Черкесск, 1965.
2. Эки заман. (Биринчи китаб). Черкесск, 1965.
3. Эки заман. (Экинчи китаб). Черкесск, 1966.
4. Эки заман. (Ючюнчю китаб). Черкесск, 1968.

Орус тилде:

1. Голос в горах. Ставрополь, 1971.
2. Голос в горах. Черкесск, 1978.

Джыйымдыкъ китаблада:

1. Таза джюрекден. Фрунзе, 1957.
2. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1957.
3. Шохлукъ. Черкесск, 1962.

Орус тилде джыйымдыкъ китабла:

1. Наша юность. Черкесск, 1957.
2. Зори Кубани. Черкесск, 1961.

Дагирни творчествосуну юсюнден:

1. А. И. Караева. Очерки истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
2. А. И. Караева. О военной прозе в современной карачаевской литературе. Черкесск, 1971.
3. „Ленинни байрагъы“ газет. 1978 дж., 4 апрель
Ортабайланы Римманы „Аны джыры—Ата джурт“.

Дерсни темасы: „Къуугъун“ („Таулада таууш“.
Къобанланы Дагир.)

Дерсни мураты: кесгин окъуу, тау элдеде
граждан къазауатны ал джылларында тюз-
люк ючюн кюрешни кёрюнююун ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: иллюстрацияла,
грампластинка.

І. Классха соруула: 1) Юйге берилген дерсден ангыламагъаныгъыз бармыды? 2) Ким айтыр, юйге не берилгенди? 3) Планинга джууукъ джарашдырыб хапар айтыу. (Устаз парталагъа айланыб, сочинениелерине кёз джетдиреди, джыяды.)

II. Юй ишни бегитиу.

1) Соруула бла иш:

а) кьаллай такьыр джашауда джашагъанды урунган халкъ?

б) урунган халкъ кьачан табды эркинлик? (Сабийле толу джууабла береди, устаз джууабланы тамамлайды.)

III. Джангы дерс. Устазны ушагы: 1) Къарачай халкъны историясыны юсюнден.

2) Романны юсюнден („Таулада таууш“.)

а) иллюстрациягъа таяна, ушакъ этеди устаз.

„Таулада таууш“ деген романдан юзюкню устаз кесгин окъуйду.

б) сабийле, китабланы ачыб, устаз бла тенг окъуйдула ичлеринден. (Устаз, кесгин окъугъан бла кьалмай, сёзлюк иш бардырады. Устаз толтурулукъ ишле бла сабийлени шагърей этеди. Сёз ючюн, текст бла ишлейди, синонимле, омонимле табалды, сёзлюк иш бардырады.)

IV. Сёзлюк иш.

Садакъча—

Тёртгюллейди—

„Аманнга алгын чыдамаз“—

Къан джаугъанды—

V. Текст бла ишлеу.

1) Хапар юзюкню кесгин окъуу.

2) Бу хапарда ким кьалайын джаратады?

Сабийле кеслери суйген, джаратхан эпизодланы хапарын айтадыла.

3) Къанаматны тутулгъанын эштгенлеринде, аны тенглерини кьалай кьайгъыргъанларыны хапарын ким айтады?

4) Къыямыт бла Къамгьутну тюбешген заманларын кьалай кёргюзтесиз кёзюгюзге, ким айтыр? д. а. к.

VI. Юйге иш. Изложение джазыб келирге („Къанамат дорбунда джокъду“.)

VII. Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Энчи иш.

1. Окъугъаныбызгъа ат атау, план салуу.

2. Джаратхан джеринги суратын сал.

3. Текстде тенглекшириуленни таб.

(„Садакъча сюзюлюб“, „тонгуз шыкьыртха тынгы-

лагъанча“, „тюлкюхамхот“, „айю талагъан адамча“, „тюлкю ёшюн“, д. а. к.)

Грампластинкагъа тынгылау („Къанаматны джыры“.)
Джырны сюзю: макъамы—мыдах, сёзлери бушуулу.

VIII. Устаз. Кёремисиз, сабийле, ненча тюрюю зат этилди бу дерсде. Кёб ишледигиз. Сураат салдыгъыз, джыргъа тынгыладыгъыз, текст бла ишледигиз, тилни сураатлау мадарларын табдыгъыз. Юйде изложение джазаргъа сизге тынч болду (этилген ишлеге багъа беру.)

Шогенцукъланы Алий

Алийни „Унну пуду“ деген хапары ана тилге кёчюрюлюб хрестоматияда берилгенли талай джыл болады. Аны башха заты бизни областда чыкъмагъанды.

Шогенцукъланы Асхатны джашы Алий, белгили къабарты поэт, 1900 джыл Къабарты-Малкъарны Басхан районуну Старая крепость деген элинде кеси къыфйны бла джашагъан адамны юйдегисинде туугъанды. 1939 джыл Къабарты-Малкъарда искусствону сыйлы къууллукъчусу деген атны алгъанды. 1940 джыл КПСС-ге член болгъанды. Уллу Ата джурт къазауатны заманында Бобруйск шахарда фашист концлагерде ёлгенди.

Алий поэзия чыгъармала джазгъанды. Къабарты совет литератураны тамалын салгъан Алийди.

Алийни джашау джолу узун болмаса да, ол кёб затны сынагъанды. Алий Дагъыстанда устазлыкъ курсада окъугъанды, андан сора Кърымда педучилищедде окъугъанды. Кърымны акъ аскерле алгъанларында, ол, ызына келалмай, студент нёгерлери бла Стампулгъа тюшеди, анда педучилищедде окъуйду, 1917 джылдан 1919 джылгъа дери Стампулда болады.

Анда эртде кёчюб баргъан адыгланы джашау болумларын кёрюб, ала миллетликлерин тас этиб, тюрколю болуб баргъанларын сезиб, ол затха къаршчы назмула джазады.

Алий Стампулда джазгъан бир назмусун келтирейик.

АНАМ

Анам, не хапар билесе джашынгдан?
Сюйген баланг кёб кюнлерин ашыра,
Ол къайгъылыды тенгиз джагъасында...
Турады, джуртуна термиле мында.

Мында аллай кюн джокъ, билеме аны,
Къарар кибик Минги-Тауну башына.
Джашауум къайгъыртмайды аналаны,
Мында ала ышармайла джашынга.

Богъаз... Кемеле... Тыш кърал шахары,
Даурда джюк джюклегенле топ-толу,
Терлерин бёркле бла сюрте, арыб,
Ала ишлейдиле, бек онгсуз болуб.

Эштемисе, анам! Тюрклю джюкчюле,
Таукеллик бере, айтадыла ачыкъ:
«Джигит бол!— дейдиле, онгуму биле, —
Кертиди ёксюзню дуниясы — ачы!».

Ала башымы сыласала, манга
Зыбыр къоллары кёрюнеди хычыуун,
Джуртумдан кенгдеме. Не амал анга?
Кимден да, манга, анам, сенсе джууук!

Ах, къалай иги боллукъ эди, анам,
Арталлы да туумайын къалгъан болсам!
Сени къатынга турлукъ эдим, анам,
Сабийлигимде огъуна ёлюб къалсам.

О, мени не терслигим бар эд, аллах?
Джангыз къойдунг, джалан баш, джалан аякъ.
Тул къалгъан анама сынатдынг палах,
Инджитдинг, джылатдынг — къоймадынг аяб.

Бугъуб тураса, джандетни ичинде,
Аллах, сабий джылауну эштмей эсенг,
Ол джукълаб турады багуш юсюнде,
Байлагъа уа къууанч этдиресе сен!..

Сакъла, анам! Ишлерме къарыу барда,
Киши болурма. Атар къууанч тангы.
Басхан суу джагъасында, эски тарда,
Сен энгда кёрюрге суйген балангы.

1917 джылда огъуна Алий не межгитлеге, не тохана юйлеге эс бёлмей, тенгиз къыйырында, къара терлеб ишлегенлени кёрюб, алагъа джарсый, ала бла бир иннет табарын сезе, джазады.

1919 джыл Турциядан къайтыб келгенден сора, Алий Къабарты-Малкъарда джангы совет джашауну алчы адамларыны бири болады. Ол кесини чыгъармаларында эски, зор джашауну халкъгъа къыйынлыгъын, кюн-сюзлюгюн ачыкълайды эмда окъуучулары джарыкъ, тенглик джашаугъа чакъырады.

1924 джыл, В. И. Ленин ёлгенинде, Алий „Ленин“ деб назму джазады. „Джюрекни излеми“ деген назму-

да аны чыгъармачылыкъ эмда джамагъат ишинде эм баш магъана не затда болгъанын айтады:

Излемиг — тюзлюкдю, кызыу джюрегим,
Айыра бил кертини ётюрюкден.
Джашау алайсыз бир да болмаз иги.
Кёзбаулу неда алдаучу болма сен.

Джылла да ётерле, кёрюнмейин узун,
Сен а кюреш душманла бла къаты.
Баргъан джолунгу джарытхан джолдузунг —
Сени ёхтем Ата джуртунгу аты.

Алийни „Мадина“, „Къыш кече“, „Джаш джигит“ деген поэмалары къабарты литиратурада белгили орун аладыла. Бютеу да Алий сегиз поэма джазгъанды, „Къамбот бла Ляца“ деген романны назму бла джазгъанды. Къаламын кылычха ауушдургъан поэт, 1941 джыл 29 ноябрда фашистлени кёолундан ёлмесе, кёб фахмулу чыгъарма джазарына сёз джокъ эди.

ЛИТЕРАТУРА

1) Шогенцукъланы Алий. Назмула бла поэмала. Нальчик, 1961. (Бу китабха юч поэма бла таллай назмусу киредиле. Аланы малкъар поэт Мокаланы Магомет кёчюргенди. Ал сёзню Отарланы Керим джазгъанды.)

2. „Шуёхлукъ“ деген альманах. Нальчик, №3. 1975. (Алийни юсюнден Хакъуашланы Андрей бла Мокаланы Магометни статьялары бла Алийни „Мадина“ деген поэма назмулары басмалангандыла.)

Дерсни темасы: „Унну пуду“ (Шогенцукъланы Алий.)

Дерсни мураты: сабийлени кесгин окъургъа юретиу, алгъынныгъ джашауну такъырлыгъын, кюнсюзлюгюн, тенгсизлигин ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: авторну портрети, карточкала, иллюстрацияла, „Алгъын бла энди“.

Дерсни барыуу—ушакъ халда.

I. Юйге берилген ишни тинтиу.

- 1) Юйге не берилген эди, ким айтыр?
- 2) Ангыламагъаныгъыз болгъанмыды?

Сохта. Юйге Къобанланы Дагирни „Таулада таууш“ деген романыны „Къуугъун“ деген юзюгюн кесгин окъуб, хапарын айтыргъа, изложение джазургъа берилген эди. („Къанаматны сыфаты“.)

Устаз. Ким айтыр хапарны джарашдырыб, текстге джууукъ? (Бу кёзюуде устаз сабийлени энчи ишлерине кёз джетдиреди, багъа береди.)

II. Джангы дерс. Авторну юсюнден устазны ушагъы.

1) Устаз кесгин окъуйду „Унну пудун“.

2) Сёзлюк иш: Мууал, десетина, пуд, картуз.

(Устаз къангада джазылыб тургъан сорууланы ачады, алагъа толу джууабла излейди.)

а) Бу хапарны къалайын бек джаратасыз?

б) Хапар кимни, нени юсюнден айтылыб башланады?

в) Сиз, Муратны орнунда болсагъыз, къалай этерик эдигиз Хасетге?

г) Хасет бла Муратны халилери бирчамыды?

3) Сохталагъа кесгин окъутады, хапарын толусу бла сорады.

III. Текст бла ишлеу.

План салуу (хар кесегине ат атау.)

„Пуд нартюх ун“.

„Уууч нартюх ун“.

„Мен джолгъа чыкъдым“.

„Эй, зыккыл Хасет!“

„Къаракёзчюк“.

„Темирлени хыны тауушлары“ (этилген ишге багъа бериу.)

IV. Юйге иш. 1) Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа. 2) Онушар кёб магъаналы сёз джазыб келирге.

V. Иллюстрацияла бла ишлеу („Алгъын бла энди.“)

1) Алгъын къаллай джашауда джашагъанды джарлы халкъ?

2) Кимлени сабийлери окъугъандыла школлада?

3) Джарлыланы сабийлери нек окъумагъандыла?

4) „Унну пуду“ деген хапарда ким кимни хыликке этеди?

5) Мурат къалай саламлашды джарлы джашчыкъ бла?

6) Муратдан, Хасетден ким насыблы болду?

7) Бусагъатда окъумагъан бармыды?

8) Окъуу кимге да тенг нек болгъанды?

9) Школгъа термилген киши бармыды бусагъатда?

Устаз сабийлени джетишдиралмагъан джерлерин джетишдиреди, келир дерсе сочинениеге хазырлайды классны („Алгъын бла энди“ деген темагъа.)

VI. Карточкала бла ишлеу.

Биринчи карточка.

Тенглешдириулени таб бу тизгинледе:

„Минги Тауду ариулукъну анасы.

Кюмюш кибик джылтырайды джагъасы“.

Тюбю сызылгъан сёзню тинт, синонимле таб.

Экинчи карточка.

Тилни суратлау мадарларын таб (белгилеуле.)

„Сора эрий тебрейдиле суююнуб.

Джасаналла тюрлю-тюрлю кийиниб.

Мийик таула тубанлагъа бёлениб.

Ёзенлери кём-кём ариу кёгериб“ (Къаракетланы Исса.)

Ючюнчю карточка.

1) Къаллай нарт сёзле билесе алгъын заманны юсюнден?

Байланы, джарлыланы юслеринден.

2) Къаллай нарт сёзле билесе бусагъат джашауну юсюнден?

Устаз. „Ачылгъан эт джабылса да, кёрген кёз унутмаз“ дегенни къалай ангылайсыз?

Хасетге келишемиди бу нарт сёз?

VII. Этилген ишге оюм этиу, багъа бериу.

Дерсни темасы: „Унну пуду“ (Экинчи кесеги-Шогенцукъланы Алий.)

Дерсни мураты: классны сочинениеге хазырлау.

Дерсе окъуу керекле: грампластинка „Чалкычыкъ“, сурат „Алгъын бла энди“.

I. Юй ишни тинтиу.

1) Юй ишден сорлугъу болгъан бармысыз?

2) Ким айтыр джарашдырыб „Унну пуду“ деген хапарны? (Эки сохта джарашдырыб хапарын айтадыла.)

3) Сабийлени литературадан тетрадларына къарау, ким джазгъанды, джазмагъанды берилген ишни (10—синоним.)

4) Ол сёзле бла эсе айтымла къурау (4—5 сохтагъа багъа бериу.)

II. Хапарны экинчи кесегине кёчюу.

1) Кесгин окъуу, сёзлюк ишни бардыруу.

2) Окъулгъанны хапарын соруу.

3) Сабийлеге хапарны кесгин окъутуу.

4) Сүйген джерлерини хапарын айтдыруу.

Устаз: "Бу юзюкде къалайын бек джаратасыз, джаратхай джеригизни хапарын айтыгъыз.

III. Соруула бла иш.

1) „Унну пуду“ деген хапар къаллай джашауну ачыкълайды?

2) Джашчыкъ атасы бла къарнашын къалай табды?

3) Хаджи аланы сюдге берирге нек излегенди?

4) Халкъны джашаууна кёре табигъат хапарда къалай суратланады?

5) Чалкъычыланы иш нек къууандырмайды?

6) Аланы кюнлери къарангы нек болгъанды?

7) Бусагъат заманны чалкъычыларыны насыблы джашауларындан хапар айтыргъа.

IV. Юйге иш. Сочинение джазыб келирге („Алгъын бла энди“ деген темагъа.)

V. Сурат бла ишлеу. „Алгъын бла энди“.

1) План салыу („Алгъын бла энди“ деген темагъа.)

2) Уллу Октябрь революциягъа дери таулуланы джашаулары.

а) Хакъ ашаучуланы сыфатлары;

б) урунганланы байлагъа джегилген джашаулары.

3) Джангы джашау. Ишди бизни къууандырлыкъ.

4) „Билим кимге да ортакъды“.

VI. Текст бла ишлеу.

1) Тенглешдирилени табыу.

2) Кёб магъаналы сёзле бла ишлеу. Фразеологизм-лени сёзтутушладан айыра билиу.

VII. Этилген ишлеге багъа беруу, оюм этиу.

Бостанланы Хасан

Бостанланы Орусбийни джашы Хасан 1904 джыл Джёгетейде туугъанды. Хасан къарачай литератураны ал башлагъанланы бириди. Журналистлик ишни ол 1925 джылдан башлагъанды.

Хасан Ёртенланы Азрет бла, Шахмурзаланы Саид бла бирге Симферопольда педучилишеде окъугъанды, кесини кёзююнде окъуулу адамланы бирине саналгъанды.

Аны „Джангы ёсюмге“ деген назму китабы 1932 джыл чыкыгъанды, „Джырла бла назмула“ деген экинчи китабы—1936 джыл, „Джырла бла назмула“ деген ючюнчю китабы 1940 джыл чыкыгъандыла.

Фашист Германия бизни сюйген Джуртубузгъа чабхананында, Хасан кеси разылыгъы бла къазауатха кетгенди, анда уллу джигитлик эте, 1942 джыл ёлгенди.

Бостанланы Хасанны 4 классха „Бизни таула“, „Совет Джуртум“, „Гокка ханчыкы“ деген назмулары киредиле. Хасанны атын сохтала биринчи классдан огъуна биледиле. Биринчи классда „Айырма сохта“, „Физкультурник“ деген назмулары, ючюнчю классда „Джангы джашаугъа“, „Техника“, „Къызыл Аскерни джыры“ деген назмулары окъуладыла.

Хасанны „Бизни таула“ деген назмусу 1930-чу джылланы хрестоматияларында да басмаланыб тургъанды.

Бостан улу джангы джашауну джырчысыды. Аны назмулары Октябрь революция ачхан джангы, джарыкы джашаугъа аталадыла. Ма аны бир къауум назмуларыны атлары: „Ленинни джолуду“, „Совет джуртум“, „Къызыл Аскерни джыры“, „Джангы джашаугъа“, „Алчы колхозгъа“, „Метрогъа“, „Ударник“, „Белгили малчыла“.

„Ленинни джолуду“ деген назмусунда Хасан кесини тау халкъына бютеу совет кърал бла бирге къарайды. Бютеу къралда этилген джангы затла поэтни къууандырадыла, джюрегин учундурадыла.

Джангы насыб джашауну келтирген Коммунист партия болгъанын Хасан кёб назмуда айтханлай турады. 1936 джыл Кавказ тауланы тегерегине айланган атлылагъа аталгъан „Джигит атлыла“ деген назмуну аягъы былай бошалады:

Тулпар ишленн уясы болгъан,
Совет Джурт ёсюн, джашнасын.
Бизни хорламдан хорламгъа элтген
Къурч партиябыз джашасын!

„Колхозгъа кирейик“ деген назмуда Хасан, эски джашауну ачыуун да айта, джангы джашауну къадалыб ёсдюрюрге, чакыдырыргъа таукеллендиреди.

Хасан бир къауум назмусун орус поэзияда Владимир Маяковскийни стилине ушаш джазады. Сёз ючюн, „Джангы джашаугъа“ деген назмугъа къарайыкы:

Бир белек джыл
 Мындап алда
 Урунганла
 Эм джалчыла,
 Кеб джарлыла,
 Орталыкъла
 Энчиликде
 Такъырлыкъда
 Джашан элле.
 Ала этген
 Малны, мюлкню,
 Рысхыны
 Джыртыб-джулкъуб,
 Зауукъ этиб,
 Бай къауумла
 Ашай элле.
 Кулак мюлкде,
 Аякъ тюрбе
 Эзилгенле:
 Ол джарлыла,
 Орталыкъла,
 Бююнлюкде
 Ишчиле бла
 Бек биригиб,
 Къурч къалала
 Ишлейдиле.
 Урунганла,
 Негер болуб,
 Джуртубузну
 Ара мюлкде
 Кючлейдиле,
 Кючлейдиле.

Неда аны „Алчы колхозгъа“ деген назмусундан:

Юлгюлюдю
 халкъларына
 сени ишинг,
 Джарыкъ
 болуб
 сен къууанча
 туугъанса;
 Эллилени
 бирикдириб
 кесинге,
 Энчиликни
 узакъ,
 кери
 къуугъанса.

Хасанны бир къауум назмусу, макъам салыныб, джырланыб тургъанды. Аны „Хорланмазлыкъ Къызыл Аскер“ деген джыры („Партизан джыры“ макъамын-

да) 1930-чу джыллада эм кёб айтылгъан джырланы бири болгъанды.

„Таулу къыз“ деген гитче поэмасында Хасан тиширыуну алгъын заманда эркинликсиз, кюн кёрмей ёсгенин суратлай, энди джарыкъ джашауда кенг дуниягъа чыккыгъанын суратлайды.

1930-чу джыллада сабий литература аз чыккыгъанды. Ол заманда сабий литература бла кёб кюрешген джангыз Боташланы Абидат болгъанды десек, джангыллыкъ тюлбюз. Хасан сабийлеге атаб талай назму джазгъанды. „Пионер джыр“, „Муратны терекчиги“, „Къозучукъ“, „Кёк кишиу“, „Айырма ученик“, „Эринчек“, „Сентябрны биринде“. Аны сабий назмулары, кёб болмасала да, унутуллукъ тюлдюле. Хасанны „Къозучукъ“ деген назмусу уа малны юсюнден сабийлеге этилген назмуланы эм игилериди деб къояргъа боллукъду. Назмудан эки строфаны келтирейик:

Тум къарады къозучукъ,
Керпеслениб ойнайды,
Юзгерени къатында
Ханчыкъланы чайнайды.

Эсге тюшсе, анасын
«Май-май» этиб чакъырад.
Бурма тюклю къозучукъ
Къалай ариу макъырад.

Хасанны „Бизни таула“ деген назмусуну юсюнден аслам айтыргъа тыйыншлыды. Къарачайлыла, тауланы ичинде джашагъанлыкыгъа, тауланы махтаб джангыз бир джыр да этмегендиле. Таула эски джырлада кёб айтыладыла, алай а къуру тауланы юсюнден Совет властха дери энчи джыр этилмегенди. Аны алай нек болгъаныны сылтауу теренди.

Адамны джюреги къууанмаса, тегерекде ариулукъну кёрмейди, бютеу халкъны джюреги да алайды. Таула бурунча тургъанлыкыгъа, таулуланы джашаулары энди, сокъур, сау да танырча, тюрленгенди.

Эски джырлада таула кёб айтыладыла, алай а таула къыйынлыкны биргесине айтыладыла, таулула алагъа къараб къууанмагъандыла.

Ю л г ю. „Къанаматны джырындан“:

Джарыкъ джулдуз таугъа айланыб батады,
Учкулан тюсюнде бир джигит ёлюк джатады.

„Экинчи эминадан“:

Биз умут этдик уллу Тебердиде джашаргъа,
Бизге буюрулмад Муху будайдан ашаргъа.
Къар джаугъанды Мухуну башы чатлагъа.
Кимле минерле мекер тамгъалы атлагъа?

Октябрь революциядан сора, таулула бютеу совет халкъ бла бирге насыб джашау ишлеб тебрегенлеринде, табигъатда ариулукъгъа да сагъайгъандыла, табигъат халкъны джюрек сезимине кёре тюрлениб тебрейди. Ары дери кёрмей туруб, энди джангыдан кёргенча, болуб, поэгле, джюрек къууанчны таула бла юлешгенча, алай джазадыла. „Социалист таула“ деб Хасан бек тюз джазгъанды.

Октябрь революциядан сора таулула бютеу ишчилени, эллилени иннетлери бир болгъанын ангылайдыла, Коммунист партияны, Совет правительствону оноулары уллу, гитче да бютеу халкълагъа бирча джарыгъанлары себебли, таулула Октябрь революциядан сора кеслерини джуртларына бютеу Совет къралны санаб тебрейдиле. Алай бла къралны хар элиси таулулагъа, суйген тауларыча, багъалы болады. Бостанланы Хасан кесини назмусуна „Совет джуртум“ деб аны ючюн атагъанды.

ЛИТЕРАТУРА

Бостанланы Хасанны кесини китаблары:

1. Джангы ёсюмге (джырла). Нарсана, 1932.
2. Джырла бла назмула (тюзетилиниб, къошулуб экинчи кере чыкъгъаны). Микоян-Шахар, 1936.
3. Джырла бла назмула. Микоян-Шахар, 1940.
4. Сайламалары. Черкесск, 1962.

Джыйымдыкъ китабла:

1. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1957.
2. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.

Дерсни темасы: „Бизни таула“ (Бостанланы Хасан.)

Дерсни мураты: кесгин окъуу, тауланы байлыкъларын, ариулукъларын суратлау,

Дерсде окъуу керекле: грампластинка („Ми-
нги Тау“), эпидиоскоп.

Дерсни барыуу—ушакъ, суратлау халда.

1) Юйге берилген дерсден сорлугъу болгъан бар-
мысыз?

2) Юйге не берилген эди, ким айтыр?

Сохта. Юйге Бостанланы Хасанны „Совет джур-
тум“ деген назмусун азбар этерге, башха джазыуучу-
ланы да назмуларын, джырларын юрениб келирге
(Совет джуртну юсюнден.)

Устаз. „Совет джуртум“ деген назмуну азбар
ким айтыр?

Къаллай нарт сёзле билесиз Ата джуртну юсюнден?

Сохта. „Адамны насыбы—Ата джуртуду“, „Ата
джуртну байлыгъы таркъаймаз“.

Устаз. „Таркъаймаз“ деген сёзню къалай ангы-
лайсыз?

Сохта. Бошалмаз, аз болмаз, кем болмаз, тауу-
сулмаз.

Устаз. Башха назмула билемисиз Совет джуртну
юсюнден? Ким айтыр? (Сабийле Хубийланы Османны
„Сюйген джуртумда“, „Ата джуртумда“, дагъыда баш-
ха джазыуучуланы талай назмуларын, джырларын ай-
тадыла, этилген ишге устаз багъа береди.)

1. Бостанланы Хасан къайда, къачан туугъанды?

2. Бостанланы Хасанны классдан тышында несин
окъугъансыз? (Сабийле толу джууабла береди.)

Устаз. Бюгюн биз Бостанланы Хасанны „Бизни
таула“ деген назмусун окъурукъбуз. Бу назмуда талай
джангы сёзге тюберикбиз.

Сёз ючюн: Мелхум—кёб, эркин, джетишимли;
Бугъойла, чатла, къашха, д. а. к.

II. Назмуну устаз кесгин окъуйду азбар, тинтеди.
(Сабийлени биринчи кере китаблары джабылыбды.)

Назмуну сохталагъа кесгин окъутуу.

III. Сор уула:

1) Бизни областны тауларында къаллай байлыкъла
чыгъадыла?

2) Таулада къайсы джанууарла джашайдыла?

3) Сиз аладан къайсыланы кёргенсиз?

4) Къаллай джайлыкъланы, къышлыкъланы, суула-
ны атларын билесиз?

5) Сиз джашагъан джерни табигъаты ариумуду?
Несин джаратгъсыз?

6) Кавказ тауланы юсюнден къаллай назмула, джырла билесиз? (Устаз сохталадан толу джууабла излейди, багъа береди.)

IV. Юйге ищ. „Бизни таула“ деген назмуну азбар этерге, тауланы юсюнден назмулагъа, джырлагъа юренирге.

Ючюнчю къауум—хапарчыкъ джазаргъа („Тауларым“ деген темагъа.)

(Бу къауум билимли сабийлеге саналадыла.)

V. Эпидиоскоп бла ишлеу.

1) Тауланы суратларына къарау.

2) План салуу.

3) Планинга джууукъ хапар къурау.

Тилни суратлау мадарларын къааптарыу.

VI. Грампластинкагъа тынгылау („Минги Тау“.)

1) Сабийле джырлайдыла.

2) Тилни суратлау мадарларын табадыла.

Дерсни темасы: „Совет джуртум“ (Бостанланы Хасан.)

Дерсни мураты: кесгин окъуу, совет халкъны эркинликге чыгъыб урунуун ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: грампластинка „Алгъа“, карточкала.

Дерсни барыуу—соруу халда.

I. Классха соруула:

1) Юйге берилген дерсден сорлугъу болгъан, ангыламагъаны болгъан бармысыз?

2) Юйге не берилгенди, ким айтыр?

Сохта. „Алгъын бла энди“ деген темагъа сочинение джазаргъа берилген эди. (Устаз парталагъа айланыб, этилген ишлеге кѣз джетдиреди, маджал джазылгъан сочинениелени тенглешидиреди, багъа береди.)

II. Джангы дерс.

1) Устазны ушагъы (авторну юсюнден), портретин да кѣргюзте.

Бюгюн биз Бостанланы Хасанны „Совет джуртум“ деген назмусун окъурукъбуз, иги тынгылагъыз.

Бу назмуда Хасан нени ачыкълайды, къаллай джашауну суратлайды? (Сабийлени китаблары джабылыбды, устаз назмуну кеси азбар окъуйду, сабийле эс ийиб тынгылайдыла.)

2) Устаз назмуну азбар окъуйду.

III. Сабийлеге соруула береди, сёзлюк иш бардырады.

Устаз. Ким айтыр, бу назмуда автор нени ачыккылайды?

Сохта. Бостанланы Хасан „Совет джуртум“ деген назмусунда Ата джуртубузну байлыклары, табигъатны ариулугу, шахарланы, элени юйреб ёсгенлерин, халккыны насыблы джашауда джашагъанын, кыарнаш миллетлени биригиб урунганларын ачыккылайды.

Сабийле, кыалай ангылайсыз бу тизгинлени:

Кенг тюзледе тракторла, комбайнла улуйдула.

Кёбдю сени геройларын, батырларын, лётчиклерин.

Кыуанчлыды, насыблыды, бек джарыккыды

Совет джуртда джашауубуз. (Сабийле кеслери ангылагъанларыча ачыккылайдыла, устаз да ала джетишдирилмагъанны джетишдиреди.)

III Юйге иш.

1) Назмуну азбар этерге.

2) Башха поэглени да Ата джуртну юсюнден назмуларын кыайтарыгъа, Ата джуртну юсюнден назмула джазыб келирге.

IV. Энци иш.

Биринчи кыауум—назмуда тенглешдириулени табыб, лигитературадан тетрадлагъа джазады (сёз ючюн: „кыурчдан“, „Илячинча“...)

Экинчи кыауум—назмучуккыла кыуаргъа кюрешеди („Сюйген джуртум“ деген темагъа.)

Ючюнчю кыауум—карточкала бла ишлейди.

Этилген ишге багъа беруу, тинтиу.

V. Грампластинкагъа тынгылау („Алгъа“.)

Бу джырны сабийле билирге керекдиле. Сабийле джырны макъамы бла джырлайдыла.

Устаз. Бу джыр бизни неге чаккырады?

Бизни кыаллай джашау саккылайды? (Устаз толу джууабла излейди.)

VI. Этилген ишлеге багъа беруу, оюм этиу.

Байкыулланы Абдул-Керим

Байкыулланы Пагону джашы Абдул-Керим 1906 джыл Огъары Марада кеси кыыйыны бла джашагъан эллини юйюнде туугъанды. Октябрь социалист революция ачхан джангы джашау анга кыанат битдиреди, джюрегин учундурады.

Сюрюу ызындан айлана тургъанлай да, 1927 джыл эл школну бошаб, Баталпашинскеде (эндиги Черкесскеде) совпартшколагъа киреди.

1930 джыл Абдул-Керим КПСС-ге членнге алынады. Совпартшколаны бошагъанлай, 1931 джыл туугъан элине келиб, пропагандист болуб ишлейди. 1933 джыл КПСС-ни обкому Абдул-Керимни Москвада КУТВ-гъа (Коммунистический университет трудящихся Востока) джибереди. Андан къайтхандан сора обкомну, облисполкомну аппаратларында ишлейди, 1937 джылдан башлаб литература джолгъа джарашады. 1937 джылдан 1941 джылгъа дери, къазауатха кетгинчи, „Къызыл Къарачай“ (бусагъатда „Ленинни байрагъы“) газетни алгъы бурун редакторуну заместители, артда редактору болуб ишлейди.

1938 джыл Абдул-Керим Джазыучуланы Союзуна член болады. Уллу Ата джурт къазауатны ал кюнлеринден башлаб, хорлам кюннге дери Байкъул улу фронтда айланганды. Джуртубузну джауладан къоруулай этген джигитликлери ючюн орденле, медалла бла саугъаланганды.

Къазауатда аны эки кёзю да сакъат болгъандыла. Алай болса да Абдул-Керим алкъын таукел, тири адамды, алгъынча, энтда назму, поэма джазады. Эм алгъа ол саудан назмуну башында къурайды да, сора сабийлерине айтыб джаздыртады.

1937 джылдан башлаб Абдул-Керимни назмулары газетни бетлеринде чыкъгъанлай тургъандыла.

Абдул-Керимни биринчи классда „Хорлам“, ючюнчю классда „Совет Аскер“, „Биз урушха къаршчыбыз“ деген чыгъармаларын окъуйдула.

Аны биринчи назму китабы 1940 джыл басмаланганды. Поэт биринчи китабыны атына „Насыб джашавгъа джырла“ деб атагъанды. Тёртючю классны окъуу китабына кирген „Москва“ деген назму ол китабдан алыннганды. Китаб „Джашайды Ленин“ деген назму бла башланады.

Абдул-Керим Ленинни, Коммунист партияны юсюнден талай назму джазгъанды.

1941 джыл ол „Джолгъа ашыкъ“, „Сау къал“, „Фашист уя чачылыр“, „Эзербиз, джауну эзербиз“, „Сау къал“ деген назмулары, 1942 джыл „Къарнашыма“ деген назмуну, 1943 джыл „Эсимдеди“, „Зулифа пар-

тизанда“, 1944 джыл „Къобан“, „Булутчукъ“, „Элиме“, 1945 джыл „Хорлам“, „Совет Аскер“ деген назмуланы джазгъанды. „Хорлам“ деген назму уа 1945 джыл 9 майда туугъанды.

Поэтни „Мени халкъым“ деген назмусу белгили назмуланы бириди. Эки строфасын келтирейик:

Мени халкъым, насыблыса,
Махтау башыса,
Эркин сѣлеш — Октябрны
Тулпар джашыса.

Джашау, ёмюр джашау дейбиз
Ленинизмге,
Хорламдан хорламгъа элтген
Коммунизмге.

Абдул-Керимни 1960 джыл басмаланган „Гитчени джолу“ деген поэмасы литературада белгили поэмаланы бириди. Гитчени джолу Абдул-Керимни джолуна ушамай къалмайды.

1965 джыл чыкъгъан „Назмула“ деген китабында Ата джуртну, урунууну, къралны махтаулу ишлерини юсюнден джазады.

„Партия“ деген назму белгили назмуланы бириди. Ол былай башланады:

Залимлени къурутхан,
Джюреклени солутхан,
Ау кезлени джарытхан —
Партияса — партия!

„Сенсе меннге эм багъалы“ деген назмуну Абдул-Керим туугъан къралыбызгъа, къралны насыб джашауна атагъанды. Ол анда кесини юсюнден да джазады:

Кѣрмесем да туура ачыкъ,
Тюлме сокъур, тюлме джарлы.
Ёмюрюмю этген джарыкъ,
Сенсе меннге эм багъалы.

„Юч кюнюм“ деген назмуда Абдул-Керим джашауна эм насыбха юч кюнюн санайды: комсомолгъа кирген кюню, партиягъа кирген кюню, Совет Аскерге чакъырылгъан кюню.

Китаб авторну „Сѣзюм“ деген назмусу бла бошалады. Назмуну арт куплети:

Совет адам — улуу атым,
Сакъ тутам, сыйын сатмам,
Тохтагынычы тебмей кыаным,
Сёзюм бирди — эки айтмам.

Абдул-Керим кёб назмуда эски-чирик адетлеге кыаршчы джазады. „Бир кече“ деген чыгыармасы динни зараныны юсюнден джазылганды.

ЛИТЕРАТУРА

Абдул-Керимни кесини китаблары:

1. Насыб джашаугъа (джырла). Микоян-Шахар, 1940.
2. Хорлам. Черкесск, 1958.
3. Гитчени джолу. Черкесск, 1960.
4. Назмула. Черкесск, 1964.
5. Экинчи туугъаным. Черкесск, 1965.
6. Бир кече. Черкесск, 1966.
7. Джарыкъ джолда. Черкесск, 1971.
8. Октябрьны саугъасы. Черкесск, 1978.

Джыйымдык китабла:

1. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1957.
2. Кыарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.

Абдул-Керимни творчествосуну юсюнден:

1. Писатели Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1963.
2. Писатели Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1966.
3. Писатели Ставрополья. Ставрополь, 1974.

Дерсни темасы: „Октябргъа“ (Байкзулланы Абдул-Керим.)

Дерсни мураты: кесгин окзуу, Октябрь революцияны халкыгъа джашау ачханыны суратланыуу назмуда.

Дерсде окзуу керекле: грампластинка „Кыарачай“, карточкала, альбом „Октябрьны юсюнден джазадыла сабийле“.

Дерсни барыуу—ушакъ халда.

I. Классха соруула:

- 1) Ким айтыр Ата джуртубузну юсюнден нарт сёзле. „Адамны насыбы—адамны Ата джуртуду“, „Ата

джуртунг—кёз джарыгъынды“, „Ата джуртунг эсен болса, бетинг-къутунг аман болмаз“, д. а. к.

2) Бу нарт сёзлени магъаналарын ачыкълау.

3) Совет халкъ эркинликге чыгъыб къалай урунады?

Урунуу юсюнден нарт сёзле келтириу: „Урун-магъан—байынмаз“, „Урунуу—джашауну анасы, къу-уанчы“. „Урунуу—берекет“, „Урунуу—байлыкъны гё-зени“, „Урунганны—кёлю джарыкъ“.

4) Бу нарт сёзлени ачыкълау.

5) „Совет джуртум“ деген назмуну кесгин азбар айтыу.

6) Ата джуртубузну байлыкъларын ачыкълагъан джерлерин табыу.

II. Джангы дерс.

1) Устазны ушагъы (авторну юсюнден.)

Биз бюгюн Байкъулланы Абдул-Керимни „Октябр-гъа“ деген назмусун окъурукъбуз, тинтерикбиз.

2) Устаз „Октябр-гъа“ деген назмуну кеси азбар окъуйду.

3) Сёзлюк иш: „Зор бугъоу“, „Къурч къылыч“, „Къобу“.

4) Назмуну сабийлеге кесгин окъутуу. Ангылагъан-ларыча кеслерини сёзлери бла назмуну хапарын айт-дыруу.

III. Сор уула бла иш.

Бу тизгинлени магъаналарын айтыгъыз:

Зор бугъоуну уруб юзген,
Джюреклени тотун къурутхан,
Тенгсизликни терен кёмген,
Кюнюбюзню мамыр этген..

IV. Юйге иш.

„Октябр-гъа“ деген назмуну азбар этиб келирге.

2) Октябрны юсюнден нарт сёзле, назмулагъа юре-ниб келирге.

V. Альбом бла ишлеу. „Уллу Октябрны юсюнден джазадыла сабийле“.

1) Бу альбомдан сочинениеле окъуйду устаз (са-бийле джазгъан.)

2) Нарт сёзле (Уллу Октябрь революцияны юсюн-ден сабийле джазгъан, д. а. к.)

VI. Энчи иш.

Биринчи кѡауум—назмуну эки кесегин азбарлайды.

Экинчи кѡауум—текст бла ишлеу.

Ючюнчю кѡауум суратха кѡараб сочинение джазады, берилген сѣзлеге таяна.

VII. Грампластинкагѡа тынгылау („Кѡарачай“ деген джыр.)

Джырны юретиу.

VIII. Этилген ишлеге багѡа бериу, оюм этиу.

Сюйюнчланы Азамат

Сюйюнчланы Алимни джашы Азамат 1923 джыл Джѣгетейде кеси кѡыйыны бла джашагѡан юйдегиде туугѡанды.

Азамат белгили кѡарачай поэтлени бириди. Ол назмула, поэмала, очеркле, хапарла, повестле джазады. Уллу Ата джурт кѡазауатда болгѡанды, 1957 джылдан бери КПСС-ни члениди, 1966 джыл СССР-ни Джазычуларыны Союзуна член болгѡанды.

Сюйюнч улу 1960 джыл Кѡабарты-Малкѡар университетни филология факультетин бошагѡанды, талай джылны устаз, школну директору, районуна тамадасы болуб ишлегенди. Арт джыллада Кѡарачай-Черкес пединститутда ана литературадан тамада устаз болуб ишлейди.

Тѣртюнчю классны окѡуу китабына Азаматны „Алтын кѡач“, „Джигер кѡолла“, „Эльбрус рудникде“ деген чыгѡармалары киредиле.

Азаматны творчествосу бла сохтала биринчи классда огѡуна шагѡрей боладыла: „Ана тилим“, „Джаз келди“, „Ата джуртум“, „Кѡарачай“ деген назмулары окѡуладыла аны. Экинчи классда „Анам“ деген назмусу, ючюнчю классда „Кѣгюрчюнле“ деген назмусу окѡуладыла.

Азаматны биринчи назму китабы („Кѡобанны мынчакѡлары“) 1959 джыл чыкѡгѡанды. Алай а аны аты кѡарачай литературада 1941 джылдан бери белгиледи. Ол джыл Микоян-Шахарда М. Ю. Лермонтовну талай чыгѡармасы кѡарачай тилде энчи китаб болуб чыкѡгѡандыла. Анда „Бюсюреу“, „Кѡама“, „Тау башла“ деген назмуланы Азамат кѣчюргенди.

Биринчи китабында Азамат партиягъа, Лениннге, шохлукъгъа, урунуугъа, табигъатха атаб талай назму джазады. „Ата джуртум“ деген назмусунда бютеу Совет Союз аны туугъан элича багъалы болгъанын айтады.

Сюйюнч улуну табигъатха терен сүймеклиги танылады. „Къарачай шахарыма“ деген назмусундан:

Къобан суу бла Теберди
Къучакълашыб ётелле,
Толкъуулары джылтыраб,
Суу мынчакъла бюркелле.

Былай къараб кёргенимде
Къобанны мынчакъларын,
Бу суугъа бауурланыб,
Келди мени къучакъларым.

Китабны атына „Къобанны мынчакълары“ деб бу куплетде тизгин бла аталгъанды.

„Махар“ деген назмудан:

Суугъа ийилиб
Акъбел къайын,
Агъарады
Эртден сайын.

Азаматны экинчи китабы „Адамлыкъ“ повестле бла хапарладан къуралыбды. Бу китабда „Халал джюрек-ле“ деген повесть басмаланганды. Анда къазауатны къыйынлыгъы да, халкъланы шохлукълары да кёрюнедиле.

„Эки сурат“ деген хапарны Азамат джашауда керти болгъан затладан алыб джазгъанды. Анда айтылгъан адам атла тюрленмей берилгендиле, джерлени атлары да тюрленмей джазылгъанды.

„Къарнаш таула“ деген назму китабында (1967) Азамат дуняда рахатлыкъны, тюзлюкню джакълауну юсюнден талай назму джазгъанды. Сюйюнч улуну „Илкер“ деген назму китабына (1973) ары дери басмаланган назмулары да киргендиле. Мында биринчи орунну Ата джуртха сүймеклик алады. „Джуртум“ деген назмуда ол „Сен болмасанг, Ата джуртум, мени да болмаз эди эркин ургъан джюрегим“ — деб джазады. „Джырым“ деген назмуну былай башлайды:

Джазгъанма, джазама мен,
Эндид джазарым,
Сенсе, сен, Ата джуртум,
Мени баш джырым.

Азамат Ленинни юсюнден талай назму джазгъанды. Бу китабда басмаланган „Ленинни Мавзолейинде“ деген назмуда Ленинни юсюнден энтда бир башха тюрлю терен магъаналы джазады. Юлгюге эки строфаны келтирейик:

Келген адам тул-тубан,
Ленин, сени кёрюрге,
Быллай бир шоху болгъан
Амал джокъду ёлюрге.

Ташыйды инсан толкъуну
Ленинге халкъ суймеклик.
Ленин, сенден башланады
Бу ёмюрде иглик.

Поэтни джюреги бютеу дуняда кыйынлыкълагъа кюеди. „Хиросима“ деген назмусунда ол атом бомбаны кыйынлыгъын терен суратлагъанды. Назмудан бир кесегин келтирейик:

Атом бомба атылыб,
Титирейди дуня,
Кёк да эки джарылыб,
Къуюлады элия.

Джер юсюнде хар инсан,
Сюе эсе джашаргъа,
Муну эштген хар бир джан
Боллукъмуд тынч джукъларгъа?!

Совет халкъ, бютеу дуняда адамла тынч джукълар ючюн, атом сауут къурусун, башха аскер кючлени да аз этейик деб кюрешгенинден устаз хапар айтыргъа керекди.

„Бухенвальдны къонгурау“ деген назмуда поэт фашистлеге налат береди. Бухенвальдны къонгурау тауушу анга от печледе термилиб ёлгенлени ауазларыча эштиledi. Назмуну поэт 1969 джыл Веймар шахарда джазгъанды.

Совет республикаланы юсюнден Азамат талай назму джазгъанды, артыкъ да бек Украинаны юсюнден. Сёз ючюн, „Украина“, „Тарас Шевченкогъа“, „Таврия“,

„Таурухлу тачанка“, „Украин топрак“, „Тейри кылыч“, „Мюрзеу“.

Сюймеклик лирикагъа аталгъан Азаматны талай назмусу барды. Анга лирик деб бош айтмайдыла. Лирика назмулары окъуучулары джюреклерине артыкъ да дженгил джол табадыла.

Азаматны талай назмусу, макъам салыныб, джыр болуб джырланадыла. Сёз ючюн, „Къарачай“, „Совет Союзу Джигити Багъатырлары Харуннга“, „Къарачай шахарыма“, „Сакълайма“, „Кёгала“, „Сени кёзлеринг“, „Алтын джумарыкъ“, дагъыда башхала. Поэтни „Ууанык“ деген джыры берне—къалын дегенча эски-чирик адетлеге къаршчы джазылгъанды.

Азаматны талай назмусу орус, украин тиллеге кёчюрюлгендиле. Ол Аппаланы Хасанны творчество джолундан уллу илму иш джазгъанды, къарачай литературадан школлагъа программаланы джарашдыргъанлары, окъуу китабла джазгъанлары бириди Азамат.

ЛИТЕРАТУРА

Азаматны кесини китаблары

1. Къобанны мынчакълары. Черкесск, 1959.
2. Адамлыкъ, Черкесск, 1966.
3. Къарнаш таула. Черкесск, 1967.
4. Илкер. Черкесск, 1973.

Джыйымдыкъ китабла къарачай тилде

1. Джанкъылыч. Черкесск, 1964.
2. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.
3. Мийикге. Черкесск, 1974.

Орус тилде джыйымдыкъ китабла:

1. Верность. Ставрополь, 1972.
2. Тепли скарби (Теплые сокровища). Симферополь, 1972, (украин тилде).

Азаматны творчевосуну юсюнден:

1. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
2. Писатели Ставрополя. Ставрополь, 1974.

Дерсни темасы: „Алтын къач“ (Сюйюнчланы Азамат.)

Дерсни мураты: кесгин окъуу, сабийлени къачны энчи ышанлары бла шагърей этиу.

Дерсде окъуу керекле: къачны сураты, карточкала, грампластинка.

Дерсни барыуу—ушакъ, соруу халда.

I. Соруула классха:

1) Юйге берилген дерсден сорлугъу болгъан?

2) Юйге не берилгенин ким айтыр?

3) „Октябрь“ деген назмуну 2—3 сабийге азбар соруу.

4) Уллу Октябрны юсюнден къаллай нарт сёзле юрениб, джазыб келгенсиз?

5) Уллу Октябрь революция къаллай джашау ачханды урунган халкъгъа? (Сабийледен толу джууабла излеу.)

II. Джангы дерс.

1) Авторну юсюнден устазны ушагъы. Бююн Сюйюнчланы Азаматны „Алтын къач“ деген назмусун окъурукъбуз.

Бу назмуда Азамат къачны энчи ышанларын суратлайды, тюрлениулени ачыкълайды.

а) къачда не ишле этедиле?

б) адамла неге хазырланадыла?

в) къачны ким сюеди, не ючюн?

г) табигъат къалай тюрленеди?

д) „Алтын къач келди“ деб нек айтылады?

2) „Алтын къач“ деген назмуну устаз кесгин окъуйду.

3) Сёзлюк иш: джылны чакълары, чумла, дамлы, д. а. к.

4) Сабийлеге „Алтын къач“ деген назмуну кесгин окъутуу.

а) Хар окъулгъан кесекни тинтиу.

б) бу тизгинлени магъаналарын къалай ангылайсыз?

Кёзюу-кёзюу келелле
Джылны сейир чакълары,
Джерге бояу берилле —
Джашил, къара, акъ, сары.

Къач энсди тюзледен
Алтын сабанны оруб,
Ол келеди мюрзеуден
Артмакъларын толтуруб.

(Бетлеулени, тенглешидириулени табаргъа.)

III. Бегитиу.

- 1) Автор къачны багъалы нек кѣреди?
- 2) Къачда не ишле этиледиле?
- 3) Къышха адамла къалай тюберге керекдиле?
- 4) Назмуда табигъатны юсюнден не айтылады?
- 5) Эпитетле къаллай сѣзледиле?

IV. Юйге иш. „Алтын къач“ деген назмуну азбар этиб келигиз.

а) эпитетлени джазыб келирге.

б) къачны юсюнден башха назмуланы да эсге тюшюрюрге.

V. Текст бла ишлеу.

- 1) Белгилеуле деб къаллай сѣзлеге айтылады?
 - 2) Тенглешидириуле деб къаллай сѣзлеге айтылады?
 - 3) Бетлеуле уа къаллай сѣзледиле?
- Юлгюле келтириу (башында соруулагъа.)
- 4) Омонимле табыб джазыгъыз текстде.

VI. Энчи иш. Биринчи къауум, суратха къараб, хапарчыкъ къурайды.

Экинчи къауум карточкала бла ишлейди.

Ючюнчю къауум назмуну азбарлайды.

VII. Грампластинкагъа тынгылау.

VIII. Этилген ишлеге багъа беруу.

Дерсни темасы; „Къыш“, „Боран“. (Биджиланы Асхат.)

Дерсни мураты: кесгин окъуу, бетлендириуле бла шагърей этиу.

Дерсде окъуу керекле: грампластинка „Джылны чакълары“.

I. Классха соруула:

1) Ким айтыр, жылны ненча чагъы барды? (джай, джаз, къач, къыш). 2) Джылны къайсы чагъын сюесиз?

Сохта. Мен джазны сюеме.

— Нек сюесе джазны?

— Априлде, джаз айда, Владимир Ильич Ленин тугъанды.

- Сен а?
- Мен да джазны сюеме.
- Нек сюесе джазны?
- Апрельде, джаз айда, Юрий Гагарин кёкге уч-ханды.
- Сен а джылны къайсы чагъын сюесе?
- Алтын къачны!
- Нек?
- Къачда Октябрь нюрюн тёкгенди таулагъа,

д. а. к.

(Къышны, джайны юсюнден да ол халда соруу бардырыгъа боллукъду.)

Устаз: Кёремисиз, сабийле, джылны ичинде къаллай ашхылыкълагъа, тамаша затлагъа тубейбиз? Джылны чакълары бир-биринден сейирдиле, алааматдыла, ала, бир-бири ызындан алмаша, кёб ашхы затланы къоя барадыла. Джылны сюйген чагъына сочинение джазарыкъбыз, хазырлана туругъуз.

II. Джангы дерс. Устазны ушагъы (авторну юсюнден.)

1) Сабийле, джылны аллында окъугъан эдик Биджиланы Асхатны „Ана тилим“ деген назмусун. Биографиясы бла шагърей болгъан эдик. Къайда, тетрадарыгъызыны ачыб къарачыгъыз (сабийле Биджиланы Асхатны биографиясын къайтарадыла. Устаз классха соруула береди.)

2) Бююн Биджиланы Асхатны „Къыш“, „Боран“ деген назмуларын окъурукъбуз, сюзерикбиз. (Сабийлеге китабларын, тетрадарын джабдырады устаз.)

3) Устаз кесгин азбар окъуйду назмуну („Боран“.)

4) Устаз кесгин азбар окъуйду экинчи назмуну („Къыш“.)

5) Сабийлеге назмуланы экисин да кесгин окъутады.

Сёзлюк иш.

Ангылагъанларына кёре хапарын айтдыруу.

III. Текст бла ишлеу.

1) Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

«Боран, буруб боранлаб,
 Ерге-энишге чабады.
 Джанлы къойну сюргенча,
 Къарны сюрюб барады.
 «Акъмыйыкъ мычымай джетди».
 «Ууакъ тёртгюллей джаз джетер».

2) Сабийле ангылагъанларыча ачыкълайдыла, устаз джетишдирмеген джерлерин джетишдиреди.

IV. Юйге иш.

1) Къайсы назмуну сюесиз? Аны азбар этигиз.

2) Бетлеулени айырыб тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

V. Грампластинкагъа тынгылау („Джылны чакълары“.)

1) Устазны ушагъы—композитор Чайковскийни юсюнден.

Биджиланы Асхат „Къыш“ деген назмусунда къышны тюрлениуюн сёзле бла назму халда береди, суратчы къышны бояу бла суратын салады, композитор макъам бла кёргюзтеди къышхы табигъатны. Чайковскийни „Джылны чакълары“ деген пластинкасына иги тынгылагъыз. (Сабийле „Джылны чакъларына“ тынгылайдыла.)

3) Ким айтыр, къышны къаллай макъам бла кёргюзеди композитор?

Сохта. Джерни юсюнде болгъанны къатдырыб, къыш, сууукъдан бузлатыб, ач бёрюча ёрге-энишге чабады. Къышха хазырланмагъан адамны табса, ичине джутарча чабады, джортады. Алай а халкъ къыш ашарын джыйгъанды, эшиклерин къаты этиб, джылы юйюнде олтурады.

4) Ким айтыр, джазны уа къаллай макъам бла кёргюзеди композитор?

Сохта. Джылы джаз сууукъ къышны хорлайды. Къарчыкъла эрий, кёлчюкле бола, къарчыкъланы тюбюнден жанкъозчукъла башчыкъларын къарата, джазгъа ышарадыла. Чокъракъ Къобанны тюрсюню боза бетли болады. Таулада къарла, бузла эрийдиле, бютеу кёз кёрген кёгереди. Джазгъы кюнню алтын таякълары тауланы башларын джылтыратадыла. Джаз, джашил атына миниб, акъмыйыкъны тауладан аудурады. Джаз келеди, къууанч келеди, д. а. к. (Устаз быллай джууабла излеб, сабийлени билимлерин ёсдюрюрге борчлуду.)

VI. Биринчи къауум сайлагъан назмусун азбар этерге.

Экинчи къауум—соруулагъа джууабла береди.

„Боран“ деген назмуда бетлендириулени табыб тет-радлагъа джазады.

Ючюнчю къауум—соруулагъа джууаб береди, „Къыш“ деген назмуда бетлендириулени табыб, тет-радлагъа джазады.

VII. Этилген ишлеге багъа бериу, джетишдирал-магъан джерлерин толтуруу.

Устаз Хубийланы Назирни „Къыш кюн“ деген назмусун кесгин окъуйду, тинтеди. Энци окъургъа береди.

Байрамукъланы Халимат

Байрамукъланы Башчыны кызы Халимат бююн-ню къарачай литературада эм белгили джазыучуланы бириди. Аны аты бютеу Союзда, аны тышында да бел-гилиди.

Халимат Октябрь революция бла тенгди: 1917 джыл Хурзукда туугъанды. Атасы агъач ишлеге уста бол-гъанды.

Халимат нени юсюнден, къайсы жанлада джазады деген соруугъа бир сёз бла джууаб этиб къоюу кы-йын иш боллукъду: кёб затны юсюнден кёб тюрлю жанрда джазады.

Халимат Москвада Литература институтну эмда „Баш литература курслада“ эки джыллыкъ окъууну бошагъанды, талай джылны Джазыучуланы Союзуну область бёлюмюню тамадасы болуб ишлегенди, лите-ратурада уллу джетишимлери ючюн „Хурмет белгиси“, „Халкъланы шохлугъу“ орденле бла саугъаланганды. Аны назмулары бла хапарлары тыш къраллы тиллеге кёчюрюлгендиле.

1939 джыл Халиматны СССР-ни Джазыучуларыны союзуна членнге алгъандыла, 1963 джыл КПСС-ге членнге киргенди.

Халиматны творчествосу бла сабийле биринчи клас-сда шагърей болуб тебрейдиле. Биринчи классда „Школгъа биринчи кере“ деген назмусун окъуйдула, экинчи классда „Къарылгъашчыкъ“, „Шохлукъ“ деген назмуларын, ючюнчю классда „Пионерни джыры“, „Юч ана бла юч бала“, „Зоя Космодемьянская“ деген назмуларын окъуйдула.

Халимат 1936 джылдан джазыб башлагъанды. Тай-маздан аны назмулары газетде басмаланадыла, 1939

джыл а „Эки джюрек“ деген пьесаны джазады. Уллу Ата джурт кьазауатны заманында ол джаугьа кьаршчы назмула чыгьарады. Ала „Вперед за Родину! Ата Джурт ючюн алгьа!“ деген эки тилде Микоян-Шахарда чыкьгьан джыйымдыкь китабда басмаланнгандыла (1941 дж.)

Халиматны биринчи назму китабы „Сюйген тауларым“ 1959 джыл басмаланнганды. Китабны ал джанында назмула Ленинге, партиягьа, Октябргьа, шохлукьгьа, совет патриотизмге аталгьандыла. Алада таулунаны кюннге чыгьаргьан жангы джашау болгьаны толлу суратланады.

Назмулада Халимат сёзю тюз айтыб кьоймайды, адамны тюшюндюрюрча, ойландырырча, таукеллендиррча, алай джазады.

1962 джыл Халиматны „Кьарчаны юйдегиси“ деген повести чыгьады. Китабда орта ёмюрлени кёзюую суратланады.

1963 джылда Халиматны „Залихат“ деген поэмасы энчи китаб болуб чыкьгьанды. Эрикгенланы Залихат Уллу Ата джурт кьазауатны заманында, кьолуна сауут алыб, партизаннга чыкьгьанды. Уруш кюнлени биринде ол душманны кьолуна тюшгенди, анда аны кёб кьыйын чекдириб ёлтюргендиле.

Джетген кюнде халкьы ючюн джан берген адамны аты унутулмайды. Залихатны юсюнден кёб зат джазылгьанды. Поэманы бир кесегин келтирейик:

Джазаргьа деб сени юсюнгден
Бек эртдеден,
Айырылмай айланганма
Кёлекксингден.
Кече джатсам, сюелеенг
Мени аллыма,
Сени бла чыгьа эдим
Мен тангыма.
Джолгьа чыкьгьан кёзюуюмде
Джол кьысхарта,
Нёгер болдунг, кёл кёлтюре,
Не джылата.
Сора сенге джюрек тарлыкь
Этгенинде,
Джазмай тёзюм табмазымы
Билгенимде,
Таукел болуб, мен узалдым
Кьаламыма...
Экибиз да чыкьгьан эдик

Бир ёзенден,
Болмасакъ да биз бир элден,
Бир тийреден.
Экибиз да тот бугъоудан
Къутулгъанла,
Экибиз да — совет кюнде
Джашнагъанла.
Менден иги ким биллигед
Сеиде халны,
Аны ючюп таукел алдым
Мен къаламны.

Бу ал сёзню магъанасы бла суратлау халы къаллай бир болгъаны белгилиди.

1964 джыл Халиматны „Джылла бла таула“ деген романы чыкыгъанды. Литературовед Къагъыйланы Назифа айтханнга кёре, роман къарачай литературагъа къошхан джангылыкъланы бир къаууму быладыла: коллективизация, къарачай совет интеллигенцияны туугъаны, НЭП-ни заманы, таулу тишириуланы джамагъат къуллукъгъа тырмашханлары, философия саягъышла бла лирика туракълаула.

Китабны баш герою Асланды, алай болса да эсде къалгъан, литературада кеслерине орун алгъан геройла аз тюлдюле.

Халиматны хапарлары тил байлыкъ бла, джашауну тюз, терен кёргюзтюу бла, джюрек сезимлени тыйыншылы суратлау бла бу жанрда биринчиледи. 1965 джыл аны хапарлары энчи китаб болуб („Тиширюуну хапарлары“) басмалангандыла. „Гырджын“, „Айран“, „Асиятны письмосу“ деген хапарла авторну джюрек къыллажы бла джазылгъандыла. „Мени джырым“ деген чыгъарма уа Халимат эртденнгиде кюн таякъланы алыб, аны учу бла чууакъ кёкде джазгъан болур дерча алайды.

1969 джыл чыкыгъан „Джырла!“ — дедила тауларым“ деген назму китабы окъуучулагъа уллу саугъа болгъанды. Бу китабны тематикасы кенгди, магъанасы теренди, суратлау чемерлиги мийикди.

Халиматны творчествосунда пөэзия бла проза кёзюлешиб келгенлей турадыла. Пөэзиясы кёб орун алса да, прозада да эм кёб ишлегенлени бириди. 1970 джыл аны „Чолпан“ деген белгили романы басмаланганды.

1977 джыл чыкыгъан „Огъур“ деген назму китабы окъуучулагъа огъур джол табханды. Поэтесса бу китабда поэзия джолгъа къалай келгенини юсюнден энчи назму джазгъанды, Аны джюрек сезимлери назмуда толу кёрюнедиле.

Къачан болгъанма поэтми дейсе?
Билмейме,
алай а ол тууа болур,
джюрекге къууанч не бушуу кирсе,
назму джаздыргъан, эшта, ол болур.
Болгъан болурма, эшта, мен поэт
Эштген кюнюмде джылы сёзлени,
болгъан болурма, эшта, мен поэт
джангы кёрген кюн туугъан джерлени.
Манга чөгетле, суула сёлешген
кюнледе болгъан болурма мен поэт,
адамла меннге ичлерин тёкген
кюнледе болгъан болурма мен поэт.
Туугъан джуртум джангыдан туугъан
кюнде болгъан болурма мен поэт,
аны юсюне джау бомба къуйгъан
кюнледе болгъан болурма мен поэт.
Окъ джараланы бакыгъан кюнюмде
болгъан болурма, эшта, мен поэт.
Хорлам келген кюн, майны кюнюнде,
болгъан болурма, эшта, мен поэт,
болмай къалыргъа джюрегим къоймай,
болгъан болурма, эшта, мен поэт.

Халиматны творчествосунда табигъат бек уллу орун алады, алай а табигъат кеси энчи кёрюнюб, джашау да энчи кёрюнмей, джашау бла табигъат айырылмай бирге барадыла.

Халиматны талай назмусу, макъам салыныб, джыр болуб джырланадыла. Пушкинни, Лермонтовну, дагъыда башха поэтлени чыгъармаларын Халимат къарачай тилге кёчюргенди.

Халимат Къарачай поэзияны антологиясында кесине тыйыншлы орун алгъанды. Аны назмулары „Библиотека всемирной литературы“ деген сериягъа киргендиле. (том 180, 1977.)

Халиматны сёзлерине „Последний изгнанник“ деген опера джазылгъанды.

Халиматны чыгъармалары СССР-ни кёб халкъларыны тиллерине кёчюрюлгендиле. 1978 джыл аны „Мать отцов“ деген китабы Алма-Атада къазах тилде чыкыгъанды.

ЛИТЕРАТУРА

Къарачай тилде китаблары:

1. Эки джюрек. Микоян-Шахар, 1939.
2. Суйген тауларым. Черкесск, 1959.
3. Къарчаны юйдегиси. Черкесск, 1962.
4. Залихат. Черкесск, 1963.
5. Джылла бла таула. Черкесск, 1964.
6. Тиширыуну хапары. Черкесск, 1965.
7. „Джырла!“—дедиле тауларым“. Черкесск, 1969.
8. Чолпан. Черкесск, 1970.
9. Огъур. Черкесск, 1977.

Орус тилде кесии китаблары:

1. Люблю я жизнь. Черкесск, 1957.
2. Стихи. Черкесск, 1963.
3. Исповедь. Москва, 1965.
4. Весенний полдень. Ставрополь, 1965.
5. Дым очага. Черкесск, 1968.
6. Рассказ женщины. Ставрополь, 1969.
7. Песня моя. Ставрополь, 1971.
8. Снова в путь. Москва, 1972.
9. Суд аула. Ставрополь, 1973.
10. Утренняя звезда. Москва, 1974.
11. День за днём. Москва, 1975.
12. Всадники. Москва, 1977.
13. Мать отцов. Москва, 1977.

Джыйымдыкъ китабла къарачай тилде:

1. Джашауубузну байрагъы. Фрунзе, 1956.
2. Таза джюрекден. Фрунзе, 1957.
3. Джилтинле. Алма-Ата, 1957.
4. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1957.
5. Биринчи атламла. Черкесск, 1958.
6. Алчыла. Черкесск, 1961.
7. Къарачай поэзияны антологиясы.

Орус тилде джыйымдыкъ китабла:

1. Горный поток. Черкесск, 1958.
2. Зори Кубани. Черкесск, 1961.
3. Слово о братстве. Ставрополь, 1963.
4. Свет дружбы. Черкесск, 1963.

ХАЛИМАТНЫ ТВОРЧЕСТВОСУНУ ЮСЮНДЕН:

1. *Кагиева Н.* Халимат Байрамукова. Очерк творчества. Черкесск, 1966.
2. *Караева А. И.* Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
3. *Михайлов В.* Стихи горянки читают за рубежом. Газета „Ставропольская правда“, 1960, 22 ноября.
4. *Балтин П. И.* Лирика советской горянки. Альманах „Ставрополье“, №1, 1960.
5. Краткая литературная энциклопедия. Том I, 1962, стр. 402.
6. *Николаев Р.* Сестра наша Халимат. Еженедельник „Литературная Россия“, 1963, 15 марта.
7. *Леонова О.* Огвечая на все и за все. „Литературная Россия“, 1963, 3 октября.
8. Писатели Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1963.
9. *Кожевников Т.* Поэзия большого сердца. Альманах „Ставрополье“, 1964.
10. *Дымищц А.* Лирика раздумий. Журнал „Знамя“, 1964, №4.
11. Писатели Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1966.
12. *Дымищц А.* Исповедь благородного сердца. Журнал „Москва“, 1966, №8.
13. *Карим М.* Восьмой день недели. Журнал „Дружба народов“, 1968, №12.
14. *Гамзатов Р.* Горянка из нашего аула. В книге Гамзатова Р. „Верность таланту“. Москва, 1970.
15. *Лагунов А.* Исповедь сердца. Альманах „Ставрополье“, 1972, №2
16. Писатели Ставрополя. Ставрополь, 1974.

Дерсни темасы: „Ленин джашагъан юйде“
(Байрамукъланы Халимат.)

Дерсни мураты: кесгин окъуу, Владимир
Ильич Ленинни халкъгъа эркин джашау ачар
ючюн кюрешгенин ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: диафильм („Ленинни биографиясы“)

Дерсни барыуу—ушакъ халда.

I. Классха соруула:

1) Юйге берилген ишден сорлугъу болгъан, ангыламагъаны болгъан бармысыз?

2) Ким айтыр, юйге не берилгенди?

3) „Боран“ деген назмуну азбар ким айтыр?

4) Сабийле „Боран“ деген назмуну азбар айтадыла.

5) „Къыш“ деген назмуну ким айтыр азбар?

6) Къайсы назмуну бек джаратдыгъыз? (Сабийле кёллерине келгенни айтадыла.)

7) Устаз оюм этеди, джангы дерсге кёчеди.

II. Джангы дерс.

1) Устазны ушагъы (авторну юсюнден.) Бююн биз Байрамукъланы Халиматны „Ленин джашагъан юйде“ деген назмусун окъурукъбуз.

2) Устаз кесгин окъуйду назмуну.

3) Сёзлюк иш: хурмет, тырмаша.

4) Сабийлеге назмуну кесгин окъутуу.

Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Узакъ джерден сени юйюнге келгенлей,
Хурметинге кёлтюрюлдю джюрегим,
Юй ичинде болумунгу кёргенлей,
Бизни ючюн инджитгенд кесин, — дедим.
Бююнлюкде къайсы юйге кирсенг да,
Мындан эсе талай онглуду джашау.
Бизни алай этер ючюн, Ленин а
Излемегенд кесине тынч ашау.

(Сабийле ангылагъанларыча джарашдырыб, джууаб бере иле, устаз да аланы джетишдирмеген джерлерин джетишдиреди.)

III. Юйге иш.

1) Азбар этиб келирге („Ленин джашагъан юйде“ деген назмуну.)

2) В. И. Ленинни юсюнден назмула, нарт сёзле, хапарла юрениб келирге.

IV. Ленинни биографиясына къарау. (Диафильм.)

1) Хар этилген ишни тинтиу.

2) Владимир Ильич Ленинни сабий заманы.

3) Владимир Ильич Ленин гимназияда.

4) Владимир Ильич Ленинни революцион ишлери.

(Быланы юсюнден ушакъ барады.)

V. Энчи иш.

Сен не билесе В. И. Ленинни юсюнден? (Анкетала хазырлау.)

VI. Сочинение джазадыла — „Ленинни сабий заманы“ (бошамагъанла юйде бошаргъа.)

VII. Этилген ишлеге багъа беруу.

Дерсни темасы: „Сени устазынг“ (Байрамукъланы Халимат.)

Дерсни мураты: кесгин окъуу, устазны къалай уллу кыйыны, борчу болганын айыртуу.

Дерсе окъуу керекле: авторну портрети, грампластинка, карточкала, суратла.

Дерсни барыуу—ушакъ халда.

I. Классха соруула:

1) Байрамукъланы Халимат кыйда тууганды, кыйда джашайды?

2) Ким айтыр „Ленин джашагъан юде“ деген назмуну азбар? (эки сабий азбар айтадыла.)

3) В. И. Ленинни Кремлде квартирини болуму къалайды?

4) Аны кѣргенле не оюм этдиле?

5) В. И. Ленин халкъга эркин джашау ачар ючюн къалай кюрешгенди?

6) В. И. Ленин кесин уллу кѣргенмиди?

7) В. И. Ленинни юсюнден башха джазычуланы сиз кыйсы назмуларын билесиз?

II. Юй ишни бу халда бегитирге боллукъду.

III. Джангы дерс.

1) Устазны ушагы (джангы дерсни юсюнден— „Устазны сыйы, борчу уллуду“.)

2) „Сени устазынг“ деген назмуну устаз кесгин азбар окъуйду.

а) сѣзлюк иш: ала-чола, дефтер, джалкъаулукъ.

б) бу сѣзлеге синонимле таба ачыкълайдыла магъаналарын устаз да, сабийле да.

3) Хар окъулгъан кесекчикни тинтиу.

Къалай ангылайсыз бу тизгинлени:

Дерсни юсюнден тенгинг бла сѣлше,
Неда сюзюб кѣзюнгю терезеге,
Айтылгъанны ала-чола эште,
Заран алсанг, дерсни билмей, кесинге,
Уллу бушууд ол сени устазынга...

Устаз да болуша, бу тизгинлени кеслерини сѣзлери бла ачыкълайдыла.

4) Сабийлеге кесгин окъутуу, хапарын айтдыруу.

IV. Юйге иш. 1) „Сени устазынг“ деген назмуну азбар этерге.

2) „Мени устазым“ деген темагъа хапарчыкъ къу-
раргъа.

V. Энци иш. Биринчи къауум назмуну 2—3 ке-
секчигин азбар этеди.

Экинчи къауум—кѣб магъаналы сѣзлени табыб,
назмудан айтымла къурау (устазы юсюнден.)

Ючюнчю къауум суратла бла ишлейди (суратха
къараб хапарчыкъ къурайдыла, ат атайдыла. Школну
суратлары, устаз бла сабийлени суратлары.)

VI. Этилген ишни сюзюу, багъа бериу.

VII. Грампластинкагъа тынгылау (орусча.)

1) Бу джырны макъамы, тили къалайды?

2) Биринчи устазларына сؤймекликлерин сабийле
къаллай сѣзле бла билдиредиле? д. а. к.

VIII. Карточкала бла ишлеу (Карточкалада ишле
бу халда болургъа боллукъдула). Биринчи карточка:

1) Сен не билесе устазы юсюнден?

а) нарт сѣз; б) назмула; в) джыр; г) хапар, д. а. к.

2) Сени биринчи устазынг кимди?

3) Аны юсюнден не айтырыкъса? (Сабийледен то-
лу джууаб изленеди.)

IX. Классда этилген ишлеге багъа бериу, оюм этиу.

Тхайцухланы Бемурза

Тхайцухланы Хангерийни джашы Бемурза абаза
джазыучуду, 1932 джыл Кубина элде туугъанды.
1962 джыл Къарачай-Черкес пединститутну филоло-
гия факультетин заочно бошагъанды. Ол джылдан бери
СССР-ни Джазыучуларыны союзуну члениди.

Биринчи назмусун ол 1949 джыл басмалагъанды,
биринчи назму китабы уа „Сؤймекликни джилтинлери“
1958 джыл чыккъгъанды. Бир джылдан аны хапарладан
къуралгъан „Эмен чапракъ“ деген китабы басмалана-
ды.

1962 джыл аны „Джашауну джели“, 1963 джыл
балладада бла поэмаладан къуралгъан „Ленинни юсюн-
ден сагъыш эте“ деген китабы чыгъадыла.

Бемурза 1965 джыл „Къолунгу бер, кюн“ деген
повестни назму халда джазгъанды. Аны орус гилде
„Сؤймекликни ауазы“ деген романы чыккъгъанды.

Тхайцух улуну творчествосунда эм баш зат бююн-
нго совет адамны джашауун, сагъышын литературада
толу кѣргюзтмекликди. Аны джазгъанлары философия
оюмлагъа келтиредиле. „Чапракъ“ деген назмуда ол
былай джазады.

Чапракъ, бутакъдан тюшюб,
Мууал болгъанд.
Тюз юсюне кюн тийсе да,
Ол шыбырдагъанд:
Багъалы бутакъ, сенсиз
Эм тамырсыз ёлеме,
Юсюме тийген кюн а
Джаудан да аман кѣреме.

Аны джазгъанларында таб тенглешдириуле кѣб тю-
бейдиле. Бир назмусунда ол былай айтады: „кѣуршча
къаты бол“, „джаз гокка хансча чакъ“, деб халкъда
алай тенглешдиредиле. Алай а кѣурчну, гокка хансны
кеслерин не бла тенглешдирирге боллукъду деб сора-
ды? Анга быллай джууаб этеди: „джазгъы май, Ата
джуртум чакъгъанча бол“, „кѣурч, сен да совет адам-
лача къаты бол“.

Бемурзаны эм белгили назмулары В. И. Ленинге
аталгъандыла. Аны „Ленинни юсюнден сагъыш эте“
деген назмусу абаза литературада эм белгили назму-
ланы бириди.

Урунуу бла урунууну адамы Тхайцух улуну чыгъар-
мачылыкъ ишинде уллу орун аладыла. Эндиги таулу
тиширыуланы сыфатларын Тхайцух улу тыйыншлы-
сыча суратлайды.

Уллу Ата джурт къазауатны кыйын джыллары аны
творчествосунда кѣб айтыладыла. Къазауатны къара
кюнлерини юслерине бояу сюртмейди, алай а аны бла
бирча совет адамланы къанлы джауну аллында бю-
гюлмегенлерин да кѣргюзтеди.

Тхайцух улуну сабийлеге джазгъан назмулары аз
тюдюле. Ала сабий джюреклеге дженгил джетген
джол табадыла.

Поэтлени ичинде Бемурза белгили поэтлени бириди,
прозаиклени ичинде да белгили прозаиклени бириди.
Аны „Эмен чапракъ“, „Ленинни джашы“ деген хапар-
лары авторну керти фахмусу болгъанына шагъатдыла.

„Джашаууну джели“ деген повестде автор таулула-
дан ишчи класс кѣурала башлагъанын кѣргюзеди.

Бизни областны халкълары ёмюрледен бери малчылыкъ бла келгендиле. Ишчи классны адамларын литература-да кёргюзтюу областны литературасында джангы затды, аллай бир да кыйынды. Алай болса да Тхайцух улу кесини чыгъармасында таулуланы заводлада, улу коллективледе ишлегенлерин, аланы джашауларында тюрлениулени толу кёргюзтеди.

ЛИТЕРАТУРА

Абаза тилде Тхайцух улуну кесини китаблары:

1. „Искра любви“. Черкесск, 1958.
2. Дубовый лист. Черкесск, 1959.
3. Ветер жизни (повесть). Черкесск, 1959.
4. Думая о Ленине. Черкесск, 1963.
5. Дай руку, солнце. (Повесть в стихах). Черкесск, 1964.
6. Горсть земли (роман). Черкесск, 1966.
7. Что такое Родина? (поэма и стихи). Черкесск, 1967.
8. Седина (стихи и поэмы). Черкесск, 1968.
9. Пером орла. (стихи и поэмы). Черкесск, 1970.

Орус тилде Тхайцух улуну китаблары:

1. Голос любви. Черкесск, 1966.
2. Гашемида (повесть и рассказы). Москва, 1972.

Тхайцух улуну творчествосуну юсюнден:

1. Тугов В. Б., Бекизова Л. А. Литература абазин. Труды Карачаево-Черкесского научно-исследовательского института. 1965, вып. 4.
2. Тугов В. Очерки истории абазинской литературы. Черкесск, 1970.
3. Писатели Ставроголья. Ставрополь, 1974.

Дерсни темасы: „Ленинни джашы“ (Тхайцухланы Бемурза.)

Дерсни мураты: кесгин окъуу, текст бла ишлерге юретиу.

Дерсде окъуу керекле: Грампластинка, диафильм (Къазауатны юсюнден.)

Дерсни барыуу—ушакъ халда.

I. Юй ишге къарау.

1) Ангыламагъаныгъыз болгъанмыды юй иште?

2) Ким айтыр, юйге не берилген эди?

Сохта. Юйге Байрамукъланы Халиматны „Сени устазынг“ деген назмусун азбар этерге, „Мени устазым“ деген темагъа хапар къуаргъа. (Устаз литературадан тетрадлагъа кѣз джетдиреди, багъа береди.)

Устаз. 1) Ким айтыр назмуну азбар? (2—3 сохтагъа назмуну азбар айтдырады.)

2) Ким окъур „Мени устазым“ деген хапарчыгъын? (2—3 сабий окъуйдула.)

3) Юй ишлерине багъа бериу. (Джазылгъан хапарчыкъланы тенглешдириб, ким ариу, тыйыншлы джазгъанын чертиб, устаз сохталаны быллай ишлеге кѣллендирирге борчлуду.)

II. Джангы дерс.

Устаз. Сабийле, биз бюгюн абаза джазыучу Тхайцух улу Бемурзаны „Ленинни джашы“ деген хапарын окъурукъбуз, тинтерикбиз. Тхайцух улу кимди? „Ленинни джашы“ деб пек аталгъанды бу хапаргъа? Бу сорууланы ачыкъларыкъбыз бюгюнню дерсде.

1) Устаз кесгин окъуйду, сѣзлюк ишни бардырады.

2) Сабийлеге кесгин окъутуу, хапарын айтдыруу.

Устаз. Сорлугъу болгъан бармыды бу хапардан? (Сабийле тюрлю-тюрлю соруула сорургъа боллукъдула, устаз башха юлголе келтире, ушакъ этеди.)

III. Соруула классха:

1) Бу хапарны автор эсине къайдан тюшюреди?

2) Рота къайры кетиб бара эди?

3) Солугъан джерде аскерчиле не табдыла?

4) Лѣнка тиширыула бла къартланы къыргъан заманны не зат бла тенглешдиреди?

5) Пионер къаллай джигитлик этеди?

6) Пионерни атасы кимди?

7) Хапаргъа „Ленинни джашы“ деб нек аталгъанды?

IV. Устазны ушагъы, оюмлары.

V. Юй иш. Хапарны кесгин окъуб, план салыб, сочинение джазаргъа.

VI. Энци иш. Биринчи къауум текст бла ишлейди. Экинчи къауум—юйде джазыллыкъ сочинениелеге план хазырлайды.

VII. Хар этилген ишге багъа бериу, оюм этиу.

Сюймекликни юсюнден джазылгъан назмусунда ол, менден баш бура эсенг деб, суйген кызына не аманлыкъ, не зарлыкъ излемейди, кеч, эртде болса да джюрегин тюз ангыларын излейди:

Ким биледи, бара-баргъан джашауда
Сенге этилген назмуланы окъурса,
Джюрегими тазалыгъын ангылаб,
Къартлыгъында ахсыныргъа болурса.

Ахматны назмуларында табигъат уста суратланады. „Сау къал, Къобан“ деген назмусунда ол, суйген теги бла селешгенча, Къобан бла ушакъ этеди.

Ахмат Москвада Литература институтха киргинчи, Карачаевскеде пединститутну филология факультетинде окъугъанды. Ол себебден сахарны эркелетеди, туугъан элинча сюеди. „Къарачай сахар“ деген назмусуну аягъын ол былай бошайды:

Сенсиз меннге
Джокъду джашау —
Биргенгеди къадарым.
Джылдан джылгъа
Къанат кериб,
Джашна, туугъан
Шахарым!

Ахматны кесинн биринчи назму китабы „Джюрекден джюрекге“ 1965 джыл чыкъгъанды. Экинчи китабы— „Тюбешиу“ 1970 джыл. Бу китабны эм аллында эпиграфны орнуна бу куплетни джазады:

Керек болса, Ата джуртум, сени ючюн,
Санларымда от джанса да, тѳзерме.
Башха мадар табылмаса, борчуму
Джюрегими къаны бла тѳлерме.

Ахматны „Анам“ деген назмусу („Лирика поэмадан юзюк“ деб джазгъанды автор) ананы юсюнден джазылгъан назмулада игилени бирине саналыргъа болукъду. Назмуну талай куплетин келтирейик:

Хар айтханынг къулагъыма
Тиеди татлы.
Ким сюеди, анам, сени,
Мен суйген чакълы!

Бююнлюкде, къарайма да,
Къырауду чачынг.
Сени юсюнгден тюз джазмасам,
Урлукъду къачынг.

Болгъандыла халатларым,
Тилейме, кечир,
Неда, сал да бешигиме,
Джангыдан ёсдюр.

Ётген кюнде, кетген кюнде,
Къайтыгъыз бери,
Ала келиб къюуб кетмей,
Джокълагъыз мени.

Джашауумда джангылгъанма
Къарайма тебсен.
Ах, анамдан джангы тууб
Къалсам энди мен.

Олеагъатда башха тюрю
Джашарыкъ эдим,
Дунняда игилеге
Ушарыкъ эдим.

Лермонтовгъа аталыб къарачай поэзияда аз назму джазылмагъанды. Ахматны „Лермонтовну эсгерю“ деген назмусу иги назмуланы бириди. Лермонтовну юсюнден Ахмат ары дери да бир назму джазгъанды.

Сюймекликни юсюнден Ахмат талай назму джазгъанды, алада да аны хаты энчиди.

1972 джыл Ахматны „Кюн таякъла“ деген повести басмалангъанды. Таза урунуу бла таза иннетлилик повестни тамалыдыла.

Ахматны „Таулада“ деген джыры белгили джырланы бириди. Къобан улуну талай чыгъармасы орус, украин тиллеге кёчюрюлгендиле. Аны „Азрет будет жить“ деген повести Москвада энчи китаб болуб чыкгъанды. Ол „Кюн таякъла“ деген повестни кёчюрюлгенди.

Башха тилледен Ахмат талай назму кёчюргенди. Сёз ючюн, грузин поэт Николай Бараташвилини (1817—1845) „Мерани“ деген назмусун кёчюргенди. Бу назму кёб тилге кёчгенди, тюрю-тюрю тилледе бир китаб болуб чыкгъанды.

Мерани, джолсуз джерлеге джол ачыб, тау-тюз деме, кёкге да чыгыб баргъан атды. Анга къарачай-

лыла Буракъ дейдиле. Ахмат да Буракъ деб кёчюргенди.

Ахмат талай украин поэтни назмуларын кёчюргенди. Ала „Танг джарыкъ“ деген китабда басмалангандыла.

ЛИТЕРАТУРА

Ахматны кесини китаблара:

1. Джюрекден джюреке. Черкесск, 1965.
2. Тюбешиу. Черкесск, 1970.
3. Кюн таякъла. Черкесск, 1972.
4. Сыналгъан джылла. Черкесск, 1974.

Джыйымдыкъ китабла къарачай тилде:

1. Джарыкъ джолда. Черкесск, 1960.
2. Шохлукъ. Черкесск, 1962.
3. Джанкъылыч. Черкесск, 1964.

Орус тилде чыкъгъанла:

1. Азрет будет жить. Москва, 1976.

Орус тилде джыйымдыкъ китабла:

1. В семье единой. Черкесск, 1977.
2. Тепли скарби. („Тёплые сокровища“). Украин тилде. Симферополь, 1972.

Дерсни темасы: „Ол аджалны хорлагъанды“ (Къобанланы Ахмат.)

Дерснн мураты: Владимир Ильич Ленинни иши бютеу халкълагъа насыб бергенин, эркинликге джол ачханын ачыкълау, кесгин окъуу.

Дерсде окъуу керекле: Грампластинка „Ленинни джыры“ (Хубийланы О. А.), альбомла, сурат, таблица.

Дерсни барыуу—ушакъ, соруу халда.

1. Юй ишни тинтиу.

Устаз: Юй ишни толтурмагъан, сорлугъу болгъан бармысыз?

Юйге не берилгенди?

Сохта: Юйге Тхайцух улуну „Ленинни джашы“ деген хапары берилген эди, кесгин окъуб, сочинение джазыб келирге.

Устаз. (Парталагъа айланыб, этилген ишлеге кѣз джетдиреди.)

1) Ким айтыр хапарны джарашдырыб, кесини сѣзлери бла?

(Сабийле хапарны айтхан заманда устаз сочинениелеге кѣз джетдиреди, 2—3 сочинениени кесине алады.)

2) Къайда, сабийле, тынгылачыгъыз, окъуюкъ бу сочинениелени. Кѣремисиз, Айшатны сочинениеден тетрадын, къалай ариу, кирсиз джазгъанды, кеси да къалай кирсизчик кийиниб келгенди. Айшат хаман да тюз олтурады.

Айшатны сочинениесин окъуюм.

Устаз сочинениени окъуйду. эсде багъа береди.

Аскерни сочинениесине тынгылагъыз! Аскер кирлирек джазгъанды, магъанасын толу ачыкълайды. Энди джазсанг, Аскер, кирсиз джаз, иги джашча, кирлирек джазгъанынг ючюн, сеннге—„4“.

3) Сочинение джазгъан заманда къаллай нарт сѣзле келтиргенсиз?

Сохтала. „Джигитге шок атылгъанлыкъгъа, кѣз къакъмаз.“ „Совет Аскерни—аскер хорламаз.“

4) Дерсде этилген ишлени джыйышдырыб, устаз оум этеди.

II. Юй ишни бегитну (соруула бла.)

III. Джангы дерс.

Устаз. Бюгюн дерсни мураты—В. И. Ленинни иши бютеу халкълагъа насыб бергенин, эркинликге джол ачханын, Ленинни аты эм сыйлы ат болгъанын ачыкъларыкъбыз. Эсигизге тюшюрююз. Сиз не билесиз Уллу Ленинни юсюнден? Сиз анкетала джарашдырлыкъсыз бу темагъа, хазырланыгъыз. Иги анкеталаны Ленинчи залда тагъарыкъбыз.

Бюгюн Къобанланы Ахматны назмуларын тинтерикбиз: „Ол аджалны хорлагъанды“, „Таулада“. Китабларыгъызны джабыгъыз, иги тынгылагъыз. Ахмат нени ачыкълайды „Ол аджалны хорлагъанды“ деген назмусунда?

1) Устаз назмуну азбар окъуйду, сѣзлюк иш бардырады.

Деу—мазаллы, къарыулу, уллу.

Томла—галай китаб.

Хазна—байлыкъ, рысхы.

Аджал—ёлюм, ууахты.

2) Китабланы ачдырыб сабийлеге кесгин окъутуу, хапарын айтдырыу.

Устаз. Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Ленинни хазнасындан бюртюк излеб,
Ачдым энди кызыл тышлы китабларын.
Заман джетди... ангыладым мычыманш,
Дуниягъа джууукъ болган оноуларын.

(Тизгинлени сабийле ачыкълайдыла.)

IV. Ю йге иш. Назмуну азбар этерге, Ленинизмди—халкъны къарнаш шохлукъда джашагхан“ деген темагъа хапар къураб келирге.

V. Энчи иш. (Ленинчи залгъа сабийлени элтиу.) „В. И. Ленинни сабий джыллары“ деген стендлеге къарау.

(Энчи ишни мураты: сабийлени билимлерин ёсдюрюу, анкеталаны джазаргъа хазырлануу заманда болушлукъ.)

Устаз. „Ленинизмди—халкъланы къарнаш шохлукъда джашатхан“ деген темагъа хапар джазгъан заманда бусагъатда этилген ушакъланы эсге ала джызгъыз.

VI. Альбом бла ишлеу. „Сабийле Уллу Ленинни юсюнден джазадыла“ деген темагъа сочинениелени окъуу. Владимир Ильич Ленинни юсюнден нарт сёзле, суратла (таблицала сабийле джыйгъан, джазгъан.)

Устаз. Кёремисиз, сабийле, къаллай бир зат джазгъандыла, джыйгъандыла сизни кибик сабийле! Сиз да Ленинни юсюнден кёб окъургъа, джангы хапарла джазаргъа керексиз.

VII. Этилген ишлени юсюнден ушакъ.

Хубийланы Осман

Хубийланы Ахияны джашы Осман 1918 джыл 17 февралда Огъары Тебердиде кеси кыйыны бла джашагъан юйдегиде туугъанды.

Сохтала экинчи классда Османны „Аслан“, „Къач“, „Пионер“, „Къар джауады“, „Саулагъа борч“, „Джарыкъ май“, „Къызыл галстук“, „Ата джуртум“, „Тенигиме“, „Таякъ джангур“, „Аскерге ашырадыла“, „Джелимаууз“, ючюнчю классда „Кюзлюк“, „Джарашулюкъ ючюн“, „Башчы болуб сен къурагъан партия“ деген чыгъармаларын окъуйдула.

Хубийланы Осман назмула, поэмала, очеркле, халпарла, повестле, романла джазады. Ол 1938 джылдан бери СССР-ни Джазыучуларыны союзуну члениди. 1956 джыл КПСС-ге членнге киргенди. Школда устаз болуб талай джылны ишлегенди, „Ленинни байрагъы“ газетни бѐлюмюню тамадасы, джазыучулары область организацисыны консультанты, радиокомитетни баш редактору болуб ишлегенди. Арт джыллада джазыучулары область организациясыны джууаблы секретарыды.

1939 джылдан башлаб, Совет Аскерде къуллукъ этгенди, Уллу Ата джурт къазауатда ауур джаралы болгъанды, литературада джетишимлери ючюн „Хурмет белгиси“, „Халкъланы шохлугъу“ орденле бла саугъаланнганды.

Аны биринчи назму китабы— „Комсомол джырла“— 1936 джыл чыкъгъанды. 1957 джыл орус тилде „Время“ деген назму китабы басмаланнганды. Османны творчествосунда эм уллу орун алгъан аны „Аманат“ деген юч китабы повестиди. „Аманатны“ биринчи китабы 1959 джыл басмаланнганды, экинчи китабы 1961 джыл, ючюнчю китабы 1965 джыл.

Ал эки китабында къазауат джылланы юсюнден джазылады, ючюнчю китабында къазауатдан сора джашау суратланады.

1963 джыл Османны „Ант“ деген назму китабы чыгъады. Ол китабы талай бѐлюмден къуралгъанды: „Сюйюмлю джуртум“, „Къанлы кюнде къанатым“, „Джашлыкъ джашнайды“, „Халкъ айтыуладан“, „Кемликге тѐзме“.

„Танг атды“, „Ленинни джыры“, „Биргенгебиз, партия“, „Заман“, „Сюйген джуртумда“ дегенча белгили назмулары биринчи бѐлюмде басмаланнгандыла.

„Биргенгебиз, партия“ деген назму былллай строфа бла бошалады:

Къарнаш этиб джуртубузну халкъларын,
Джарыкъ джолну сен элтесе хорламгъа.
Мийик тутуб Ленини байрагъын,
Биз кёллениб, таукел барабыз алгъа.

„Къанлы кюнде къанатым“ деген бёлюмде назмула Уллу Ата джурт къазауатха аталгъандыла. „Къанлы кюнде къанатым“ деген назму эмда „Сен къутхардынг“ („Шохлукъ“) деген поэма Османни бек иги чыгъармаларыны бирлеридиле.

1966-чы джыл Хубийланы Осман „Адамла“ деген повестни джазгъанды. Анда къазауатны къыйынлыгъындан атасын-анасын тас этген сабийни джазыуу, джашауу толу кёрюнеди.

1968-чи джыл джазыучуну назмуладан, поэмадан, хапарладан къуралгъан „Мурат“ деген китабы чыгъады. 1967-чи джыл Осман Сирияда, Ливанда болгъанды. Ол къралланы юслеринден джазгъан назмулары „Араб джоллада“ деген бёлюмге киргендиле. Аны „Блей“ деген поэмасы Сирияда Блей деген къарачай элни аты бла аталгъанды.

Сирияда урунган халкъны инджиуюн кёрюб, автор инджийди эмда поэмасын былай бошайды:

Джукълатмайды хапарынг мени,
Джюрегим мыдыхча кюйгенлей..
Къалай къоюб кеталдым сени,
Къум тюздеде ахсынган Блей.

1969 джыл Османни „Джукъусуз кечеле“ деген романы чыкъгъанды. Китабда баш орунну устазлыкъ ишле аладыла.

Къазауатны ууу, къыйынлыгъы Хубий улуну къозгъагъанлай, сагъышландыргъанлай турадыла. 1971 джыл аны къазауат темагъа джазылгъан „Дерт“ деген повести чыгъады.

Джыл-джылдан Османни тематикасы кенгергенден кенгере барады. 1974 джыл чыкъгъан назмула бла хапарладан къуралгъан „Джылла“ деген китабында „Адлер“, „Тбилиси“, „Баку“ дегенча назмула басмалангъандыла.

1971 джыл Осман Турцияны талай шахарында болгъанды. Анда кѳрген затларыны юсюнден джазгъан статьялары бу китабда берилгендиле. „Сабий кѳзле“ деген назмуда ол, башха кечинмеги болмай, кѳлуна щетка алыб, ары-бери озгъанладан, кетгенден-келгенден аякъ кийимлерин ариулатырыкъ болурму деб, джолгъа чыгъыб тургъан сабийлени юсюнден джазады:

Джууукълашдым мен къатларына,
Эштдирмелле сынгар сѳзлерин:
Умут этиб къаралла манга
Сабийлени мыдах кѳзлери.

„Туугъан джерим“ деген назму китабына Хубий улуну арт джыллада джазгъан назмулары киредиле.

„Сѳлешедиле таула“ деген китаб (1978) Османны 60-джыллыгъына аталыб чыкыгъанды. Анда болгъан чыгъармала хазна къалмай авторну башха китабларында басмалана келгендиле. Бу китабда аны назмулары, орус, украин, дагъыда башха тилледен талай назму, хапар кѳчюргенди. Сѳз ючюн, Пушкинден, Шевченкодан, тегей поэт Хетагур улу Костадан, Чеховдан, Маяковскийден, хачыпсы поэтледен Д. Гулиядан, Шинкубадан, адыгей поэтледен—Машбашдан, Кадагатълдан, къабарты джазыучуладан Шогенцукъланы Адамдан, Кешокъланы Алимден. Хетагурланы Костаны „Джугъутурлагъа уугъа барыу“ деген хапары, Осман кѳчюрюб, энчи китаб болуб чыкыгъанды.

Османны „Келинни бедиши“ деген пьесасы эскичирик адетлеге къаршчы джазылгъанды. Пьеса „Танг джарыкъ“ деген джыйымдыкъ китабда басмаланганды.

Османны талай заты орус тилге кѳчюрюлюб, газетледе, альманахлада, журналлада чыгъа тургъандыла. Энчи китаб болуб „Время“ деген назму китабы, „Люди“ деген повести басмалангандыла.

Авторлары Осман болгъан джырла аз тюлдюле. Сѳз ючюн, „Ленинни джыры“, „Заман“, „Сюрюючюню джыры“, „Джолла“, „Къайсыбызгъа сѳлешгин“, „Эгечле“—бютеу да 40-дан атлайдыла. Османны сѳзлерине Къочхарланы Марат „Хорлам кантата“ бла „Той сюита“ джазгъанды.

ЛИТЕРАТУРА

Хубийланы Осман кеси джазгъан китабла (къарачай тилде):

1. Комсомол джырла. Нарсана, 1936.
2. Аманат. (Биринчи китаб). Черкесск, 1959.
3. Аманат. (Экинчи китаб). 1961.
4. Аманат. (Ючюнчю китаб). Черкесск, 1965.
5. Ант. Че кесск, 1963.
6. Адамла. Черкесск, 1966.
7. Мурат. Черкесск, 1969.
8. Джукъусуз кечеле. Черкесск, 1969.
9. Дерг. Черкесск, 1971.
10. Джылла. Черкесск, 1974.
11. Туугъан джерим. Черкесск, 1976.
12. Сёлешедиле таула. Черкесск, 1978.

Османны орус тилде чыкъгъан китаблары:

1. Время. Черкесск, 1957.
2. Люди. Москва, 1974.

Къарачай тилде джыйымдыкъ китабла:

1. Джашаубузну байрагъы. Фрунзе, 1956.
2. Таза джюрекден. Фрунзе, 1957.
3. Джилтинле. Алма-Ата, 1957.
4. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1958.
5. Биринчи атламла. Черкесск, 1958.
6. Алчыла. Черкесск, 1961.
7. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1964.
8. Танг жарыкъ. Черкесск, 1977.

Орус тилде джыйымдыкъ китабла:

1. Горный поток. Черкесск, 1958.
2. Свет дружбы. Черкесск, 1963.
3. Журнал „Дон“. Ростов—на—Дону, 1973, №4.
4. В семье единой. Черкесск, 1978.

Османны творчествосуну юсюнден литература:

1. А. И. Караева. Становление карачаевской литературы. Черкесск, 1963.

2. Писатели Карачаево-Черкессии. Черкесск, 1963.
3. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
4. Писатели Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1966.
5. Н. Казиева. Судьба страны—судьба твоя. Черкесск, 1973.
6. Писатели Ставрополя. Ставрополь, 1974.
7. Сыны обновленных гор. Черкесск, 1974.

Дерсни темасы: „Тенгле“. (1—2 кесеги. Хубийланы Осман.)

Дерсни мураты: Сабийлени Ата джуртха сюймекликлерин ёсдюрюу, кесгин окъуу.

Дерсде окъуу керекле: диафильм, иллюстрацияла (сабийлени къоллары бла этилген.)

Дерсни барыуу—ушакъ, соруу халда.

I. Классха соруула:

1) Юйге берилген ишден ангыламагъаныгъыз болгъанмыды?

2) Не берилген эди?

Сохта: Юйге Къобанланы Ахматны „Ол аджалны хорлагъанды“ деген назмусун азбар этерге, „Ленинизмди халкъны къарнаш шохлукъда джашатхан“ деген темагъа хапар къураб келирге.

Устаз: 1) Ким айтыр назмуну азбар? (Сабийле кесгин окъуйдула.)

2) Владимир Ильич Ленинни сабий джылларыны юсюнден сен не билесе?

3) Владимир Ильич Ленинни юсюнден сен къаллай китабла окъугъанса?

4) „Ленинизмди халкъны къарнаш шохлукъда джашатхан“ деген теманы ким ачыкълар? (Сабийле джарашдырыб толу джууаб береди, устаз алагъа разылыгъын билдиреди.)

5) Къобанланы Ахмат „Таулада“ деген назмуда нени ачыкълайды?

6) Башха назмула билемисиз тауланы юсюнден? (Сабийле талай назму, джыр айтадыла.)

II. Юй ишге багъа бериу, оюм этиу.

III. Джангы дерс. Биз бюгюн Хубийланы Османна „Тенгле“ деген хапарын окъурукъбуз. „Тенгле“ деб нек аталгъанды хапаргъа? Ол не заманда джазылгъанды?

1) Устаз „Тенгле“ деген хапарны кесгин окъуйду, сёзлюк иш бардырады.

2) Сабийлеге кесгин окъутуу, хапарын айтдыруу. Устаз. Совет аскерчиле бла партизанла бир инетде джаугъа къаршчы къалай кюрешгенлерин айтгыыз. (Сабийле устазны болушлугъу бла джууабла хазырлайдыла.)

IV. Юйге иш.

1) 4-чю бетни окъуб, хапарын айтыргъа фразеологизмлени табыб, тетрадлагъа джазаргъа. 2) Эки-юч къарыусуз сабийге энчи ишле бериу (карточкала.)

Сёз ючюн: 1) Белгилеуле деб къаллай сёзлеге айтадыла?

2) Тенглешидириуле деб къаллай сёзлеге айтадыла?

«Ёхтем Кавказ, салам айтама санга,
Тюрлю-тюрлю мийик, арну таулагъа!
Узакъ джерден келиб, къонакъ болуучу,
Кёк булутла юйюрсюнуб къонуучу.

(Белгилеулени таб.)

V. Текст бла ишлеу.

1) Фразеологизмле къаллай сёзледиле?

2) Тилде сёзле бир-бири бла къалай байланыб келедиле?

—Тилде сёзле бир-бири бла байланыб келедиле. Сёзлени бир къауум байланыулары эркинди, бир къауум байланыулары уа эркин тюлдю. Керекли магъананы бермейдиле. Аллай сёзтутушлагъа айырылыргъа болмагъан сёзтутушла дейдиле—фразеологизмле. Сёз ючюн: „Бу ишден мен къол джуугъанма“.

Устаз. Ким айтыр: омонимле, антонимле, синонимле къаллай сёзледиле?

Сохта. Джазылгъанлары бла эштилгенлери бирча болуб, магъаналары башха болгъан сёзлеге омонимле дейдиле. Сёз ючюн, кёк, кюн, буз, аз, дженг. Кёк чууакъды, булутсузду; ГДР-ни сабийлери кёк галстукла джюрютедиле, д. а. к.

3) Тилни суратлау мадарларын къайтарыу.

(Текст бла ишлеген заманда талай зат эсге тюшюрюледиле.)

Устаз. Сабийле, биз кёб затланы эсге тюшюрдюк. Бюгюн къайтаргъаныбызны эсде тутугъуз. Назмула, хапарла, джырла окъугъан заманда была бизге бек керекдиле. Артыкъсыз да сочинение джазгъан заманда.

4) Китабланы ачыб, сабийле энчи ишлейдиле текст бла, сёзлюк ишле бардырадыла.

Дерсни темасы: „Тенгле“ (Экинчи кесеги. Хубийланы Осман.)

Дерсни мураты: кесгин окъуу, сабийлени текст бла ишлерге юретиу.

Дерсде окъуу керекле: карточкала, таблица. Дерсни барыуу—ушакъ, соруу халда.

I. Соруула классха.

Юйге берилген дерсде ангыламагъаныгъыз болгъанмыды?

Не берилген эди? (Сохта толу джууаб береди.)

Устаз.

1) Ким айтыр джарашдырыб хапарын I-чи кесегини?

а) Джарашдырыб хапарын айтадыла, соруулагъа джууаб береди.

2) Бу юзюкде къалайын, кимни бек джаратханса?

б) сабийле сюйген эпизодларыны хапарын айтадыла.

Сохта. Мен Борисни адамлыгъын джаратама. „Тенг болсанг, тенг бол, тенг болмасанг, кенг бол“ дегенча, Борис Заурну къыйынлыкъда атмады, Заур а атыб кетген эди Борисни.

Устаз. Адам къыйынлыкъ да кёрюр, зауукълукъ да кёрюр, алай а тенгин атмазгъа керекди. „Ёллюк эсенг да, тенгинги къутхар“, деб нарт сёз барды. „Ёлюмге джетсенг да, тенгинги сакъла“ дейдиле. Джашауда тенги болмагъан иги тюлдю.

Устаз. Бююн биз Хубийланы Османни „Тенгле“ деген хапарыны 2-чы кесегин окъурукъбуз.

1) Устаз хапарны кесгин окъуйду.

2) Хар окъулгъан кесегине ат атайдыла, эсде план саладыла.

II. Энчи иш.) Сабийле ичлеринден окъуйдула, сюйген джерлеринден хапарын айтыргъа хазырланадыла. (Устаз алагъа заман береди.)

III. Этилген ишни тинтиу.

Устаз. Ким айтыр джаратхан джерини хапарын?

Сохта. Мен Борис Заурну джараларын байлагъан эпизодну джаратдым. Борис Заургъа суучукъ табыб ичирди.

Борис Заурну къыйынлыкъда атмады, джанын сау

къалдырды. Иги тенгден иги джокъду. Иги адамны тенги да бир, къарнашы да бир, джаны да бир.

Устаз. Энди уа ким айтыр, къалайын джаратдыгъыз?

Со х та. Мен хапарыма „Адам къатында адам ёлмейди“ деб атагъанма. Заур Борисни ёлдю деб къоюб кетгенликге, Борис сау болуб, Заургъа тюбейди. Заур да ёлгенни джолунда болады. Алай а Борис андан айырылмады. Борис Заурну сёзлерин эштирге унамайды. Тенгин къыйынлыкъда атхан адам адам тюлдю.

IV. Джангы дерсни бегитну.

Устаз. Бюгюн Хубийланы Османны „Тенгле“ деген хапарын окъудукъ, сюзюк. Сиз энтда юйде аллындан артына дери окъугъуз. Юйге берилген дерсни кереклисича толтуругъуз.

V. Юйге иш. „Борис бла Заурну сыфатлары“ деген темагъа сочинение джазыб келирге.

VI. Соруула бла иш:

1) Совет аскерчиле бла партизанла бир иннетде джаугъа къаршчы болуб къалай кюрешгендиле?

2) Къангада джазылгъан сёзлени магъаналарын ачыкълагъыз: берч, тынкайыб, сюнрю, тыбыр ташча, алгъасаб.

3) Этилген ишни тинтиу, багъа беруу.

VII. Карточкала бла ишлеу.

VIII. Ётген дерсни къайтарыу, багъа беруу.

Дерсни темасы: „Джигер къолла“ (Сюйюнчланы Азамат).

Дерсни мураты: социалист ара мюлкде джигер урунганланы сыйларын ачыкълау, кесгин окъуу.

Дерсде окъуу керекле: „Алчыла“ деген альбом, джигерлени юсюнден джазылгъан сочинение. Дерсни барыуу—ушакъ, соруу халда.

I. Классха соруула:

Ким айтыр нарт сёзле урунууну, ишни юсюнден?

Со х тала. „Иш—джашауну тутуругъу“, „Иш адамны адамлыгъын танытыр“, „Ишлеген—насыбны башы“, „Ишден къоркъгъанны насыбы болмаз“, д. а. к.

Устаз: Ким айтыр бу нарт сёзлени магъаналарын кесини сёзлери бла?

Со х та. Ишни аманы, игиси джокъду. Хар ишни сыйы кесича уллуду. Хар адам кесини ишини магъанасын

билрге, сыйын багъалатыргъа керекди. Ишлемеген адамны сыйы, насыбы джокъду, кюню мутхузду, джашауу къарыусузду. Ишлеген адамны кёлю джарыкъды, кёлю берекетлиди. (Устаз толтурады.)

Устаз. Урунууну юсюнден а къаллай нарт сёзле билесиз?

Сохтала: „Урунмагъан байынмаз“, „Урунуу—джашауну къууанчы“, „Урунуу—берекет, сый“, д. а. к.

а) бу сёзлени кесини сёзлери бла магъаналарын ким айтырты? (Сабийле толу джууаб береди.)

Устаз. б) Джигерлени юсюнден а къаллай нарт сёзле билесиз?

Сохтала. „Джигер—иште танылыр“, „Джигер адам—алчы болур“, „Джигерликни чеги джокъ“, д. а. к.

Устаз. Кёремисиз, сабийле, ишни, урунууну, джигерликни юсюнден къаллай бир иги сёз айтдыгъыз, „Иги деген атха миннген кибикди“, „Аман деген джерге кирген кибикди“ дегендиле бурунгула. Адам кесине ие болургъа керекди. Ишден къоркъмазгъа, ишин сюерге керекди. Ишни суюген адамгъа иш къатыды. Джашауда адамны эм иги нёгери ишди.

Бююн Суююнчланы Алимни джашы Азаматны „Джигер кьолла“ деген хапары бла шагърей боллукъбуз.

1) Иги сагъыш этигиз, бизни элде уа бармыдыла джигерле? Кимледиле? Устаз авторну юсюнден ушакъ этеди. Суююнчланы Азаматны „Джигер кьолла“ деген хапарын окъугъуз, бу хапаргъа „Джигер кьолла“ деб нек атагъанды автор? Кимни, къаллай адамны юсюнден джазады?

2) Сабийлеге ичлеринден кесгин окъутады, окъулгъанны хапарын айтдырады.

Устаз. Кёремисиз, иш адамны адамлыгъын къалай мийикде тутады, Нузулача адамла бизни къралда мингле бла бардыла. Быллай джигер кьолла къралны сыйлы борчун толтурадыла, бет джарыкълы болуб, къралны уллу хорламлагъа джетдиредиле. Сиз да, быллай адамладан юлгю алыб, тутхан ишигизни толтурургъа керексиз.

II. Юйге иш. 1) „Джигер кьолла“ деген хапарны кесгин окъуб, хапарын айтыргъа. 2) „Социалист урунууну джигерлери“ деген темагъа сочинение джаргъа.

III. Соруула бла иш:

1) Совхоз иште Къобанланы Нузула къалай ишле-генди?

2) Нузулагъа, джигерлиги ючюн, кърал къайсы саугъаланы бергенди?

3) Капиталист къраллада ишчилени быллай сый-лары бармыды?

4) Къаллай болумда джашайды урунган халкъ капиталист къраллада?

5) Бизни элде Нузулачала бармыдыла?

IV. Энци ишле.

Биринчи къауум юде джазарыкъ сочинениеге план салады.

Экинчи къауум карточкала бла ишлейди.

Ючюнчю къауум ишни юсюнден нарт сёзлени азбар этеди.

V. Этилген ишге багъа беруу, оюм этиу.

Лайпанланы Хамид

Лайпанланы Оразны джашы Хамид 1910 джыл Тебен Тебердиде кеси къыйыны бла джашагъан юдегиде туугъанды. 1932 джылдан бери КПСС-ни члениди. История илмуланы кандидатыды. КПСС-ни Къарачай, Къарачай-Черкес обкомларында секретарь, бёлюмю тамадасы, Къарачай-Черкес кърал пединститутну ректору болуб ишлей келгенди. Арт джыллада Москвада институтну доценти болуб ишлейди. Уллу Ата джурт къазауатны заманында партизан отрядда болгъанды. Къызыл джудуз, „Хурмет белгиси“ орденле, талай медал бла саугъаланганды.

Къарачай халкъны историясын, этнографиясын джазыуда, аууз халкъ чыгъармаланы джыйыуу бла басмалауда къыйыны уллуду. 1930 джыллада ол Къарачай илму-излем институтда ишлегенди, халкъ джырланы, джомакъланы, нарт сёзлени джыйыуда, сюзюуде, басмалауда кёб къыйын къошханды. 1940 джыл чыкыгъан „Къарачай фольклор“, „Эски халкъ джырла“ деген китабланы джарашдырыугъа къошулгъанды.

1957 джыл, Лайпан улу джарашдырыб, Фрунзеде орус тилде „Карачаевские и балкарские сказки“ деген китаб чыкыгъанды. 1958 джыл, Хамид джарашдырыб, „Эски къарачай-малкъар халкъ джырла“ деген китаб чыкыгъанды.

1957 джыл аны „К истории карачаевцев и балкарцев“ деген китабында ол халкъны историясын айгъа-къълауда фольклор чыгъармала бла хайырланады.

Хамид очеркле, хапарла джазады. Суратлау лите-ратурадан аны боринчи китабы— „Джулдузчукъ“— 1965 джыл чыкъгъанды. Анда сабий хапарла басма-лангандыла. 1958 джыл чыкъгъан „Эгизле“ деген китабында, Неден да багъалы“, „Таулу къыз“, „Эгиз-ле“, „Къызчыкъ“, „Орундукъчукъ“ деген хапарланы басмалагъанды.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Лайпанланы Хамид*. Джулдузчукъ. Черкесск, 1965.
2. *Лайпанланы Хамид*. Эгизле. Черкесск, 1968.
3. Таулуну тангы. Черкесск 1978.

Дерсни темасы: „Мамурач“ (Лайпанланы Ха-мид).

Дерсни мураты: кесгин окъуу, текст бла иш-лерге юретиу.

Дерсде окъуу керекле: эпидиоскоп, джаны-уарланы суратлары.

1. Жангы дерс.

1) Устазны ушагъы (авторну юсюнден).

2) Устаз кесгин окъуйду, сабийле ичлеринден окъуйдула устазны ызындан.

Устаз сёзлюк ишге эс бёледи. (Къангада джазылыб, джабыу бла джабылыб турадыла талай сёз, сёзтутушла).

3) Къангада джазылгъан сёзледе фразеологизмле-ни табыгъыз.

Ёшюн уруш этерге—

Мурукку этерге—

Илгиздик болургъа—

Арсар болургъа—

Аягъы басханны кёзю танымай—

Мукъут болуб—

Къууанч тыбырлы болуб—

Къан джаугъанды—

Думп болургъа—

Былагъа къаллай сёзле дерге боллукъду?

Сёзле: чаукала, кюрке, джалкъа, кютю, арсар бо-лургъа, гынттылы.

(Сабийле бу сёзле бла энчи ишлерге керекдиле, магъаналарын билерге керекдиле.)

4) Сабийлеге кесгин окъутуб устаз хапарын айтдырады, соруула береди.

а) Хапар не кёзюню юсюнден айтылады?

б) Мамурачны къалай тутхандыла?

в) Мамурачха ким къарайды?

г) Хасан мамурачны заповедникге нек бергенди?

д) Уугъа баргъанмысыз?

е) Къайсы джаныуарланы сюесиз, нек?

(Сабийле ангылагъанларыча толу джууаб береди, алагъа устаз да болушады.)

II. Текст бла ишлеу.

1) Литературадан тетрадларында фразеологизмлени табыб джазадыла текстден. (Сабийле джазыб бошагъандан сора, устаз къангада джазылгъанны кёргюзтеди, сабийле эки ишни тенгleshдиреди.)

2) Тенгleshдирилени табадыла текстде (акъмыйыкъ, урчукча, киштик балача, къар бёркчюкле, д. а. к.)

3) Этилген ишге багъа берюу, толтуруу.

III. Юйге иш.

1) Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа („Мамурачны“.)

2) „Сюйген джаныуарларым“ деген темагъа сочинение джазыб келирге.

IV. Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Устаз. Сабийле, иги тынгылагъыз, китабларыгъызны ачыгъыз.

1) Акъмыйыкъ джырылдаб джетиб, дуняны агъаргды... Дуня—деб неге айтылады? (Сёзню магъанасы къалайды?) Бу хапарда уа не магъана бериледи бу сёзге? Къарачай тилде бу сёз кёб магъаналы сёздю.

2) „Сууукъ джел да ёшюн уруш этиб“... „Ёшюн уруш этерге“ деб неге айтадыла? Бу айырылыргъа болмагъан сёзтутушду. Мынга фразеологизм дейдиле. Айырылыргъа болмагъан быллай сёзтутушла тилни джарыкъ, кесгин, бай этедиле. Быллай сёзле къуру хапарлада тюеб къалмайдыла.

V. Этилген ишге багъа берюу, оюм этиу.

Дерсни темасы: „Москва“ (Байкъулланы Абдул-Керим.)

Дерсни мураты: Совет адамланы Москвагъа суюмекликлерин, Москвада эгилген оноуланы магъаналарын терен ачыкълау, кесгин окъуу.

Дерсде окъуу керекле: Москваны сураты, альбом, эпидиоскоп.

Дерсни барыуу—ушакъ халда.

I. Юй ишлерине къарау.

1) Юйге берилген ишни толтурмагъан бармысыз? Не берилген эди?

2) Эки-юч сочинениеге къарау, эсде багъа бериу. Ким ариу, ким кирсиз джазгъанды.

3) Сочинениелерин джыйыу.

II. Джангы дерс. Авторну юсюнден устазны ушагъы.

Биз Абдул-Керимни „Москва“ деген назмусун окъурукъбуз. Байкъулланы Абдул-Керим бу назмуда совет адамланы джюреклерин Москва учундургъанын ачыкълайды, совет адамланы ара шахаргъа учсуз-къыйырсыз суюмекликлерин ачыкълайды. Москва саулай дунияны рахатлыкъ бла шохлукъ шахары болгъанын, мында этилген оноуланы халкъгъа терен магъаналары болгъанын ачыкълайды.

1) Устаз назмуну кесгин окъуйду.

2) Сабийлеге кесгин окъутады.

3) Кеслерини сёзлери бла назмуну хапарын айтдырады.

а) совет адамланы джюреклерин Москва учундургъаны назмуда къалай суратланады?

б) Назмуда къаллай тенгleshдириу сёзле бардыла?

в) бу тизгинлени магъаналарын къалай ангылайсыз?

Совет джуртуму исси джюреги,
Зорлукъда туруб энди кюн кёргенд,
Кёзюи ачхан мутхуз ауладан
Сендеги алтын июрлю джулдуз.

г) Москва бютеу дуняда рахатлыкъ бла шохлукъну шахарыды деб нек айтылады?

д) Москваны юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз? „Москва—деу халкъны ёхтем къаласы“, „Москва—джангы джашауну къаласы“, д. а. к.

ж) Москваны юсюнден кяаллай назмула, джырла билесиз? (Устаз кеси да болуша, сабийледен толу джууабла излейди.)

III. Юйге иш. Назмуну азбар этерге, „Москва—джерде тынчлыкъны арасы“ деген темагъа хапарчыкъ кыуаргъа.

IV. Тил ёсдюрюю. „Башха джазычуланы кяаллай назмуларын, хапарларын билесиз Москваны юсюнден?“

V. Энчи иш.

Биринчи кяауум Москваны юсюнден хапарчыкъ кыурайды бу халда.

Москва—Ата джуртубузну кяаласыды, Москва эм ариу шахарланы бириди. Москвада Совет правительство ишлейди, ол кыралыбызгъа оноу этеди. Ол оноула бизни уллу хорламлагъа джетдиредиле. Бизни областны алчы малчылары, джигер ишчилери Москвагъа выставкагъа барадыла. Ала андан кыууаныб кяайтадыла. Келселе, бизге Москваны юсюнден алаамат хапарла айтадыла. Биз бек сюебиз Мавзолейни кёрюрге, д. а. к.

Экинчи кяауум классда назмуну азбарлайды.

Ючюнчю кяауум карточкала бла ишлейди.

VI. Альбомланы окъуу, кырау.

VII. Эпидиоскоп бла ишлеу. („Москва—ара шахарыбыз“.)

VIII. Этилген ишге багъа берюу, оюм этюу.

Боташланы Абидат

Кырачайны биринчи поэтессасы Боташланы Абидат 1902 джыл Къартджурт элде туугъанды.

Абидатны джазгъанлары 1924 джылдан бери басмаланадыла: „Таулу джашау“ газетни биринчи номеринде Абидатны „Эгечле, кырангылыкъны кыюйыкъ“ деген назмусу чыкыгъанды. Ол джыл Абидат, Ленинни юсюнден назму джазыб, халкыны аллында окыугъанды.

1927 джыл Абидат Пролетар джазычуланы ассоциациясыны члени болады, 1934 джылдан бери уа СССР-ни Джазычуларыны Союзуну члениди. Талай жылны устаз болуб ишлегенди, бусагъатда пенсиядады.

Биринчи классда Абидатны „Октябргъа“, „Балам, сеннге аманатым“, „Буз акка“ деген назмуларын, экинчи классда „Биринчи илячиннге“, „Кавказ“ деген

намуларын, ючюнчю классда „Джазгъы танг“, „Устазыбыз Ленинге“ деген назмуларын окъуйдула.

1929 джыл Абидат „Окъугъан къыз бла джахил къыз“ деген пьесаны джазгъанды. 1930 джыллада Абидат сабий литературагъа уллу эс бѐледи. Ол заманда уа сабий чыгъармала къарачай литературада керти огъуна аз болгъандыла. Джети-сегиз джылны ичинде аны „Къызчыкъ бла къоянчыкъ“, „Айхан бла сауутлары“, „Илкер“ деген китаблары чыгъадыла.

Абидат назмула, поэмала, хапарла, повестле, пьесала джазады. 1964 джыл аны „Сайланганлары“ чыкъгъандыла. Анда назмулары, хапарлары, „Ачей улу Ачез“ деген пьесасы, дагъыда башха чыгъармалары басмалангандыла.

„Партиягъа“ деген назмусунда Абидат партияны тиширыулагъа кенг джол ачханыны юсюнден энчи айтады:

Тиширыуну джолгъа салгъан,
Аны джанын отдан алгъан,
Хаман алдан алгъа баргъан,
Сенсе, сыйлы партиябыз.

Ана тилни артыкъ да бек багъалатады: къарачай тилде джазма болмагъан заманны эсине тюшюреди Абидат. Ана тилни юсюнден былай джазады ол:

Ана тилим,
Джаным-тиним,
— Сенсе — дейме —
Джарыкъ кюнюм.

Валентина Терешкованы космосха учханы Абидатны эки къат къууандырады. Биринчиси, ол совет адам болгъаны ючюн, экинчиси, ол совет тиширыу болгъаны ючюн;

Валентина, сен танытдынг,
Тиширыуда кюч болгъанын,
Былай хорламлы ишледе
Ол да юлюшюн алгъанын.

(«Биринчи илячиннге»).

1925 джыл Абидат „8 Мартха“ деген назмуну джазгъанды. Джер юсюнде бютеу тиширыулары юсюнден джазады ол анда.

1927 джыл Абидат Къызыл Аскерни юсюнден назму джарашдырады. Къызыл Аскерни юсюнден джазылгъан биринчи назмуладанды ол.

Ёсюб келген джаш тёлюге поэтесса бек къууанады, 1927 джыл „Джаш тёлюню джыры“ деген назмуну басмалагъанды.

„Эки джашау“ деген повестде Абидат баш герою Нафисатны эски джашауда мугурлугъун, кюнсюзлюгюн, Октябрь революциядан сора уа джангы джашауну тыйыншы адамы болгъанын кёргюзтеди.

ЛИТЕРАТУРА

Абидатны къарачай тилде китаблары:

1. Джахил тиширыу бла окъугъан тиширыу. Нарсана, 1931.
2. Илкер. Нарсана, 1931.
3. Айхан бла сауутлары. Микоян-Шахар, 1936.
4. Къызчыкъ бла къоянчыкъ. Микоян-Шахар, 1936.
5. Къызчыкъ бла къоянчыкъ. Черкесск, 1964.
6. Сайланганлары. Черкесск, 1964.
7. Эки джашау. Черкесск, 1972.

Орус тилде кесини китаблары:

Слово о заветном. Черкесск, 1975.

Джыйымдыкъ китабла къарачай тилде:

1. Джюрек джырлайды. Черкесск, 1957.
2. Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.

Абидатны творчествосуну юсюнден

1. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.
2. Писатели Ставрополя. Ставрополь, 1974.

Дерсни темасы: „Биринчи къуш“ (Боташланы Абидат.)

Дерсни мураты: кесгин окъуу, назмуну темасын ачыкълау.

Дерсде окъуу керекле: альбом „Биринчи космонавт“, грампластинка (орус тилде.)

Дерсни барыуу:—ушакъ халда.

I. Джангы дерс.

Устазны ушагъы. Ал сѣз.

Ата джуртубузну джигит джашы Юрий Гагарин 12 апрелде 1961 джыл дуняда биринчи кере космосха учханды. Уллу космос кеме бла Джерни тѣгерегине айланыб ызына тюшеди, таурухда айтылса ийнанмазлыкъ ишни тындырыб. Гагаринни этген джигитлиги дунягъа белгили болгъанды. Гагаринни сыйлы аты, иши джюрекледе джашайды. Орамлагъа, школлагъа, пионер отрядлагъа Гагаринни атын атайдыла.

II. Бююн Боташланы Абидатны „Биринчи къуш“ деген назмусун окъурукъбуз.

1) Устаз назмуну азбар окъуйду. (Сабийле ангыламагъан джерлерин ангылатады.)

2) Сабийлеге кесгин окъутады назмуну, хапарын айтдырады.

Устаз.

1) Боташланы Абидат назмусуна „Биринчи къуш“ деб нек атагъанды?

2) Биринчи космонавт ким болгъанды, къачан учханды?

3) Къаллай джырла, назмула билесиз биринчи космонавтны юсюнден, къайсы тилде да?

4) Бизни школда къайсы отряд джюрютеди Гагаринни атын? Устаз этилген ишге багъа береди, джетишмеген джерлерин джетишдиреди.

III. Юйге иш.

1) „Биринчи къуш“ деген назмуну азбар этиб келирге.

2) „Биринчи космонавт“ деген темагъа хапар къурагъа.

IV. Сабийлени тил байлыкъларын ѳсдюрюу.

Устаз альбомдан сочинениелени окъуйду („Биринчи космонавт“ деген темагъа джазылгъан.)

Гагариннге этилген назмуланы окъуйду. (Иш соруу халда барады.)

V. Сочинение джазыу, классда „Космос“ деген стендге къараб.

(Этилген ишни тинтиу, иги джазылгъан сочинениелени махтау.)

VI. Грампластинкагъа тынгылау.

VII. Этилген ишлеге оюм этиу, багъа бериу...

Зумакъулланы Танзиля

Танзиляны чыгъармаларын сабийле биринчи классда огъуна окъуб башлайдыла. Биринчи классда аны „Кирсиз къызчыкъ“ деген назмусу окъулады.

Танзиля малкъар поэтессады, 1934 джыл Къабарты-Малкъар республиканы Гирходжан элинде туугъанды. Атасы Мустафа граждан къазауатны заманында Къызыл Аскерде къуллукъ этгенди. Танзиля джети къарнашны джангыз эгечиди.

Назмулары биринчи кере 1957 джыл Фрунзеде чыкъгъан „Бизни сёзюбюз“ деген джыйымдыкъ китабда басмалангандыла. Анда малкъар поэтлени Геттуланы Максимни, Сотталаны Адиль-Герийни, Къулийланы Хаджи-Муссаны, Гулийланы Маджитни, Танзиляны назмулары басмалангандыла. Андан бери Танзиляны ана тил бла орус тилде талай назму китабы чыкъгъанды.

Ол СССР-ни Джазыучуларыны союзуну члениди. 1977 джыл „Сокровенность“ деген китабы ючюн Максим Горький атлы кърал ёчню лауреаты болгъанды.

„Тюзлюк“ деген назмусунда Танзиля Ленинни юсюнден терен магъаналы сёзле джазады, Ленинни билмей, Ленин демей ёлюб кетгенлеге кыйналады. Дунияны башында бютеу тиллени билсе да, Ленин деген сёзню орнун тутарыкъ сёз болмагъанын айтады. Ол Ленинни тенглешидириге дунияда джукъ табмайды. Джыр бла тенглешидирир эди, джыр эски болургъа боллукъду, суу таркъайыргъа, къурургъа боллукъду.

Танзиля къазауат теманы уста кёргюзте биледи. Ол фашистлени джануарлыкъ ишлерин, къазауатны кыйынлыгъын терен, кенг айта биледи. Аны „Къазауатха къаршчы поэма“ деген чыгъармасы малкъар литературада кесине толу орун алгъанды.

Къазауатны Танзиля кеси сынамагъанды, алай а ол джылланы кыйынлыгъын биледи:

Солдат болмагъан эсем да туура,
Мен да кёргенме ачы кюнлени,
Андан джазама, джюрегим бура,
Ол кюнде кёрген джарсыу кювлени.
Хоншу юйлени башларыи ойгъан
Бомба тауушдан кёб илгенгенме,
Мени биргеме ачдан джылагъан
Кёб сабийлени мен да кёргенме.

(«Къазауатха къаршчы поэма»)

„Таулу кызыны джыры“ деген назмуда Танзиля табигъат бла толу байламлы болгъанын кёргюзтеди: эртденги джулдуздан ол ышарыуну алгъанды, джюрек тазалыккыны къара суудан, чыдамлылыккыны—ташдан, арнулуккыну—гокка хансдан, халаллыккыны—джерден, таукелликни тау джелден, джарыкъ ауазны—булбул джырлаудан, ётгюрлюкню—тау суудан, ёхтемликни—мийик тауладан.

„Айтчы, анам, сен халал джюрекде“ деген назмуда ананы кёзюосуз башы агъаргъанына, къарт болгъанына джарсыйды:

Анам, чал чачынги мен бир сыланым,
Ол алгъынча къара болур эсе уа?
Къууанчлы кёзлерим бла бир къараным.
Джашлыгъынг къайтыб келир эсе уа.

„Назмучу таулу кызыла“ деген назмуда Танзиля, анга дери джашаб, ич сёзлерин айтыргъа малар табмай, энди уа къабырлада джатхан таулу кызылагъа джарсыйды. Ала кыйын заманлада туугъандыла, ала ны муратлары ала бла бирге кёрге киргенди, ала кыгъытха джазар сёзлерин джюреклерине джазгъандыла, тизгинлери кёз джыламулклары болгъандыла. Меннге уа бюгюн не махтау барды. Меннге заман кеси сёлеш деб сёз бергенди, алай а мен ол таулу кызыланы айтылмай къалгъан сёзлерин тизгинлеге салалырмамы ансы, дейди.

Танзилягъа Ата джуртундан багъалы дунняда джукъ да джокъду, аны насыблы этген Ата джуртуду, ма ол себебден поэтесса бурун Турциягъа кёчюб, Ата джуртсуз къалгъан таулулагъа артыкъ да кыйналады. „Адам бла аны туугъан джери“ деген поэмада ол аны юсюнден джазады. Турцияда ёле тебреген таулу, сау заманымда баралмадым эсе да, энди мени ёлюгюю, мында кыймай, Кавказгъа элт деб, аллахдан тилейди. Сен мени булут этиб элтсенг да, мен бир кюн тауларымы башларындан джыламулк болуб агъар эдим дейди.

Ол кюнде джерим, ол мени таныб,
Тансыкълаб, джылаб, кыйнуна алыр,
Топрагъы бла юсюю джабыб,
Минги Тауну да сын ташха салыр.

Танзиляны джюреги бютеу дуня джарсыууна джарсыйды. Сёзю адамгъа къаллай бир магъанасы болгъанын, ол сёзге кёре адамны джюрек сезимлерини тюрлениулерин кёрюзеди. Джюрек къууанчынгы кёрюрге сюе эсенг, тенгинги кёзлерине къара: анда къаллай бир къууанч кёрсенг, сенде да аллай бир къууанч барды; бушууунгу кёрюрге сюе эсенг, джауунгу кёзюне къара: джауну къарамында иеллай бир къууанч бар эсе, сенде аллай бир бушуу барды.

Танзиляны эски чирик адетлеге къаршчы джазгъан назмулары аз тюлдюле. Кеслери келин заманларында къайындарындан кёб артыкълыкъ сынагъан тиширюула кеслери къайын ана болгъандан сора келинлерине къыбынлыкъ нек сынатадыла, дейди.

Не заманда да эм биринчиге Танзиля адамлыкъны санайды. Юлгюге „Хайям бла сёлешиу“ деген назмундан келтирейик:

Мен пени болса да ашагъандан эсе,
Не къыйын эсе да, къалырма ачлай,
Не затны болса да джаншагъандан эсе,
Бир сёз да айтмай, тынгыларма, ташлай.

Манга намыслыкъды джангызлай къалгъан,
Джашауда ким бла болса да баргъандан,
Манга кёб игид махтаусузлай къалгъан,
Кимни болса да махтаб, махтау алгъандан.

„Къууанчым болса, мен ышарама“ деген назмуда кесинден эсе башхалагъа бек къайгъыргъанын айтады:

Къууанчым болса, мен ышарама,
Адамла, сизден джашырмаз ючюн,
Бушууум болса, мен джашырама,
Аны кёрюб сиз джарсымаз ючюн.

ЛИТЕРАТУРА

Танзиляны ана тилде китаблары:

1. Къаяда гюлле. Нальчик, 1959.
2. Тауланы джыры. Нальчик, 1967.
3. Тау аяз. Нальчик, 1967.
3. Чырахтан. Нальчик, 1969.
5. Кёз джарыгъым. Нальчик, 1972.
6. Джазыусуз джазыула. Нальчик, 1978.

Танзиляны орус тилде китаблары:

1. Антивоенная поэма. Нальчик, 1961.
2. Стихи. Нальчик, 1966.
3. Радуга над домами. Москва, 1968.
4. Сокровенность. Москва, 1976.
5. Старой песни новая строка. Москва, 1977.

Малкъар тилде джыйымдыкъ китабла:

1. Бизни сѣзюбюз. Фрунзе, 1956;
2. Кърнашны сѣзю. Нальчик, 1957.
3. Малкъар поэзияны антологиясы. Нальчик, 1959.
4. „Шуѣхлукъ“ альманахны талай номери.

Орус тилде джыйымдыкъ китабла:

Поэты Балкарии. Нальчик, 1958.

Дерсни темасы: „Биринчи майгъа“ (Зумакъулланы Танзиля.)

Дерсни мураты: Май байрамны къууанчын, сыйын ачыкълау, кесгин окъуу.

Дерсде окъуу керекле: карточкала, эвидиоскоп.

Дерсни барыуу—ушакъ, соруу халда.

1. Соруула классха:

1) Юйге берилгеа дерсден сорлугъу болгъан?

2) Юйге не берилгенин ким айтыр? (Устаз сохта-ладан толу джууаб излейди.)

3) Боташланы Абидатны юсюнден къысха хапар айтыргъа.

4) Абидатны „Биринчи къуш“ деген назмусун азбар ким айтыр?

5) „Биринчи къуш“ деб нек аталгъанды назмугъа?

Сохта. Космосха биринчи джол ачхан Ю. Гагарин болгъанды. Ол себебден аталгъанды „Биринчи къуш“ деб.

Устаз. Башха назму билемисиз Гагаринни юсюнден?

Сохта. Мен Байкъулланы Абдул-Керимни „Гагариннге“ деген назмусун билеме. (Азбар айтады назмуну.)

Устаз.

1) Боташланы Абидат бла Байкъулланы Абдул-Керимни Гагариннге этген назмуларын ким тенгleshдиреди?

2) Байкъулланы Абдул-Керим къаллай махтау, сый береди Коммунист партиягъа, биринчи космонавтха?

3) Абдул-Керим „Юрий Гагарин“ деген назмусунда кимге улан этеди Гагаринни?

Сохта. Октябргъа деу улан этеди Гагаринни Абдул-Керим. Ананы баууру бла тенгleshдиреди, д. а. к.

Устаз. Хар джазылгъан чыгъарма сизге къаллай бир затны ачыкълайды. Сиз назмуну, хапарны окъугъан заманда терен оюмла этиб окъургъа керексиз. Окъугъаныгъызыны, суратха къарагъанча, кёзюгюзге кёргюзтюрге керексиз. Сёз ючюн: джазыучу джылны чакъларын назму, хапар халда береди, суратчы бояу бла, композитор макъам бла береди.

Бусагъатда джылны не заманыды, къайсы айды?

Сохта. Джазды, апрель айды. Биринчи космосха джол ачылгъан айды, Владимир Ильич Ленин туугъан айды. (Сабийле кёб затланы айтадыла.)

II. Бюгюн биз Зумакъулланы Танзиляны творчествосу бла шагърей боллукъбуз. Танзиляны „Биринчи май“ деген назмусун окъурукъбуз, сюзерикбиз. Кесини назмусунда табигъатны къалай суратлайды, къаллай тилде джазады автор, иги эс бёлюгюз.

1) Устаз кесгин азбар айтады, назмуну хар окъулгъан кесекчигин тинтеди, сёзлюк иш бардырады.

2) Сабийлеге кесгин окъутуу, хапарын айтдыруу.

III. Джангы дерсни бегитиу (соруу халда, багъа бериу.)

IV. Юйге иш. Назмуну азбар этерге. Май байрамгъа тюбешиуню юсюнден хапарчыкъ окъургъа.

V. Карточкала бла ишлеу. (Энчи иш.)

VI. Эпидиоскон бла ишлеу.

1) Джазгъы табигъатны суратына къарау.

2) Юйде джазыллыкъ хапаргъа план салыу, суратха къараб.

VII. Этилген ишни джыйышдырыб оюм этиу.

Хубийланы Назир

Хубийланы Ахияны джашы Назир 1934 джыл Огъары Тебердиде колхозчуну юйдегисинде туугъанды. Къарачай-Черкес пединститутну филология факультетин, андан сора Москвада „Высшие литературны курсы“ деген экиджыллыкъ окъууну бошагъанды.

Назир эл мюлкде, район газетни редакциясында, радио бериу ишледе, „Билим“ обществону джууаблы секретары болуб ишлей келгенди. Арт кёзюуде „Ленинни байрагъы“ газетни энчи корреспондентиди. 1960 джыл КПСС-ге член болады, 1966 джыл СССР-ни Джазыучуларыны Союзуна киреди.

Назирни назмулары бла сохтала биринчи классда шагърей боладыла. Биринчи классда „Пионер Махмут“, „Чалкъычы джыйын“, ючюнчю классда „Уллу Ленин джашайды“, „Джашил джай“ деген назмуларын окъуйдула.

Назирни биринчи назмусу 1955 джыл район газетде чыкъгъанды. „Анам“ деген биринчи китабы 1960 джыл басмаланганды. Ол төрт бөлүмден къралыбды: „Туугъан къралым“, „Сабий шохларыма“, „Тауларым“, „Къара кёзле“.

„Аууш“ деген экинчи китабында (1964) „Аууш“, „Биринчи сүймеклик“ деген поэмала бла талай назму басмалангандыла.

Поэт джашаугъа теренден терен къарайды. Тёртюнчю китабына ол „Джерни сагъышлары“ деб атагъанды. 1967 джыл Назир Польшада, ГДР-де, Чехословакияда болгъанды. Бу китабда назмула фашизмге, къазауатха къраршчы джазылгъандыла. Бухенвальдда кюйгенле поэтни джюрегин кюйдюредиле:

Селешедиле сени тилсиз тауларын,
Сарнайдыла кёб халкъланы тилинде.
Хапар айта, мугур гокка хансларын,
Джылайдыла къабырланы юсюнде.

(«Бухенвальд»).

Хубий улуну „Джашил дуня“ деген назму китабында (1973) философия сезимле, сагъышла аз тюлдюле. Китабны жартысы къысха назмуладыла.

Ананы сифатыны юсюнден Назир талай назмусунда джазады. Бу китабда берилген сегиз тизгинни келтирейик:

Таулада терек ауса,
Къая кычырады.
Элия ташны урса,
Тауушуз джарылады.

Сабий къаты ауруса,
Анасы джылайды.
Ана, кеси ауруса уа,
Къаяча тынгылайды.

Назирни „Шохлукъну къанатлары“ деген назму китабы (1977) джангы назмула бла ары дери басмалана тургъан назмуладан къуралгъанды. Ол талай бѣлюмге юлешинеди: „Таула“, „Къуш джыламукъла“, „Ёрлеу“, „Шохлукъну отлары“, „Тейри джарыкъ“, „Къылыч бла джыр“.

Поэтни „Джуртум“ деген назмусу сегиз тизгин болса да, эде къалырчады:

Мен сенсиз къанатсыз къушма,
Суусуз ёзенме мен сенсиз,
Мен сенсиз тилсиз булбулма,
Иесиз юйме мен сенсиз.

Мен сенсиз отсуз тыбырма,
Тамырсыз терекме мен сенсиз,
Мен сенсиз суугъан окъма.
Къысхача — джокъма мен сенсиз.

Поэт, табигъатха тюз суймеклигин айтыб къоймай, аны суратлагъан этеди. „Булутла“ аны аллай назмуларыны биридиле.

Назирни творчествосунда суймеклик лирика тыйыншы орун алады. Аны талай назмусу Джабаланы Ибрагим, Къочхарланы Марат, Хабичланы Алихан, дагъыда башхала макъам салыб, джырланадыла. Аладан бир къаууму: „Ариуум“, „Сен ышар“, „Джууаб къайтар“, „Баллада о погибшем брате“, „Теберда“, „Къууанч джыр“, „Къарачай шахар“, „Ночи красоту как передам?“

Назирни талай назмусу, поэмасы орус тилге кѣчюрюлгендиле. Украин тилге кѣчюрюлгенлери да бардыла. Аны назмуларын белгили совет поэтле Николай Тихонов, Константин Симонов да кѣчюргендиле. Назир башха тилледен бир талай назму кѣчюргенди.

ЛИТЕРАТУРА

Назирни ана тилде чыкыгъан китаблары:

1. Анам. Черкесск, 1960.
2. Аууш. Черкесск, 1964.
3. Къаяда джазыу. Черкесск, 1968.
4. Джерни сагышлары. Черкесск, 1970.
5. Джашил дуня. Черкесск, 1973.
6. Шохлукъну къанатлары. Черкесск, 1977.

Орус тилде чыкыгъан китаблары:

1. Всадник. Ставрополь, 1965.
2. Всадник. Москва, 1971.
3. Лавина. Москва, 1975.

Орус тилде джыйымдыкъ китабла:

1. Наша юность. Черкесск, 1957
2. Зори Кубани. Черкесск, 1961
3. Свет дружбы. Черкесск, 1963
4. Факел (антология молодой поэзии.) Москва, 1968
5. В краю степей и гор. Москва, 1964
6. Альманах „Ставрополье“, Ставрополь, 1964, №4
7. Журнал „Дон“. Ростов—на—Дону, 1965, 116.
8. Литературный Киргизстан. Фрунзе, 1965, 112
9. Еженедельник „Литературная Россия“. Москва, 1969, 12. XII
10. Сердце помнит. Ставрополь, 1970.
11. Журнал „Наш современник“. Москва, 1970, 117
12. Журнал „Дружба народов“. Москва, 1971, 116.
13. Журнал „Литературный Киргизстан“. Фрунзе, 1971, 116.
14. Журнал „Октябрь“. Москва, 1972, 111
15. Журнал „Юность“. Москва, 1972, 111
16. Верность. Ставрополь, 1972
17. Тепли скарби (Тёплые сокровища). Симферополь, 1972 (украин тилде.)
18. Сыны обновленных гор. Черкесск, 1974
19. Журнал „Литературный Киргизстан“. Фрунзе, 1974, 113.
20. Журнал „Литературный Киргизстан“. Фрунзе, 1975, 111
21. Журнал „Байкал“. Улаи-Удэ, 1978, 113.

Назирни творчивосуну юсюнден:

1. Тихонов Н. С. Большая правда поэзии. „Комсомольская правда“, 1963, 12 мая.
2. Тихонов Н. С. Новая песня в старых горах. О книге Хубиева Н. „Всадник“, Москва, 1971.
3. Писатели Ставрополя. Ставрополь, 1974.

Дерсни темасы: „Гокка хансчыкъ“ (Бостанланы Хасан.) „Тау суучукъ“ (Хубийланы Назир.)

Дерсни мураты: Назмуланы кесгин окъуу, джазычуланы творчивосу бла шагърей этиу.

Дерсде окъуу керекле: авторланы суратлары, джазы сураты, карточкала.

Дерсни барыуу—ушакъ, соруу халда.

I. Юй ишни тинтиу.

- 1) Юй ишден сорлугъу болгъан бармыды?
- 2) Ким айтыр юй ишин?
- 3) Ким окъур майгъа джазгъан хапарын (2 сабий окъуйдула.)

4) Джазы юсюнден къаллай назмула билесиз? (Боташланы Абидатны „Джаз тангы“ деген назмусун, Хубийланы Назирни „Джазы суйсенг“ деген назмусун айтадыла сохтала.)

5) Хубийланы Назир „Джазы суйсенг“ деген назмусунда нени ачыкълайды?

Устас сёзлюк ишле бардырады: бёгеклениб, ёхтемлениб, джай чилледе—джайны эм исси 40 кюню.

II. Сохталагъа „Тау суучукъ“ деген назмуну кесгин окъутуу (1—2 сохтагъа.)

Устас:

1) Кесини сёзлери бла „Гокка ханс“ деген назмуну хапарын ким айтыр? (Сабийле, джарашдырыб, окъулгъан назмуладан соруулагъа джууаб бердиле.)

2) Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Джолоучуну сукъландыра кесинге,
Джюрегинде сагъышларын чачаса,
Тюрсюнюнгю унутмазча эсине,
Тауушунгу къулагъына саласа... д. а. к.

(бу халда сюзедиле назмуланы.)

(Сабийле ангылагъанларыча хапарын ачыкълайдыла.)

3) Джазны юсюнден къаллай нарт сёзле билесиз? „Джаз джатхан—джазыкъ“, „Джаз башы—джабалакъ“, д. а. к.

(Сабийле нарт сёзле айтадыла, устаз аланы айтханларын джетишдиреди.)

III. Юйге иш.

„Тау суучукъ“, „Гокка ханс“ деген назмуладан бирин азбар этерге.

IV. Сурат бла ишлеу. 1) Джылны не заманыды?

2) Бу суратны ким салгъанды? Къаллай бояула бла боялыбды джазгъы табигъат? Ким айтыр джарашдырыб хапарны?

Сохта. Джаз келди, тауладан джылы аяз урады. Джазгъы кюн тау башларындан ышарыб къарайды. Ышыкъ джерледе кырдык кёгереди, джанкъозчукъла къурмашлача къотарылгъандыла. Чыпчыкъчыкъла кеслерини ариу тиллеринде джырлайдыла, терекле да джашил кийинирге хазырдыла. Хар къалайда джаз эркинликни къолуна алгъанды,

Устаз. Сабийле, кюн ышарамыды? Нек джазгъанды Ахмат алай? Къалай кёргюзтесиз сиз кёзюгюзгеланы? (Сохталаны джууаблары.)

Устаз. Хубийланы Назирни назмусунда да тау суучукъ селешген этеди. Сиз аны къалай ангылайсыз?

Бостанланы Хасанны назмусунда гокка хансчыкъны сыфатын ким айтыр?

V. Карточкала бла ишлеу.

Биринчи карточка.

Берилген айтымлада бетлениулени, тенгleshдириулени таб.

Тау суучукъ шоркъулдайды. кюн джылтырайды къаяны артындан.

Тереклени джашил чепкенлери шууулдайдыла, д. а. к.

(Карточкала бла быллай ишле бардырыргъа боллукъула.)

VI. Этилген ишлени тинтиу, багъа бериу.

Эбзеланы Шахарбий

Эбзеланы Кёккёзню джашы Шахарбий, 1913 джыл Джёгетейде кеси кыйыны бла джашагъан элчини юйюнде туугъанды. Аны джашауу къарачай литература эмда искусство бла байламлыды. Шахарбий биринчи къарачай драматургланы, биринчи къарачай художник-лени, биринчи къарачай артистлени, биринчи къарачай композиторланы бириди.

Аякъ юсюне мингенли да искусство бла литератураны адамыды. Театр болмагъан заманда да кеси Нарсанада, Микоян-Шахарда белгили пьесаладан спектакльле салыб, кеси баш рольланы ойнаб тургъанды, тепсеу-джырлау ансамбль къураб, кеси джырлай, тепсей, Север Кавказы кёб шахарларында болгъанды. Айтыб къояргъа, 30-чу джыллада Эбзе улу кеси тутхан иште биринчи адамладан болгъанды.

Уллу Ата джурт къазауатны заманында 1941 джылдан 1945 джылгъа дери фашизмге къаршчы къазауат этгенди, талай кърал саугъасы барды.

Талай джылны Шахарбий областны радиокомитетинде музыка джанындан баш редактор болуб ишлегенди, арт джыллада пенсиядады.

Шахарбий 1931 джыл „Огъурлу“ деген белгили пьесаны джазгъанды. Андан сора иги кесек назму джазгъанды, аланы асламысына макъам салгъанды. Сёзлерин не Шахарбий джазыб, неда башха поэтле джазыб, Шахарбий макъам салгъан джырла алтмыш-ха джууукъ боладыла.

IV классда Шахарбийни „Чалкычыкъ“ деген назму су окъулады. „Чалкычыкъ“ Шахарбий кеси макъам салгъан джырды. 30-чу джыллада кёб айтылыб тургъан джырланы бири болгъанды ол.

Бу темадан дерс берген заманда бир затха артыкъ эс бёлюрге керекди. Джыр адамгъа джубанчха деб чыкъмагъанды. Халкъны джашаууну кюзгюсюдю ол. Эбзе улуну джыры адамны джюрегин джарыкъ этген, учундургъан, къанатландыргъан джырды. Аны алайлыгъы халкъны джашауу бир заманда да бюгюнча ариу, тынчлыкълы, джарыкъ, мелхумлу болмагъанын кёргюзтеди. Джашау алай болмаса, халкъ аллай джырыны аллыкъ тюдю. „Чалкычыкъ“ халкъ джыр болуб бошагъанды.

Бютеу эски джырлаңы алыб к̄арасакъ, асламысына анда тарыгъуу к̄ерюнеди. Ол джырлада джашауу мутхуз болгъанла урунган адамла эдиле. Ала кюн к̄ермегендиле, джашауларына ёкюннгендиле, этерге уа мадар табмагъандыла, джюрек джарсыуларын джыргъа салыб айтхандыла.

Меджисуулукъну заманында этилген „Апсатыны джырында“ кеси къыйыны бла джашагъанланы, уучулукъ бла баш кечиндирирге кюрешгенлени юсюнден былай айтылады:

Мараучу тагны тауугъу,
Ачыгъан баур, сууукъ суу —
Сени мараучунгу зауугъу.
Мараучудан джазыкъ джан болмаз —
Темир боюнхасы бойнунда,
Кюйген гырджыны к̄ойнунда.

„Эрирей“ деген джырда „Джарлыгъа берген—джан ючюн, байгъа, бийге берген—мал ючюн“, деб айтылады.

„Къобанланы Элмырза“ деген джырда урунган адамны ёмюрге да джюреги к̄ууанмагъаны айтылады. „Баракъ“ деген джырда да алайды. Кеси хакъы ючюн Баракъны Сибирге ашырадыла.

Абуклагъа джылкы джалгъа киргенем,
Киргенликге, адам кибик к̄ермелле,
Къыйынымы ала меннге бермелле.
К̄еб заманы тарыгъыб, таралыб джюрюдюм,
Бир тынчлыкълы орунда джатмайын,
Мыдахлыкъ басыб тохтадым,
Бир да закон, сюд табмайын.

„Хасанны джырында“ уа, джалчыны хакъын бермез ючюн, джанын алгъаныны юсюнден айтылады:

Хасан беш джыл джалчы болуб джашады,
Ол суу бла сууукъ гырджын ашады,
Беш джылны джалчылыкъны к̄елтюрдю.
Хозяйнынг малынг ючюн ёлтюрдю.

Джаш тенглеринг к̄уугъуннга келелле,
Джалчы уланла бий, бай к̄олундан ёлелле.
Джалчыла джалчылыкъ джолну баралла,
Байла, бийле к̄ан бла абдез алалла.

Алай бла, эски джырлада да урунууну, урунган адамланы юсюнден айтылады, Шахарбийни „Чалкычык“ джырында да урунууну, урунган адамланы юсюнден барады сёз. Алай а Шахарбийни джыры быладан джер бла кёкча башхады. Эски джырлада урунууну кыйынлыгы айтылады, жангы джырлада урунууну кыуанчы. Аны кыуанч этдирген джашау кесиди, ол Уллу Октябрь социалист революция берген ёмюрлюк саугады.

ЛИТЕРАТУРА

1. А. И. Караева. Становление карачаевской литературы. Черкесск, 1963.

2. А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.

Дерсни темасы: „Чалкычык“ (Эбзеланы Шахарбий.)

Дерсни мураты: кесгин окъуу, урунуугъа сый, багъа беруу.

Дерсде окъуу керекле: грампластинка „Чалкычык“, чалкычыланы суратлары.

Дерсни барыуу—соруу халда.

1. Классха соруула:

1) Юйге берилген дерсден сорлугъу болгъан, ангыламагъаны болгъан бармысыз?

2) Ким айтыр, юйге не берилген эди?

Сохта. Юйге Хубийланы Назирни „Тау суучук“ деген назмусун, Бостанланы Хасанны „Гокка ханс“ деген назмусун азбар этерге, джазны юсюнден хапарчык кыуаргъа.

Устаз. Къайда, Ахмат, бир айтчы назмуну (Ахмат назмуну кесгин, азбар айтады. Бу назмуну сен къайсы тизгинлерин бек джаратаса?)

Сохта.

«Джолоучуну сукъландыра кесинге,
Джюрегиинде сагъышларын чачаса,
Тюрсюнюнго унутмазча эсине,
Таушунгу кыулагъына саласа.

Устаз. Нек джаратаса сен айырыб бу тизгинлени, къалай кѣргюзтесе кѣзюнге? (Сохтаны джууабы.)

II. Бюгюн биз Эбзеланы Шахарбийни „Чалкъычыкъ“ деген джырын окъурукъбуз эмда джырларыкъбыз. Эбзеланы Шахарбий бу джырда не затны ачыкълайды? Чалкъычыланы халларын къалай танытады джырда?

1) Устаз джырни кесгин, азбар окъуйду.

а) Сѣзлюк иш: хыршылайма, дюрюле, антаула.

б) Хар окъулгъан кесекчигин тинтиу.

2) Сабийлеге кесгин окъутуу.

3) Сорлугъу болгъан бармысыз?

4) Ким айтыр кесини сѣзлери бла джырни хапарын?

5) Джылны не заманына этилгенди бу джыр?

Сохта. Кюз чалкъычыла чалкъы чаладыла. Ала бир-бири бла эришедиле. Биригиб ишлейдиле. Ала кюн тийгинчи ишге чыгъадыла, кюн исси болса, солуйдула. Къызла дырын джыядыла, капнала этедиле. Чалкъычыла капналадан уллу гебенле къалайдыла, къышха бичен хазырлайдыла.

Устаз. Тюз айтасыз, бек тюз ангылагъансыз. Адамны иште биринчи нѣгери джырды. Джыр адамны иште арытмайды. Не къыйын ишни да дженгилча кѣргюзтеди. Адамны иши адамны къууанчыды. Ишлегенни кѣлю джарыкъ, саны дженгил болады. Ишни суйген адамны бети джарыкъ болады. Ишни суймеген адамны уа саны да ауур, бети да аман, кюню да узун болады.

Эбзеланы Шахарбий джырында джигерлени, ишден къаджыкъмагъанланы, ишден артха турмагъанланы, джашла бла къызланы биригиб ишлегенлерин кѣргюзтеди. Бусагъатда къыйын ишни техника этеди. Тюзледе биченликлени косилкала чаладыла. Бизни къралда техника кюч уллуду, адамлагъа иш тынч болгъанды.

III. Юйге иш. Джырни азбар этерге, макъамы бла джырларгъа.

IV. Текст бла ишлеу.

1) Алтын кюзде колхоз тюзде чалкъычыла къалай ишлегендиле? (Сохталаны джууаблары.)

Устаз. Китабларыгъызны ачыгъыз. Джырда тенглешдирилени табыгъыз, толу джууабла беригиз.

Сохта. Кюзню „алтын“ бла тенглешдиреди автор. Хансны „тюк“ бла, гебенлени „таула“ бла тенглешдиреди.

Устаз. Кёб магъаналары болгъан сёзлени табыгъыз джырда.

Сохтала: тюз, аууз, кёл, аш, чал, сан, кьош, кьол. 1) Бу сёзле бла сохтала энчи айтымла къурайдыла.

2) Этилген ишни тинтиу, багъа беруу.

V. Грампластинкагъа тынгылау.

Сабийле джырны джырлайдыла.

Устаз. 1) Джырны сёзлери бла макъамы къалай таб келишеди. Джырны макъамы бла чалкъыланы тауушларын бир тенгleshдиригиз.

2) къаллай суратла салыргъа боллукъду бу джыргъа? (дююлени суратларын, гебенлени, капналаны, чалкъычыланы.)

VI. Иллюстрацияла бла ишлеу.

1) Бу суратлада сиз нелени, кимлени кёресиз? (гебенлени, чалкъычыланы.)

2) Ат атагъыз суратлагъа, хапарын айтыгъыз.

VII. Этилген ишге багъа беруу, оюм этиу.

Блимгъотланы Мунир

Блимгъотланы Хамитни джашы, Мунир 1934 джыл Тёбен Тебердиде туугъанды. Къарачай-Черкес пединститутну филология факультетин, андан сора Баш Партия школну бошагъанды, устаз болуб ишлегенди, КПСС-ни обкомунда къуллукъ этгенди, арт джыллада „Ленинни байрагъы“ газетни редакторуду.

Мунир очеркле, хапарла джазады. „Заманны ауазы“ деген джыйымдыкъ китабда (1975) „Ленинни байрагъы“ газетни туугъанындан, ёсюм джолундан, литератураны ёсююне болушлугъундан Лайпанланы Рашид бла бирге уллу статья джазгъанды. 1973 джыл чыккъган „Толкъунла“ деген джыйымдыкъ китабда „Басманы джашау магъанасы“ деген статьясын, „Огъурлу таигъ“ (1969 джыл чыккъган) деген джыйымдыкъ китабда „Вождну кабинетни бла юйю“ деген очеркни басмалагъанды.

Дерсни темасы: „Джур балачыкъ“ (Блимгъотланы Мунир.)

Дерсни мураты: текст бла ишлерге юретиу.

Дерсе окъуу керекле: карточкала, суратла.

Дерсни бары уу—ушакъ халда.

I. Классха соруула:

1) Юйге берилген дерсден ангыламагъаныгъыз болгъанмыды?

2) Ким айтыр юйге не берилгенин?

Сохта. Юйге Эбзеланы Шахарбийни “Чалкычыкъ” деген джырын азбар этиб, макъамы бла джырларгъа берилгенди.

3) Ким айтыр джырны азбар?

4) Ким джырлар джырны макъамы бла? (Сабийле азбар да айтадыла, джырлагъан да этедиле.)

II. Джангы дерс. Бюгюн биз Блимгъотланы Мунирни „Джур балачыкъ“ деген хапарын окъурукъбуз.

Устазны авторну юсюнден ушагъы.

1) „Джур балачыкъ“ деб нек атагъанды хапарына Блимгъот улу?

2) „Джур балачыкъ“ деген хапарны устаз, сёзлюк иш да бардыра, кесгин окъуйду. (Айыртыллыкъ сёзле: гетлеш, сълпыланыб, гыртчыракъ, хыянатсыз, лахор, кышлата.)

3) Хапарчыкъны кесгин окъуу кёзюу-кёзюу. (Окъуб бошагъандан сора устаз соруула береди.)

Устаз.

1) Ким айтыр, чалкычыла къалай ишлейдиле?

2) Джыйынны тамадасы кимди?

3) Джыйын тамада деб нек айтадыла?

4) Хамит къаллай кыйынлыкъла кёргенди, не айтады ол?

5) Хамитни джюреги неге кыйыналады, кюеди?

6) Хамит къаллай адамды? (Сабийле джарашдырыб хапар халда толу джууабла береди.)

Устаз. Ким къалайын бек джаратдыгъыз бу хапарда? Джаратхан джеригизге ат атагъыз. (Сабийле атагъан атланы устаз къангада джазады.) „Солман улу бла Муссаны чамлары“, „Иш кызыудады“, „Джур балачыкъ“, „Хамитни ушагъы“.

Устаз. Хар ким ма быладан сайлагъыз да, бирине хапар къурагъыз.

III. Юйге иш. „Джур балачыкъ“ дегенни кесгин окъуб, хапарын айтыргъа, „Хамитни сыфаты“ деген темагъа хапарчыкъ къураб келирге (фразеология оборотлары болгъан.)

IV. Энчи иш.

1) Кёб магъаналы 10-шар сёз табаргъа.

2) Бешишер нарт сёз табыб тетрадлагъа джазаргъа хапардан.

3) Ючюшер туура сёзлю айтым табыб джазаргъа (хар ким суюген соруууна.)

V. Карточкала бла ишлеу (карточкалада тюрлю-тюрлю соруула болургъа боллукъдула. Устаз къаллай сорууланы тыйыншлыгъа санаса, аллай соруула береди.)

VI. „Урунууну джигерлери“ деген альбомну сабий-леге кёргюзтеди, талай зат окъуйду, сабийлени билим-лерин ёсдюреди.

VII. Этилген ишге багъа берни.

Джаубаланы Хусей

Джаубаланы Мухаджирни джашы Хусей 1936 джыл Тёбен Тебердиде туугъанды. Эл школну бошагъандан сора Совет Аскерде къуллукъ этгенди. Андан бери „Ленини байрагы“ газетни редакциясында ишлейди.

Хусейни творчествосу бла сохтала биринчи классда „Кюз артында“, „Къара шкилди“, „Биз октябрёноклабыз“, „Октябрны туудукъчукъларыбыз“, „Нызычыкъ“, „Акъ белли“, „Ленинге“, „Рахатлыкъны белгиси“, „Эгизле“ деген назмуларын, экинчи классда „Биз пионерле боллукъбуз“, „Кел, кел, ойнайыкъ“, „Джангы джыл“, „Башы таракълы“, „Омакъ къонакъ“ деген чыгъармаларын, ючюнчю классда „Пионерле барадыла Ленинге“, „Бизде адет алайды“, „Ёхтемликни эсгертмеси“, „Къач“ деген назмуларын окъуйдула.

Хусей 1957-58 джыллада, аскерде къуллукъ этген заманында огъуна, назмула джазыб тебрегенди, аны биринчи назмулары ол джыллада газегледе басмалангандыла.

Хусей назмула, поэмала, очеркле, балладала джазады. Биринчи китабы—„Атамы сёзю“—1963 джыл чыкыгъанды. Аны тематикасы кенгди, суратлау джанындан усталыгъы ачыкъ танылады. Китаб Ленинге аталгъан назмудан башланады.

Белгилиди сени атынг,
Саулай джерге,
Барад ишинг, тутхан затынг
Таймай ёрге.

Айтхан сёзюнг чыракъ болуб
Джолубузда,
Сыйлы атынг байракъ болуб
Къолубузда.

„Атамы сёзю“ белгили назмуланы бириди. Ата сёзге назмуда терен магъана бериледи. Хусей, андан сора назму джазмай къойса да, литературагъа кирлик эди.

Китабда урунуугъа аталгъан талай назму барды. Поэтни экинчи назму китабы—„Нюзюрюм“—1966 джыл басмаланганды. Поэт кесин халкъны аллында борчлугъа санайды, аны борчу уа—окъуучугъа иги сёз айталса, ол айтхан сёз адамлагъа джараса:

Насыблыма, ол сёзюм
Джюреклеге орналса,
Бир кёзюуде, бир чакъда
Сизге нёгер болалса.

Хусейни „Кюзю“ деген китабы (1969) назмула бла балладаладан къуралыбды. „Шууулдайдыла наратла“ деген китабы литературада кесине тыйыншлы орун алгъанды. Ол эки бёлюмден къуралыбды. Биринчи бёлюмю „Мамырлыкъгъа—алгъышым, къазауатха къаргъышым“, экинчи бёлюмю—„Сабийлеге къонакъгъа келгендиле джомакъла“.

Китаб „Джерни джарыгъы“ деген белгили поэма бла башланады. Аналагъа, аталагъа суймекликни юсюнден Хусейни талай назмусунда айтылады. „Аналаны кёзлери“ деген назмуну ол былай башлайды:

Эм татлы джыр
Къайсы болур дуньяда? —
Аналаны
Учундургъан сёзлери.
Эм джарыкъгъа саналгъан а не затды? —
Аналаны
Тюрсюнлери, кёзлери.

Хусейни сабийлеге аталгъан назмулары отузгъа джетишедиле. Ала сабий литературада тыйыншлы орун аладыла.

Хусейни талай назмусуна макъам салыныб, ала джыр болуб джырланадыла. Сёз ючюн, „Шохлукъ“, „Булбул“, „Эки джюрек“, „Наратла“, дагъыда башхала.

Поэтни башха тиллеге кѣчюрюлген назмулары бардыла, ол орус, украин тилледен ана тилге талай назму кѣчюргенди.

Джауба улу иги кесек баллада джазгъанды. Аланы бири— „Елюмсюз“ Ата джурт ючюн джанын берген поэтге-аскерчиге—Орусланы Махаметге—аталгъанды.

„Ѳтгюр къуш бла шайтан джел“ деген баллада Ата джуртха, туугъан къралына, халкъгъа суймекликни юсюнден джазылгъанды. Балладаны аягъын поэт былай бошайды:

Мен джазама муну Ѳтгюр къушлагъа —
Тузакълыкъны хорлаб чыкъгъан джашлагъа,
Ата джуртун башха джуртха сатмайын,
Хорлам ючюн кюрешнюю атмайын,
Джуртун излѳб, анга къайтыб келгеннге.
Инсан тюлдю Ата джуртун тас этген.
Хорланмайды тюзлюк ючюн кюрѳшген.

„Сѳлешедиле ѳлген солдатла“ деген баллада къазауатха къраршчы джазылгъанды. Ѳлген солдатла аны джюрегин къозгъайдыла, тынчлыкъ бермейдиле, рахатлыкъ ючюн кюрѳшге чакъырадыла. Балладаны аллы былай башланады:

Бара-барыб тюзлени, чегет талаланы,
Кѳргенмисе, тенгим, сен солдат къабырланы?
Билемисе аланы минг-минг болгъанларын,
Тауда, ташда, сууда да тюбѳб кългъанларын?
Буруу болуб душманнга, джерде джатханланы
Ѳштгенмисе, тенгим, сен бизге айтханларын?

Балладаны аягъы былай бошаллады:

Ѳлген солдат, байрагъынгы тутуб ѳрге,
Ант этеме аны сыйын тюшюрмезге! —
Не ючюн десенг, мен, урушха кирмесем да,
Сен кѳргенча, кыйынлыкъла кѳрмесем да,
Къышхы кече околада кълмасам да,
Баууруму джаннган отха салмасам да,
Ѳлюкленн юсю бла ѳтмесем да,
Джуртум ючюн джаш къланымы тѳкмесем да,
Сабийликде сынагъанма ачы затны —
Аталаны алыб кетген кълауатны.
Гитчеликден юреннгенме чыдаргъа да,
Джыламайын белни кълты кълсаргъа да.
Кыйынлыкъда чыныкългъанма, кълатханма мен,
Кълауатха къраршчы туугъан солдатма мен.

ЛИТЕРАТУРА

Джаубаланы Хусейни кесини китаблары:

1. Атамы сёзю. Черкесск, 1960.
2. Ньюжорюм. Черкесск, 1966.
3. Кюзгю. Черкесск, 1969.
4. Шууулдайдыла наратла. Черкесск, 1971.
5. Чагъадыла балийле. Черкесск, 1975.

Къарачай тилде джыйымдыкъ китабла.

1. Джарыкъ джолда. Черкесск, 1960.
2. Шохлукъ. Черкесск, 1962.
3. Джанкъылыч. Черкесск, 1964.
4. Излем. Черкесск, 1978.

Джауба улуну творчивосуну юсюнден.

А. И. Караева. Очерк истории карачаевской литературы. Москва, 1966.

Дерсни темасы: „Огъурлу къарт“ (Джаубаланы Хусей.)

Дерсни мураты: кесгин окъуу, сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсде окъуу керекле: карточкала, магнитофон.

Дерсни барыуу—ушакъ халда.

1. Устаз.

1) Юйге берилген дерсден сорлугъу болгъан бармысыз? Юйге не берилгенди?

Сохта. Юйге Блимгъотланы Мунирни „Джур балачыкъ“ деген хапарын кесгин окъуб, айтыргъа, „Хамитни сыфаты“ деген темагъа хапарчыкъ къуараргъа (фразеология оборотлары болгъан.)

2) Ким айтыр суйген джерини хапарын окъугъанындан?

3) Хамит къаллай адамды? Ким айтыр Хамитни сыфатын? (Сабийле соруулагъа толу джууаб береди, ала джеттишдиралмагъан джерлерин устаз юлгюле келтире толтурады.)

Устаз. 1). Фашистле бизни къралгъа джыйын джанлыча чабхан эдиле деб нек айтады Хамит?

5) Чалкъычыланы джигер ишленгенлерин къайсы тизгинле ачыкълайдыла?

6) Совет адамла къаллай джигитликле этгендиле, ит фашистледен джерибизни сакълай.

7) Бизни элде, областда къаллай джигитлени билесиз?

(Сабийле билген, эштген адамларыны юсюнден хапар айтадыла.)

Устаз. Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден устаз талай хапар, нарт сёзле айтыргъа борчлуду.

II. Джаубаланы Хусейни „Огъурлу къарт“ деген хапарын окъурукъбуз бу дерсде. Иги тынгылагъыз. Нени ачыкълайды, кёргюзтеди хапарында Хусей.

1) Хапарны кесгин окъуу.

Сёзлюк иш: улоу, тегене (магъаналарын айыртуу.)

2) Сабийлеге кесгин окъутуу.

3) Хапарын айтдыруу.

4) Къалайын бек джаратдыгъыз бу хапарны? (Сабийлени джууаблары.)

— Мен табигъатны суратлагъан джерин кёзюме кёргюзтеме.

— Мен чокъракъ суучукъну, шоркъулдаргъа кюреше, тегенеге акъгъанын, аны кюзгюча джылтырагъанын кёргюзтеме кёзюме.

— Мен хурметли къартны—Гюргокъаны, узун къарт, акъ сакъалы бла, къалын къашлары, кенг мангылайы бла, хар сёзю бир атны багъасы болгъан.

— Мен да сюе эдим Гюргокъагъа туберге, бирэки акъыл сёз юренирге ... д. а. к.

III. Соруула бла иш.

Биринчи къауум соруулагъа джууабла береди.

Экинчи къауум туура сёзлю айтымланы айырыб тетрадлагъа джазады.

Ючюнчю къауум кёб магъаналы сёзле бла ишлейди.

IV. Этилген ишни тинтиу, багъа беруу.

V. Юйге иш. Кесгин окъуб, хапарын айтыргъа, соруулагъа толу джууаб берирге.

VI. Карточкала бла ишлеу.

Биринчи карточка. а) Къаллай нарт сёзле билесиз акъылны юсюнден?

б) Фразеологизмле кьаллай сёзледиле?

в) Юлгюле келтиригиз.

Экинчи карточка: а) Тенгleshдириуле деб неге айтадыла?

б) Белгилеуле кьаллай сёзледиле?

в) Кёб магъаналы сёзледен айтымла кьурау. (Эт, чач, сёк, сюз.)

VII. Тил ёсдюрюу.

VIII. Этилген ишлеге багъа беруу, тинтиу.

* * *

Кеслери окьургъа деб IV классда „Къара кьуш“ деген джомакъ, Ертенланы Азретни „Эсимдеди“, Хубийланы Османни „Къартны анты“, „Сюйген джуртумда“, Зумакьулланы Танзиляны „Пионерле октябрда“, „Нечик игиди ишлеген“, Шаманланы Медиханы „Сагъатчыкь“, Хубийланы Назирни „Къыш кюнде“, Сылпагъарланы Кулинаны „Сурат“, Гочияланы Софияны „Тиширыуну джигитлиги“, Сюйюнчланы Азаматны „Эльбрус рудникде“, Байкьулланы Абдул-Керимни „Урун энта“ деген чыгъармалары берилгендиле.

Шаманланы Медихадан, Гочияланы Софиядан, Сылпагъарланы Кулинадан кьалгъанланы башха-башха чыгъармалары дерследе окьулгъаны себебли, аланы творчество джолларындан джазылгъанды.

Медиханы, Софияны, Кулинаны юсюнден былайда талай сёз айтыргъа тыйыншылды.

Гочияланы София

Гочияланы Аюбну кьызы София 1938 джыл Къартджуртда туугъанды. Институтну бошагъанлы Къарачай-Черкес илму-сынам институтда ишлейди. Арткёзюуде институтда директорну заместителиди. Филология илмуланы кандидатыды.

Ана тилни юсюнден София талай илму иш джазгъанды. 1973 джыл „Наречия в карачаево-балкарском языке“ деген китабы чыкьгъанды.

София хапарла джазады, алада эндиги тиширыуну сыфаты суратланады.

1971 джыл Гочияланы Софья бла Ортабайланы Рим-
ма фольклор чыгъармаладан „Эртде биреу бар эли“
деген китабы джарашдыргъандыла.

ЛИТЕРАТУРА

Гочияланы Софья. Асият. Черкесск, 1968.

Шаманланы Медиха

Шаманланы Медиха, Хызырны кызы, 1936 джыл Сарытюзде туугъанды. Къарачай-Черкес пединститутну бошагъанды, областны радиокомитетинде баш редактор болуб ишлейди.

Медиха хапарла, повестле джазады. Сабий литературагъа тыйыншлы ююш къошханды. „Ана хаман да болсун“, „Тенгчикле“ деген хапарладан къуралгъан китаблары бла „Баппаханчыкъ“ деген назму китабы школга джорюю башламагъан сабийле бла ал башланган школну сабийлерине аталыб джазылгъандыла.

Хапарладан къуралгъан „Окъа бёрк“ деген китабы I—VIII класслада окъугъан сабийлеге буюрулгъанды. „Кичибатыр“ деген повести IV—X классланы сохталарына деб джазылса да, уллуланы да къууандыргъанды ол. Китабы баш герою Хайыркызыланы Кичибатырды. Уллу Ата джурт къазауатны заманында ол Къаракетланы Юнюс бла бирге Белоруссияда партизан болуб, уллу джигитликле этиб ёлгенди. „Кичибатыр“ документал-суратлау повестди.

ЛИТЕРАТУРА

Шаманланы Медиханы китаблары:

1. Ана хаман да болсун. Черкесск, 1968.
2. Тенгчикле. Черкесск, 1968.
3. Окъа бёрк. Черкесск, 1970.
4. Баппаханчыкъ. Черкесск, 1972.
5. Кичибатыр. Черкесск, 1976.

Джыйымдыкъ китабла

1. Огъурлу танг. Черкесск, 1969.
2. Толкъунла. Черкесск, 1973.
3. Тынгысыз джюрекле, Черкесск, 1979.

Сылпагъарланы Кулина

Сылпагъарланы Кулина, Абул-Керимни кызы 1941 джыл Сарытюзде туугъанды, Къарачай-Черкес пединститутну филология факультетин бошагъанды, китаб басмада ишлейди.

Биринчи классда Кулинаны „Байрам“ деген назму-сун окъуйдула.

Кулина назмула джазады. Аны хапарладан къуралгъан „Кёмёуюл“ деген китабы 1974 джыл чыкыгъанды.

Кулина тёрттизгинлеринде адамны терен сагъыш этдирирча, ойлашдырырча, тюзюндюрюрча, алай джазады. Аладан бир къауумун келтирейик.

1. Сынгар да кёкде бир джуддуз болса,
Къарангы кече тюлдю къарангы.
Сюймеклик джилтин бар эсе анда,
Джюреги къара тюлдю адамны.
2. Отсуз тыбыр... Суусуз джагъа...
Джылыу да джокъ, мылы да джокъ.
Джюрегинде мурат джокъгъа
Насыб да джокъ, умут да джокъ.
3. Джызылдаса, сынгыса да,
Джангыз кыылдан сейир макъам туумайды.
Не уллу, кючлю ол болса да,
Джангыз ташдан керти хуна чыкъмайды.

ЛИТЕРАТУРА

Кулинаны кесини китаблары:

1. Кёмёуюл, Черкесск, 1974.
2. Кёнсюл Кёзлеуле. Черкесск, 1979.

Джыйымдыкъ китабла:

1. Джарыкъ джолда. Черкесск, 1960.
2. Шохлукъ. Черкесск, 1962.
3. Джанкылыч. Черкесск, 1964.
4. Толкъунла. Черкесск, 1973.
5. Мийикге. Черкесск, 1974.
6. Заманны ауазы. Черкесск, 1975.
7. Танг джарыкъ. Черкесск, 1977.
8. Излем. Черкесск, 1978.
9. Тынгысыз джюрекле. Черкесск, 1979.

Джыйымдыкъ китаб орус тилде:

- В семье единой. Черкесск, 1977.

БИР КЪАУУМ ТЕМА

Дерсни темасы: „Владимир Ильич Ленин. Сабий эмда школ джыллары“.

Дерсни мураты: сабийлени сочинениеге хазырлау.

Дерсде окъуу керекле: стенд „Владимир Ильич Ленинни сабий эмда школ джыллары“, грампластинка „Ленинни джыры“.

Дерсни барыуу—ушакъ халда. Ленинчи залда.

1. Класдан тышында окъулгъан, этилген ишлени сюжоу. „Владимир Ильич Ленинни сабий эмда школ джылларыны“ юсюнден устаз, стендге къарай, хапар айтады. Сабийле кеслери окъугъан, билген хапарларын айтадыла. Устаз сабийлени Ленинчи залгъа келтиреди. Сабийле анкеталаны окъуйдула. „Сен не билесе Владимир Ильич Ленинни юсюнден?“ Сабийлени къолларында анкетала ариу суратланыбдыла. Анкеталада бу соруулагъа толу джууабла берилибдиле:

1) Къачан, къайда туугъанды Владимир Ильич Ленин? (Владимир Ильич Ленин 1870 джыл 22 апрелде Симбирск шахарда туугъанды.)

2) Энди ол шахарны аты къалайды? (Бусагъатда ол шахаргъа Ульяновск дейдиле.)

3) Владимир Ильич Ленин не ючюн кюрешгенди? (Владимир Ильич Ленин Джерни юсюнде рахатлыкъ, тынчлыкъ, тюзлюк ючюн кюрешгенди.)

4) Урунган халкъны башчысы деб нек айтхандыла Владимир Ильич Ленинге? (Владимир Ильич Ленинни башчылыгъы бла байланы, бийлени, джер илени къурутхандыла, урунган халкъгъа насыб джашау ачылгъанды.)

5) Владимир Ильич Ленинни юсюнден сен не китабла окъугъанса? („Владимир Ильич Ленин“, „Ленин бла сабийле“, „Ленинни сабий эмда школ джыллары“, д. а. к.)

6) Къаллай джырла билесе Владимир Ильич Ленинни юсюнден? („Ленинни джыры“, „Ленин хаман да сауду“, „Бизни Ильич“.)

7) Къаллай нарт сёзле билесе Владимир Ильич Ленинни юсюнден? („Ленин тенглик джашауну байрагъы“, „Ленин—партияны къаласы“, „Ленин—урунган халкъны кёпюрю“, д. а. к.)

8) Владимир Ильич Ленин джашагъан, айланган джерлени къалайында болгъанса?

9) Башха къралдан тенгинг письмо джазса, Владимир Ильич Ленинни юсюнден сен не айтырыкъса анга? (Ленин саулай дуняны башында эм алакат, эм иги адамды. Анга тенг джокъду. Ол коммунист партияны къурагъанды. Ол бизге насыб бергенди, коммунизмге джол кѳргюзтгенди. Джашауну миллетлеге тенг этгенди. Бизге окъугъуз дегенди.)

II. Грампластинкагъа тынгылау („Ленинни джыры“.)

1. Сабийле джыргъа тынгылайдыла.

2. Устаз. Бу тизгинлени къалай ангылайсыз?

Башчы болуб сен къурагъан партия
Эркинликни берди бизге сауыгъа,
Хар оноуу джюреклени джылыта,
Ол ишлейди рахат джашау халкълагъа.

(Сабийле ангылагъанларыча кеслерини сѳзлери бла ачыкълайдыла. Устаз да ала джетишдирмеген джерлерин джетишдиреди.)

3) Сабийле, къобуб, Ленинни джырын джырлайдыла.

III. Энци иш.

Сабийле келир дерсде джазаныкъ сочинениеге план салыу („Владимир Ильич Ленинни сабий эмда школ джыллары“.)

П л а н. 1) Къайда ѳтгенди Владимир Ильич Ленинни сабий эмда школ джыллары? 2) Къачан киргенди ол гимназиягъа? 3) Къалай окъугъанды Владимир Ильич Ленин? 4) Къаллай къыйынлыкъ джетгенди Ульяновлагъа? 5) В. И. Ленин кимни джолу бла баргъанды? (Бу планга таяна, сочинениеге хазырланадыла.)

IV. Этилген ишге багъа бериу.

Дерсни темасы: Сочинение. „Мен не джазаныкъ эдим Владимир Ильич Ленинге“.

Дерсни мурагы: сабийлени энчи ишлерге юретиу.
Дерсде окъуу керекле: Владимир Ильич Ленинге аталгъан альбом (сочинениеле, нарт сѳзле, назмула.)

Дерсни барыуу—ушакъ, джазыу халда.

I. Устаз, сабийлени билимлерин, ангыларын терен ѳсдюрю ючюн, джашауда болгъан затла бла шагърей этерге керекди аланы. „Мени Ата джуртум неден башланады?“ Бу соруугъа сабийле джууаб бере би-

лирге керекдиле. Соруугъа толу джууаб берир ючюн устаз алагъа джашауну кѣргюзгюрге керекди.

Уллу Октябрь революциягъа дери джашауну, Октябрь революциядан сора бююннгю джашауну кысха историясын билирге керекдиле. Класдан тышында да кѣб зат окъургъа керекдиле. Газетледен, китабладан, журналладан.

Владимир Ильич Ленинни чыгъармаларындан, радиодан, телевидениеден хапарла сора туругъа керекди устаз.

Тил ѳсдюрюу дерследе устаз къуру хапар, назму айтдыргъандан сора да башха ишле бардырыгъа керекди. Сѳз ючюн: грампластинкагъа тынгылау, „Владимир Ильич Ленинни кабинети“, „Владимир Ильич Ленин джашагъан юй“, „Ленинни джыры“, дагъыда аны кибик. Диафильм „Владимир Ильич Ленинни биографиясы“, альбом „Уллу Ленинни юсюнден джазадыла сабийле“, „Нарт сѳзле бла назмула Владимир Ильич Ленинни юсюнден“, стенд—„Ленин—тенглик джашауну байрагъы“, д. а. к.

Сабийле бу затланы кѣрселе, эштселе, быланы къуруаргъа кеслери къошулсала, алагъа да, устазгъа да тынч боллукъду, дерседе муратха джетиб, терен билим алыргъа. Быллай ишлени устаз къаджыкъмай бардырыгъа керекди. Устазны къорешгени сабийлени энчи ишлеринде белгили болады. Быллай дерсле бардырылсала, сабийле кыйналмай, эркин темалагъа ашхы сочинениеле джазарыкъдыла. (Сабийле талай сочинение джазадыла Владимир Ильич Ленинни юсюнден.) „Мен не джазарыкъ эдим Владимир Ильич Ленинни юсюнден?“ деген сочинениени дерседе сюзедиле. Сабийле быллай тюрлю-тюрлю темалагъа сочинениеле джазадыла. Аланы кыйынларын тас этмезге, сансыз кыймазгъа устазны борчуду. Юйде сабий быллай темагъа сочинение джазыб келди эсе, устаз, къараб, багъа берирге, альбомгъа джазаргъа керекди. Сабийле класдан тышында эркин темагъа джаза туругъа керекдиле.

Этилген ишге багъа бериу, оюм этиу.

ГАЗЕТ БЛА ИШЛЕРГЕ ЮРЕТИУ

Устазны ишине уллу болушлукълары барды тюрлю-тюрлю журналланы, „Пионерская правда“ газетни. Устазны борчу сабийлени газет окъургъа, газет бла ишлерге юретиуду.

IV классны сохталарын газетни бетинде чыкыгъан статьяла бла шагърей этерге боллукъду. Къалай окъургъа керекди газетни бетлеринде чыкыгъан хапарланы, назмуланы? Сёз ючюн, бир кюн чыкыгъан пионер газетлени сабийлеге дерсни аллы бла чачыб, газетлени бетлеринде чыкыгъан статьяла бла шагърей этерге боллукъду. Устаз кеси ол газетле бла иги шагърей болургъа керекди.

Дерсни темасы: пионер газет бла сохталаны шагърей этиу.

Дерсни мураты: сохталаны газет окъургъа юретиу.

Дерсде окъуу керекле: хар партада бир номерли газетле.

Дерсни планы.

1. Газетде джазылгъан хапарланы атларын окъуу, бир-бир джерлерин сюзюу.

2. Сабийле бла газетни юсюнден ушакъ.

3. Газетни материалы бла сабийлени шагърей этиу.

4. Сабийле суйген бир хапарны не статьяны кесгин окъутуу.

5. Оюм этерге юретиу: къалай окъургъа керекди газетни?

Устаз, газетни ал статьяларын кесгин окъуб, сюзюб башлайды. Устазны ушагъы.

Ненча бетден къуралгъанды газет?

Сабийле оюм этедиле. Биринчи бетде хаман ал статьясы болады. Анда бюгюн уллу магъана бериллик ишни юсюнден джазылады. Экинчи бетде къралны джашаууну юсюнден, ючюнчю бетде—школну, пионер ишлени юсюнден, тёртюнчю бетде китабланы атлары, сабийлеге окъургъа керекли нарт сёзле, ребусла, джомакъла, назмула, кроссвордла джазыладыла. Хар джангы номерде чыгъадыла назмула, сейир хапарла. Сабийле пионер джашауну юсюнден кёб статья окъуйдула. Газетде берилген иллюстрациялагъа къарайдыла, ребуслагъа керекли харифлени, сёзлени табадыла. Сабийле кеслери оюм этедиле. (Пионер газетни бир номери юйде окъуб келиуге берилген эди.)

Сабийлени газет окъургъа юретир ючюн, хар кюнде пионер газетни окъуй туругъа керекди. Газетден айтмланы дерследе хайырландыра туругъа керекди. Бу ишни иги бардырыр ючюн, устаз шагърей болургъа

керекди газетни бетлери бла. Ол заманда сохталаны да газетге суймекликлерин теренлетирикди.

Хар пионер кесини звеносу бла газетден кесиб альбомла кзурашдырыгга боллукъду. Сёз ючюн: «Къралим», «Пионер ишле», «Джарыкълыкъ», «Юрениу», д. а. к.

Хар пионер звено, ол теманы юсюнден джазылгъан статьяланы газетден кесиб, суратлары бла альбомла джарашдырсала, аланы кеслеринде запас материал болгъанлай турлукъду. Быллай альбомну дерследе хайырландырыгга боллукъула. Устаз сабийле бла быллай ишлени бардырса, сабийлеге къанат береди, ала талпыб ишлерикдиле. «Пионер ишле» деген статьяла уллу болушурукъдула устазгга. Газетни къалай, кимле чыгъаргъанларышы юсюнден хапар айтыргга керекди.

Сабийлени типографиягга экскурсиягга элтиб, газетни басмаланыу техникасы бла шагърей этиуню да бу иште уллу магъанасы боллукъду.

Дерсни темасы: «Класдан тышында окъулгъан дерследе сабийлени эстетикадан билимлерин ёсдюрюу».

Дерсни мураты: къарачай-малкъар джазыучуланы чыгъармаларында Джуртубузну табигъатыны суратланыуу.

Программада берилгенге кёре, сабийле табигъатны юсюнден талай назму билирге керекдиле. Устаз да дерсге талай назмуну, суратны хазырлайды табигъатны юсюнден. Сёз ючюн: «Къыш», «Боран» (Биджаланы Асхат), «Къыш кюнде». «Тау суучукъ» (Хубийланы Назир), «Гокка хансчыкъ», «Бизни таула» (Бостанланы Хасан), «Алтын къач» (Сюйюнчланы Азамат) д. а. к.

Табигъатны суратлагъан назмуланы устаз сабийлеге кесгин окъургга, окъутургга да, хар окъулгъан назмуда сабий табигъатны суратын кёзюне кёргюзтюрге да керекди. Ол суратлау устазданды.

Бу дерсни былай бардырыгга боллукъду. Устаз тюрлю-тюрлю суратла хазырлайды табигъатны юсюнден. («Огонек» журналда кёб табаргга боллукъду суратланы).

Дерсни аллы бла 3—4 сурат саладыла, 2-шер назму китабчыкъ (устазда талай китаб болургга керекди кабинетде). Хар сабий эс ийиб энчи ишлейди суратла, китабла бла.

Суратны аллына алыб, хар затын сынайды. Андан сора китабны ачыб, суратны ачыкылагъан тизгинлени табады. Табмаса, китабын ауушдурургъа да боллукъду. Китабда болмай, кеси азбар билгенин назмудан джазаргъа да болады. Сурат бла назму бир-бирине келишселе, сабий аны къагъытха джазады. Суратлагъа номерле салады, назмуну авторун джазады. Иги ишлеген сабийле 5—6 суратны хазырлайдыла. Сабийле быллай ишлени суйюб толтурадыла. (Сабийлени къыптылары, джелимлери, сурат салгъан тетрадлары болургъа керекди.) Сабийле таб джарашдырыргъа керекдиле суратланы. Къарагъан заманда адам суйюб, сейирсиниб къарарча. Бу ишге устаз башчылыкъ этеди, кеси этиб юлгюле кѳргюзтюрге керекди. Иш этилиб бошагъандан сора устаз сабийлени ишлерин джыяды. Бир-эки кюнден алагъа багъа береди. Айырма ишлени выставкагъа хазырлайды. Сабийлени талай ишлеринден юлгюле:

И. Я. Язеваны «Джазны аллы бла» деген суратына Биджиланы Асхатны «Къыш» деген назмусундан сѳзле:

Ашыкъмагъыз, ууакъ-ууакъ боранлай
Сууукъ къыш кетер.
Джап-джашил атына миниб,
Ууакъ тѳртгюллей, джаз джетер.

И. Левитанны «Къач» деген суратына Суйюнчланы Азаматны «Къач» деген назмусундан сѳзле:

Къач энеди тюзледен,
Алтын сабанын оруб,
Ол келеди мюргеуден
Артмакъларын толтуруб.

В. Бакшеевни «Джашил джаз» деген суратына Бостанланы Хасанны «Гокка хансчыкъ» деген назмусундан сѳзле:

Ол ариу ѳсген бусакъ терекчик,
Тамырын терен ийгенди.
Джауумдан тойгъан гокка хансчыкъ да
Ариу кийимин кийгенди.

Быллай дерсле табигъатха суймекликни теренлетирге, назмуланы окъургъа учундурадыла. Школ

джашауда аны уллу магъанасы барды. Быланы уллу плакатла этиб, гитче класслагъа берирге да боллукъду.

Дерсни темасы: Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу, джазгъы табигъатны тюрлениуюн сынау.

Дерсни мураты: сабийлени сочинениеле джазгъа хазырлау.

Дерсе окъуу керекле: джазны сураты, шартлары.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

1. Сабийле бла устаз экскурсиягъа барады. Устаз сабийлеге экскурсияны муратын айыртады.

Устаз. Сабийле, тохтаусуз сынаб къараргъа керексиз табигъатны тюрлениуюне. Джазны ал кюнлери: кюн жарыкъ тнеди, джерни джылытыб башлайды, джылы хауа урады, джылы кюнле аслам бола башлайдыла.

Сабийле башха затла да эслейдиле табигъатда, джазны джууукълашханын, кюнню созулгъанын, сыртлада, къулакъ ичледе къарланы эрий башлагъанларын, ахуюлланы келгенин, д. а. к. Мындан ары уа мартда, апрелде, сабийле эслейдиле къарланы эриб бошагъанларын, аз-аз ышыкъ джерледе кырдыкны кёгере башлагъанын, джанкъозланы чакъгъанларын, тереклени чирчик айыра башлагъанларын, къанатлыланы къайтханларын. Сабийле джазгъы ишлени юсюнден талай зат бла шагърей боладыла. Бу сынам иш алагъа болушады, тил байлыкъларын терен этеди. Сынам ишлени сабийле энчи бардырадыла. Устаз алагъа энчи иш береди. Аны энчи толтурадыла классдан тышында.

Биринчи иш. Қъарны сынау (бу айлада къарны бети, джумушакълыгъы, хырелиги.)

Экинчи иш. Қъарны, бузну къалайда дженгил эригенине, школгъа бара, юйге келе, сынаб къарай турургъа.

Ючюнчю иш. Школдан келе сынаргъа — буз сямекле юйню къайсы джанында бардыла, къайсы джанында джокъдула, нек?

Тёртюнчю иш. Эм алгъа къар эриб, къаралгъан джерлени къалайлада эслейсиз?

Бешинчи иш. Қъачан бошалады къар саулай эриб? Қъалайлада артха къалады, нек?

Бу ишлени сынамылары экскурсия бла бошалады. Класса ушакъла соруу халда барадыла. Хар этилген иш тнитиледи. Хар сабий кесини сынамын, сезимин ачыкълайды. Устаз толтурады джетишмеген джерлерин.

2. Соруула: кюнле узун нек боладыла джаз? (Кюн эртде чыгъады джаз, кеч батады кышдан эсе).

Нек джылынады табигъат джаз? Кюн кекде кёб турады. Джаз кюн мийикге чыгъады кышдан эсе. Кюнню таякълары джерге тюз тиедиле, джерни бек джылытадыла.)

3. Къаллай тюрлениуле боладыла табигъатда джазны джылы тылпыуу бла? (Сабийле сынамыларына кёре джарашдырыб хапар айтадыла.)

Джазны биринчи шартлары.

Мартдан къалгъан къар хурттакланы бетлери къаралады, кир бет алады. Къарны келеккеси къалады, бош болады, суу болургъа хазырланады. Къулакъ ичинде бузлаб тургъан суучукъла да, бугъойладан ычхыныб, шоркъулдаргъа кюрешедиле. Кюнню джити таякълары Джерни джылытадыла. Джазны джылы тылпыуу джунчуб тургъан жанкъозчукълагъа дуняны джарыгъына чыгъаргъа болушады. Кюнле узунга айланадыла, кечеле кысхагъа. Терекле чирчик айыра башлайдыла. Ышыкъ джерледе кек кырдыкла ийнечиклеча кегередиле. Къанатлыла ызларына къайтыб башлайдыла. Хар ким джаз ишлени къолгъа алады. Къойла кызыуу къозлайдыла. Къозучукъла джазгъы кюннге суйюб тынгылайдыла. Джаз халкъгъа насыб келтиреди. Къурт-къумурсха джерни башына чыгъады. (Сабийле сынам ишлеринден быллай хапарчыкъла къуаргъа боллукъдула).

4. Юйге иш. Сочинение джазыб келирге («Джазгъы кюнле» деген темагъа).

Дерсни темасы. Сочинение джазыу. «Алтын къач».

Дерсни мураты: сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу, сочинение джазаргъа юретиу.

Дерсде окъуу керекле: грампластинка («Джылны чакълары»), сурат («Алтын къач»).

Дерсни барыуу — ушакъ, соруу халда.

1. Ушакъ.

Октябрь айда сабийлени алтын къачны юсюнден уллу сынамылары болады. Табигъат тюрленеди, къачхы ишле башланадыла, къачхы сууукъ кюнле, жангурла,

сууукъла. Кюнню къарыуу кете башлайды. Къачхы джел тереклени алтын чапракъларын джерге агъызады. Терекле джалан боладыла. Къанатлыла джылы джерлеге учадыла.

Къачны юсюнден талай хапар, назму окъуйдула. Устаз дерсни муратын таб салса, сабийле кеслери англагъанларын таб джарашдыра, джаза билликдиле. Ол себебден, устаз башчылыкъ этерге керекди. Устазны кесни тили бай, ариу, керсиз, юлгюлю болургъа керекди. Джазгъан айтымлары толу айтымла болургъа керекдиле. Сабийле джайылмагъан айтымла къуаргъа ёчдюле. Устаз аны джаратмагъанлыкъ этерге керек тюлдю. Сёз ючюн, къач келди, сууукъ болду, чыпчыкъла бизден кетдиле, д. а. к. (Устаз айтымланы къангада джазаргъа керекди, сабийле айтханча.)

2. Устаз соруула береди. Чыпчыкъла бизден кетдиле (къачан учдула, къайры учдула.) Чапракъла агъадыла (къаллай чапракъла, неден агъадыла?) Сууукъ болду (нек болду?) Джангур джауумсурайды (къачан джауумсурайды?) Булутла къаралдыла. (Нек къаралдыла, къайда къаралдыла?) Къобан таркъайды (нек таркъайды? Къаллай Къобан?) д. а. к. Къангада джазылгъан айтымлагъа бу соруула салынсала, айтымла джайылгъан айтымла боллукъдула.)

АЛТЫН КЪАЧ

Алтын къач келди. Табигъатда кёб затла тюрлендиле. Октябрь айда чыпчыкъла, бизни бла саламлашыб, джылы джерлеге къонакгъа кетедиле. Къачхы джел терекледен алтын чапракъланы джерге тёшейди. Джер алтын чапракъладан джасаннганды. Алай а къачхы джангурчукъ джауумсураб, чапракъланы сифатларын тюрлендириб башлайды. Кёкде булутла джауарны аллы бла къараладыла. Шоркъалы Къобанны сууу аз бола башлайды. Адамла ташууулну кызыуу этедиле, бичен джыядыла, акъмыйкыны аллына къарайдыла. (Сабийле бу ишни тетрадрларына джазадыла.)

3. Грампластинкагъа тынгылау.

4. Этилген ишге багъа беруу.

Дерсни темасы: «Къыш» деген темагъа сочинение джазыу.

Дерсни мураты: сабийлени сурат бла ишлерге юретиу, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерседе окъуу керекле: суратла «Джылны чакълары» Н. Н. Шепетованы, грампластинка.

Дерсни барыуу — ушакъ, джазыу халда.

1. Ушакъ (устаз сабийлеге сорады: сюемидиле, сюеймеймидиле кышны, нек сюедиле? Устаз талай суратны тагъады къангагъа.)

Кышхы табигъат алаамат кёрюнеди бу суратлада, сабийле сюйюб къарайдыла, кеслерини кёргенлерини юсюнден хапар айтыб башлайдыла. Устаз сабийлени эслерини кышхы табигъатха бёледиди. Артыкъсыз да сабийлени сыртда учханларына.

Сочиненини темасы — «Кыш» (теманы устаз ачыкълайды.)

1. Сабийле, сёлешмей, сагъыш эте, суратха рахат къарайдыла.

2. Сабийле кысха хапар айтадыла кышхы оюнланы юсюнден.

3. Сурат бла ишлеу.

— Джылны не заманыды? Къаллай кюндю?

— Ариу кюндю деб, нек айтасыз, кимни кёресиз суратда?

— Сабийле бош заманларын къалай ашырадыла? (бир къаууму сыртда учады, бир къаууму лыжала бла учаргъа хазырланады, бир къаууму къар гинджиле этеди, талай джашчыкъ хойнух айлапдырады, бирлери да чаналаны тартыб келедиле. Сабийлени тауушлары къайда джарыкъ чыгъады? (сыртда.)

— Нек баргъандыла сабийле таугъа, сыртха? Сабийле сыртда не этедиле? Сабийлеге атла атагъыз, джарашдырыб хапар айтыгъыз. Ахмат бла Айшат къалай аудула чанадан? Джукъларына хата болдуму? Къалай сездигиз алагъа хата болмагъанын? Аланы биргелерини итчик нек айланады? «Добарчыкъ» сыртда къалай ойнады сабийле бла?

(Хар соруугъа устаз толу джууаб излерге борчлуду.

Сабийле джетишдирмеген джерни да джетишдирирге.)

II. Суратха къараб хапар къурау.

Устазны ушагъы (сабийле этерик ишлени юсюнден.) Бусагъат хапарчыкъ къураарыкъбыз, анга ат атарыкъсыз бу соруулагъа джууукъ. Айтымларыгъыз кысха,

ариу, кесгин болургъа керекдиле. Сабийле ат атайдыла. «Сыртдан учуу» неда «Сыртда». (Устазны сорууларына таяна, хапарчыкъ къурайдыла, соруула къангада джазылыбдыла.)

1. Къаллай кюн эди?
2. Сабийлени джарыкъ тауушлары къайдан чыгъа эди?

3. Кимле джыйылгъандыла былайгъа?

4. Сабийле не этедиле былайда?

5. Ахмат бла Айшатха не болду?

6. Алагъа «Добарчыкъ» къалай къарайды?

7. Неге кюледиле сабийле?

8. Айырылыб ким джарыкъды быланы ичинде?

9. «Добарчыкъ» не этеди?

(Сабийле къурагъан хапарларын къайтарадыла.)

III. Сочинение джазыу.

(Сабийле айтыб, устаз къангада джазады хапарны, джазылгъан хапарны бир-эки сабий кесгин окъуйдула. Сабийле тетрадлагъа джазадыла, устаз сабийлени джазгъанларына айланыб къарайды. Хапар былайыракъ болургъа боллукъду.)

СЫРТДА

Къыш келди. Къышхы кюнле ариу, джарыкъ кюнледиле. Кёк бирден агъарыбды. Джерни юсю акъ мамукъдан тешелгенди. Сабийлени аякъ тюблеринде къар джырылдайды. Къышны келгенине сабийле мардасыз къууанадыла. Сабийле сыртха чыкъдыла. Анда алапат ойпайдыла. Аланы джарыкъ тауушлары кенден эштиледиле. Чанала бла учадыла, къар гинджиле этедиле. Айшат бла Ахмат учуб келе тургъанлай, чаналары ауду. Алай а алагъа хата болмады. Ала джукъларын ачитмадыла. Сабийле былагъа чабдыла, ала уа кюлгенлерин бузмагъанлай къобдула. «Добарчыкъ» да, чабыб келиб, Айшатны къоллугъун ауузу бла джерден алыб, Айшатха берди. Сабийлени ызларындан джортады «Добарчыкъ», алагъа негерлик этеди. Сабийле бюгюн ариу хауаны солуйдула, къышдан кёб саулукъ аладыла.

IV. Устаз тетрадланы джыяды, этилген ишни сюзеди.

V. Къышхы кечени юсунден хапарчыкъ къуаргъа буюрады («Бюгече къаллай кечеди?»).

Дерсни темасы. Сочинение. «Анамы байрамы».

Дерсни мураты; сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу, анагъа сый беруу.

Дерсде окъуу керекле: грампластинка «Бюгюн анамы байрамыды».

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

1. Классны сочинениеге хазырлау.

1) Джазны биринчи кюнлеринде биз къайсы байрамгъа хазырланабыз? Ненча кюн квалгъанды 8-чи Мартха?

2) Къалай хазырланасыз байрамгъа?

3) Кимпи алгъышларыкъсыз ол кюн?

4) Къаллай саугъа хазырлайса ананга? (Сохтала устазны болушлугъу бла бу соруулагъа толу джууабла бердиле.)

II. Грампластинкагъа тынгылау.

1) Джыргъа тынгылау, джырны соруу халда сююу.

2) 8-чи Мартны юсюнден назмула окъуу (устаз талай юлгюле келтирирге боллукъду.)

III. План салыу.

1) 8-чи Март джууукълашады.

2) Байрамгъа хазырланадыла.

3) Анамы алгъышлайма.

4) Анам къууанады.

IV. Сочинение джазыу (Сочинение былайыракъ болургъа боллукъду.)

Джумушакъ ышарады джазгъы кюн. Келди 8-чи Март — анамы сыйлы кюню. Ол кюннге биз эртдеден бери хазырланганбыз. Классны терезелери гокка хансладап толдула. Биз аланы кышдан бери ёсдюребиз — аналагъа, устазлагъа берирге. Кёб саугъабыз барды къолубуз бла этген. Саугъаланы да столгъа джасаб, юйню омакъ джыйыб, анамы къууандырлыкъма. «Анам» деген сёзню алтын харифле бла джазарыкъма, ананы сыйы уллуду. Алгъышлайма байрамынгъа бла, анам!

V. Этилген ишге багъа беруу.

Дерсни темасы: Сочинение. «Чыпчыкъла бла тюбешиу».

Дерсни мураты; планнга джууукъ сочинение джазаргъа юретиу.

Дерсде окъуу керекле: «Чыпчыкъла» деген сураты М. Ф. Робинсонну.

Дерсни барыуу — ушакъ, джазыу халда.

1. Ушакъ (Чыпчыкъланы къайтханларыны юсюнден.)

— Къаллай чыпчыкъла къайтадыла джаз ызларына? Биринчи къайсы чыпчыкъла къайтадыла? Къайда, къаллай уяла ишлейдиле кеслерине чаукала? Къайда джашайдыла сабан чыпчыкъла?

II. Дерсни темасын сабийлеге билдириу.

— Бюгюн биз суратха къараб сочинение джазакъбыз чыпчыкъланы келгенлерини юсюнден.

III. Сурат бла ишлеу.

1) Устаз суратны къангагъа тагъады. (Сабийле ичлеринден суратны энчи окъуйдула.)

2) Суратны юсюнден ушакъ.

— Кимни кёресиз бу суратда? (Юч джашчыкъ бла кызычыкъны.)

— Сабийле нек келгендиле бачхагъа, не алыб келгендиле? (Чыпчыкъ уяла келтиргендиле.) Къарачыгъыз, джерде уа нелери барды? (Джерде балталары, чёгючлери, чюй кысхачлары барды) Къаллай чыпчыкъла келиб турадыла? (Чаукала бла сабан чыпчыкъла келгендиле.) Къаллай кюндю? (Джазгъы, джылы кюндю.)

3) Джарашдырыб хапар айтыгъыз кёкню, булутланы юсюнден. (Кёкде, чагъылгъан джюпча, акъ булутла джюзедиле.) Хауа къалайды? (Хауа кирсизди, джылыды.) Джерни юсюнден не айтырыкъсыз? (Джер алкъын кебмегенди, мылыды, джер-джерде кёлчюкле джылтырайдыла. Кёлчюкледен чууакъ кёкню сураты кёрюнеди.) Хар кимни халлары къалайды? (Хар ким къууаныб кюню джылыуун онгсунандыла.) Джазгъы ишлени башларгъа хазырдыла, сабийле да терекле орнатыргъа ашыгъадыла, (этилген ишге багъа бериу, джетишмегенлерин джетишдириу.)

IV. Соруула бла хапар къурау.

Бусагъатда къайсы айды (Март ай келди.) Къаллай кюлледиле мартны кюнлери? (Джарыкъ, джылы кюлледиле.) Кёк къалайды? Булутла, хауа, джер? Къаллай чыпчыкъла къайтдыла ызларына? Джашчыкъла неле хазырлагъандыла алагъа? Джашчыкъла не этерге ашыгъадыла? (Тереклеге чыпчыкъ уяланы тагъаргъа ашыгъадыла.) Къалай ишлейдиле сабийле? (Сабийле мылыкларын атыб ишлейдиле.) Аллай бир нек джан аурутадыла ала чыпчыкълагъа? (Чыпчыкъла алапы шохларыдыла.)

Хапарчыкыгъа ат атау. «Бизни шохларыбыз», «Джаз», «Чыпчыкъла бла тубешиу», д. а. к. (Сабийле теджеген атланы бирин устаз къангагъа джазады.)

V. Сочинение джазыу (Устазгъа.) Башха класслада сабийле кеслери энчи джазаргъа да боллукъдула бир-эки кере къайтарыб, бары да бирча джазаргъа да боллукъдула. Устаз сабийле айтханны къангада джазады. Сабийле да тетрадлада. Сабийледен кез алмай, этген ишлерине къараргъа керекди устаз, ала халатсыз, кирсиз, ариу джазар ючюн. Энчи джазсала, суйген атлары да атаб. хапарлары тюрлю-тюрлю болургъа боллукъду. Сёз ючюн.

ЧАУКАЛА

Джаз чаукала ызларына келдиле. Чаука кёмюрча къара къанатлыды. Аны бурну джитиди, акъды. Чаука кесине уяны къургъакъ булчукъладан ишлейди. Джер сюрюлюб башлагъанлай, чаукала да чабышыб, къурткъамжакъ излеб башлайдыла. Къачда уа ала джылы джерлеге учадыла.

САБАН ЧЫПЧЫКЪЛА

Джашил джаз келди, сабан чыпчыкъла джуртларына къайтдыла. Бизни арбазда уллу къоз терек ёседи. Ол терекге мен чыпчыкъ уя этиб такъгъанма. Ол уягъа эки сабан чыпчыкъ къонду. Ала уяларына тауукъ; къаз тюк ташыйдыла, къурт, къамжакъ ашайдыла. Мен да ашчыкъ къуяма. Сабан чыпчыкъланы хайырлары уллуду. Биз аланы сакъларгъа керекбиз.

VI. Этилген ишлени юсюнден ушакъ, алагъа багъа беруу.

Дерсни темасы: «Джай».

Дерсни мураты: сочинение джазаргъа хазырлау.

Дерсде окъуу керекле: джайны сураты.

Дерсни барыуу — ушакъ халда.

Биринчи дерсге устаз сабийлени хазырларгъа керекди сочинение, изложение джазаргъа. Сабий кесини муратын, башха сабийлени муратларын ачыкълай билирге тыйыншыды. Ойлашыргъа. Ишни толтуруу ючюн,

сабийни тили бай болургъа керекди. Тилни арну этген сёзлени айыра, таба билирге дурусду. Тил ёсдюрюу дерследе устаз кесине борч салыргъа керекди:

- 1) Сабийлени билимлерин терен этерча, тил байлыкъларын ёсдюрюрча;
- 2) Сабий айтымланы тюз къурай билрча;
- 3) Бютеу хапарны джарашдырыб, тюз къурай билрча.

I. Эсге тюшюрюу (джайны юсюнден).

Сабийлени джашауларында кёб джангылыкъла боладыла джайны солуу кюнлеринде. Джайгъы кюнлени юсюнден хапар айтыргъа хазырдыла. Биринчи дерсде устазны борчу сабийлеге хапар айтдырыргъады. Сабийле алапат хапарла айтырыкъдыла. Солуу кюнлени къалай ашыргъанларындан, къайда болгъанларындан, не ишлегенлерини, не кёргенлерини юсюнден. Устаз алагъа толу эркинлик берирге керекди, кёллеринде болгъан затланы айгырча. Устаз хар айтхан сёзлерине, айтымларына эс бёледи. Тюзмю къурайдыла айтымланы, хапарланы, керекли джерде болушургъа керекди. Къалай эди быйыл джай? Къалай эди кёк? Кюн? Хауа? Не кёре эдигиз терек бачхалада, тюзледе, чегетледе джай? (Устаз къангада болушлукъ сёзлени джазады.)

Сёзлюк иш. «Джай» деген темагъа.

- 1) Исси джай.
- 2). Кём-кёк кёк, чууакъ, булутсуз.
- 3) Хауа кирсиз, ауур.
- 4) Кюн джарыкъ къыздырады.
- 5) Тюзледе будайла, биченликле чайкъаладыла.
- 6) Тау джайлыкъла, гокка хансла, биченликле, гёбелеккеле, каскала, бёденеле.
- 7) Чегетде: наныкъла, дугъумла, джилекле. Бу ишни бардыргъан заманда тилни кесеклерин, сёзню къурамын, лексиканы къайтарыргъа борчлуду устаз дерсде.

Бу этилген ишлени сабийле тетрадлада джазадыла. Была келир дерсде сочинение джазаргъа керекдиле.

II. Ю й иш. План салыб, хапарчыкъ къураб келирге «Джай» деген темагъа.

III. Оюм этиу (классда этилген ишге.)

Дерсни темасы: «Джай» деген темагъа сочинение джазыу.

Дерсни мураты: сабийлени сочинение джазаргъа юретиу.

Дерсде окъуу керекле: джайны сураты, грампластинка.

Дерсни барыуу — ушакъ, джазыу халда.

Устаз. Кетген дерсде биз джайны юсюнден сёзлюк иш бардыргъан эдик. Тетрадларыгъызыны, сёзлюклеригизни да ачыгъыз. Джайны юсюнден сочинение джазырыкъбыз.

Грампластинкагъа тынгылагъыз. «Джылны чакълары» деген чыгъармасында композитор Чайковский джайны къалай сыфатлайды? Сабийле грампластинкагъа тынгылайдыла, устазны болушлугъу бла сюзедиле. Хапарыгъызыны жылны заманы бла башларгъа керексиз. Бу сынамыгъыз къачан, къалайда болгъанды? Бу хапар юзюкде ал сёзюгюз болургъа керекди. Хапарны башлайыкъ. Қим башлар? Сабийле тюрлю-тюрлю башлайдыла хапарны. Сёз ючюн, «Джай келди. Кёбден бери сакъланган джылы джай келди». Устаз бу айтымланы къабыл кёреди, сабийлени кёллерин джазады. Эм иги айтымланы сайлайды.

Барыбыз да биргелей джайны юсюнден хапар къурайыкъ. Хапарны аллында болады ал сёз, аягъында уа—тамамлау. Сёз ючюн: сиз биченликге не чегетге кирдигиз, кёзюгюзге кёргюзтюгюз да джазыгъыз.

Сабийле хапарчыкъ къурайдыла, сёзлюк ишлеге таяна. Устаз алагъа башчылыкъ этеди, иги къуралгъан айтымланы къангада джазады. Хапарчыкъ джазылыб бошалгъандан сора устаз сабийлеге ишни битгенин билдиреди.

Хапарны аягъында быллай иш этерге, былай бошаргъа боллукъду:

Сабийлеге джай къалайды? — Джайгъа сабийле къууанадыла, эркин ойнайдыла, джарыкъдыла — сабийлени джууаблары. Дерсде сабийле кеслерин хапарларын тетрадлагъа джазадыла къангадан, талай грамматика джорукъну къайтарадыла.

«Джай» деген темагъа бирден джазгъан сочиненнелери былайыракъ болургъа боллукъду:

«Джаз кетди, исси джай келди. Джайгъы табигъат кёз алдайды. Кёк чууакъды, бир булутчукъ да джокъду кёкде, кём-кёмдю. Эртденбладан бери кюнню алтын таякълары кызырадыла. Биченликде гокка хансла чайкъаладыла, каскала джызылдайдыла, бир хансдан бир хансха чынгайдыла. Тюрлю-тюрлю гёбелеккечикле учадыла биченликде. Бал чибинле да гокка хансладан хайыр аладыла. Ханс къалынды, джашилди. Биченликде бёденеле айланадыла. Чокъракъ суула шоркъулдайдыла. Сабийлеге джай игиди, артыкъсыз да элде. Сабийле джайны бек сюедиле. Джай кёб солуйдула, къонакъгъа барадыла, кёб зат кёредиле. Кёб китаб окъуйдула. Джилек джыяргъа барадыла».

Устаз джайны юсюнден хапарла, назмула окъуйду. Джазыучуну тили бла сабийлени тиллерин тенгleshдиреди. Тилни ариу этгенле не затла болгъанларын айыртады. Быллай тенгleshдириуле сабийлени тиллерин ёсдюрюрге болушадыла. Сабийле кеслери ойлашадыла, сезимлери терен болады. Алача джазаргъа тырмашадыла.

II. Этилген ишге багъа бериу, оюм этиу.

БАШЛАРЫ

Ал сѣз	3
Ана литература	8
I четверть	8
II четверть	11
III четверть	13
IV четверть	16
«Ана тил». <i>Биджиланы Асхат</i>	20
Аууз халкъ творчество	27
Джомакъла	28
Къызчыкъ бла къозучукъ	35
Батыр джашчыкъ	37
Актыллы устаз	39
Байлыкъ, актыл, насыб	41
Фольклор темалагъа джазылгъан чыгъармала	42
«Къайсы уллуду?» <i>Байкъулланы Даут</i>	51
«Айю бла къарт». <i>Байкъулланы Даут</i>	53
«Шохайчыкъ». <i>Хубийланы Магомет</i>	56
Нарт сѣзле	57
Эл берген джомакъла (элберле)	64
«Джангы джомакъла». <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	67
«Мен кимме?» <i>Хубийланы Осман</i>	67
«Сабийлеге къонакъгъа келгендиле джомакъла». <i>Джаубаланы Хусей</i>	69
«Бай бла джарлы». <i>Ертенланы Азрет</i>	70
«Бекмырзаны джашауу». <i>Байкъулланы Даут</i>	77
«Къуугъун». <i>Къобанланы Дагир</i>	84
«Унну пуду». <i>Шогенцукъланы Алий</i>	88
«Бизни таула». <i>Бостанланы Хасан</i>	93
«Совет джуртум.» <i>Бостанланы Хасан</i>	93
«Октябргъа». <i>Байкъулланы Абдул-Керим</i>	100
«Алтын къач». <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	105
«Къыш», «Боран». <i>Биджиланы Асхат</i>	110
«Ленин джашагъан юде». <i>Байрамукъланы Халимат</i>	113
«Сени устазынг». <i>Байрамукъланы Халимат</i>	120
«Ленинни джашы». <i>Тхайцухланы Бемурза</i>	121
«Ол аджалны хорлагъанды». <i>Къобанланы Ахмат</i>	125
«Тенгле». <i>Хубийланы Осман</i>	130
«Джигер къолла». <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	136

«Мамурач». Лайпанланы Хамид	140
«Москва». Байкзулланы Абдул-Керим	142
«Биринчи кыуш». Боташланы Абидат	144
«Биринчи майгъа». Зумакзулланы Танзиля	148
«Тау суучукъ». Хубийланы Назир	153
«Гокка хансчыкъ». Бостанланы Хасан	156
«Чалкычыкъ». Эбзеланы Шахарбий	158
«Джур балачыкъ». Блимгъотланы Мунир	162
«Огъурлу къарт.» Джаубаланы Хусей	164
Кеслери окъургъа:	
Гочияланы Софья	169
Шаманланы Медиха	170
Салпагъарланы Кулина	171
Бир къауум темала	171
В. И. Ленинни сабий эмда школ джыллары	171
«Мен не джазарыкъ эдим В. И. Лениннге»	173
Газет бла ишлерге юретиу	174
Класдан тышында окъулгъан дерследе сабийлени эстетикадан билимлерин ёсдюрюу	176
Сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу эмда джазгъы табигъатны тюрленнуйюн сынау	178
«Алтын къач». Сочинение джазыу	179
«Къыш» деген темагъа сочинение джазыу	180
«Анамы байрамы». Сочинение джазыу	183
«Чыпчыкъла бла тюбешиу». Сочинение	183
«Джай»	185
«Джай» деген темагъа сочинение джазыу	187

*Хубиев Магомет Ахьяевич
Хубиева Клара Гыккаевна*

**МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ
ПО ЛИТЕРАТУРНОМУ ЧТЕНИЮ В
ЧЕТВЕРТОМ КЛАССЕ**

на карачаевском языке

Издание первое

Редактор А. Д. Баучиев
Тех. редактор М. Ф. Перепадя
Корректор К. А.-К. Салпагарова

Сдано в набор 29-ХІІ-1978 г.
Подписано в печать 11-ІХ-1979 г. Формат 84x108¹/₃₂. Бумага тип. № 2.
Физ. п. л. 6. Усл. п. л. 10,08. Уч-изд. л. 10,25.
Заказ № 6181. Тираж 600 экз. Цена 30 коп. ВУ 84691.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.

Карачаево-Черкесская областная укрупненная типография,
г. Черкесск, Первомайская, 47.

30 к.